

I 1954

B
579

„Gesti Kirjameeste Seltsi“ toimetused № 74.

Ajalugu

Gesti alamatele koolidelle.

Rakveres, 1885.

Trükitud G. Rühg'i kirjade ja kuluga.

Sind 65 kop.

1934
B. 579.

„Eesti Kirjameeste Seltsi“ toimetused.

Ajalugu

Eesti alamatele koolidelle.

Nakweres, 1885.

Trükitud G. Ruhs'i kirjade ja kuluga.

Дозволено Цензурою. Дерптъ, 5. Ноября 1884 г.

ENSV TA
Kirjandusmuuseumi
Arhiiviraamatukogu

43318

I. Wana aeg.

3da maa.

§ 1. Egiptuse rahwas.

1. Üks kõige wanematest rahwastest, keda ajalugu tunneb, oli Egiptuse rahwas. Tema elas Niiluse jõe kallastel Põhja-Ahwrika maal ja toitis ennast juuremal jaul põllu harimisest. Egiptuse maa on väga wiljarikas, mispärast teda wanal ajal ka „wilja aidaks“ nimetati. Ilma Niiluse jõeta oleks see maa tühi kõrb, mis midagi ei kannaks. See jõgi tõuseb iga aasta üle kallaste ja katab kõik ümberkaudse maa wee alla. Kui weši jälle alanenud, külwatakse wili ruttu maha. Rõnts, mida weši maha jätab, rammutab seda maad nii, et kõige rikkam wilja saak põllumehe käte tööd õnnistab.

2. Egiptuse maa jautati kolme jaku: 1) Lõuna-Egiptus, selle pealinn Teeben*) (Theben) oli; 2) Keske-Egiptus Memwis'e (Memphis) linnaga ja 3) Põhja-Egiptus Sais'i ja Aleksandria linnadega.

3. Egiptuse rahwas jautati seitsmesse kasti wõi seisusesse, mis üksteisest kõwaste lahutatud olivad, nii et keegi omast seisusest wälja astuda ei tohtinud. Mis isa oli, selleks pidi poeg ka tingimata jääma. Need seisused olivad: 1) Waimulik seisus, 2) Sõjamehe seisus, 3) Põllumehe seisus, 4) Käsitööliste seisus, 5) Laewameeste seisus, 6) Keele tõlkijate ja 7) Karjaste seisus. Kaht esimest seisust peeti kõige rohkem auu sees, kunas wiimane hoopis põlatud oli, nii et ta templisegi ei tohtinud minna.

4. Egiptuse maa üle walitsejivad kuningad, keda Waraoks nimetati. Kõige tähtsam ja wägewam nendest oli Sesostris ehk Ramjes, kes

*) Et see raamat alamatele koolidelle on kirjutatud, sellepärast kirjutame meie siin ka wõerad nimes nii, kudas nad wälja üteldakse, mitte aga nii, kudas neid wõeras keeles kirjutakse. 3. räägitakse nagu ts, = ümberjõõri.

palju ümberkaudseid maid oma alla heitis ja suuri töid tegi. Tema järeletulijatest on *Rampisini* nimetanise väärt. Tema lasnud oma suure waranduse tarwis ühe kindla koja ehitada. Aga ehitaja meister olla ühe kiwi nii kawalalt müüri sisse pannud, et jeda wälja wõis wõtta. Meister suri peale ehitust pea ära, aga sest saladusest oli ta enne surma oma kabele pojale rääkinud. Need wõtsiwad öösel jelle sala kiwi müüri seest wälja ja tõiwad kuningas warandusest nii palju ära, kui nad kanda jaksawad. Kui kuningas nägi, et ta warandus wähenenud oli, pani ta wäga imeks, kuda see sündida wõis. Aga et warastamine edasi kestis, laskis kuningas waranduse riistade wahelingu paelad wälja panna. Kui üks wend öösel jälle wargille läks, sattus ta paelu, nii et peasmist loota ei olnud. Ta käskis teist wenda oma pead otjast ära raiuda ja kaasa wõtta, et teda ei tuntaks. Kuningas leidis teisel hommikul ilma peata keha omas waranduse aidas ja laskis ta tee äärde ülesse seada ja wahid juure panna, arwates, et jugulased teda kahetsema tuleksiwad ja seeläbi ilmsiks saaks, kes ta on. Aga ta wend oli kawal ja seadis ühe toru sinna müüri äärde, kus wenna keha seisis ja laskis sellest joodawat wiina wälja jooksta. Wahid jõiwad end joobnuks ja jäiwad magama. Selle aja sees wiis teine oma wenna furnu keha ära. Kuningas pakkus sellele nüüd suurt maksu, kes kawala mehe kätte saaks. Ühel päewal tuli wend ise ja rääkis kuningalle oma warguse lu'u ära. Kui teda nüüd finni taheti wõtta, jättis ta oma furnud wenna käe, mis ta kuue alla oli ära peitnud, nende kätte ja põgenes ära. Kuningas pani tema kawalust imeks, laskis ta lahti ja maksis ka wälja, mis ta ise lubanud oli.

Pärast jeda tuliwad wõerad kuningad *Etiopia* (*Aethiopia*) maalt ja walitsejwiad 50 aastat *Egiptuses*, kunni 12 meest *Egiptlastest* endid ühendasiwad, enesele sõjawäge kogusiwad ja wõerad kuningad ära wõitsiwad.

Nüüd algas kaheteistsümme-kuninga-walitsus. Aga see ei kestnud kaua. Üks nende 12 seast, nimega **Pšammetik** palkas omale sõjamehi, wõitis teised ära ja jäi üksi walitsejaks. Tema walituse ajal kofus riik; ta wõttis palju *Greeklasi* oma teenistusesse ja edendas kaubandust. Aga waimulikude meeste wasta oli ta kaunis kare, nii et nendest suur hull ära *Etiopia* maale rändas. Pärast teda sai ta poeg *Neko* walitsejaks. See laskis *Böniikia* (*Bhönizia*) laewamehi ümber *Ahwrika* maa ära sõita ja wõttis neid oma teenistusesse. Ta katsus ka *Punast* merd *Wahe* merega kaewanduse läbi ühendada. Warsti peale teda tuli *Pärsia* kuningas *Rambises* ja wõitis *Egiptuse* maa enese alla. See sündis aastal 525 enne *Kristuse* sündimist.

5. Egiptlaste usk oli looduse auustamine. Osiris oli nende peaaegu päeva-jumal ja Isis kuu-jumal. Ka oli neil palju elajaid, keda nad pühaks pidasivad, nagu: laul härg Napis, kelle sees päikese jumala hing pidi elama, kass, ihnöimon (Thneumon), lind iibis, krokodill. Need elajad peeti pühaks ja keegi ei tohtinud neile wiga teha. Laul härg Napis peeti toredas templis ja preestrid kandiswad talle põlwili kuld ja hõbe riistade peal toitu ette. Kui ta ära suri, leinas kõik rahwas, kunni uus Napis leiti, kes siis juure röömu kisaga templisse wiidi. Ihnöimoni peeti selle pärast auu sees, et ta krokodilli mune ära söi.

Uga Egiptlased uskusiwad ka, et inimesel suremata hing on, kes peale tema surma edasi elab. Nad uskusiwad ka, et hing seniks ihu sisse jääb, kunni see ära kodenenud pole. Selle pärast püüdiswad nad ihu kõikjugaste jalwile läbi, millega nad teda wõidiswad, kodenemise eest hoida. Niisugust jalwitust surmukeha hüiti muumiks. Kõdenes aga ihu, siis pidi hing 3000 aastat ühe elaja sees teise sisse rändama, kunni ta wahu paika leidis. Enne matmist sai aga iga surmukeha üle surma-kohtus mõistetud. Kohtumõistjad oliwad waimulikud mehed. Kui surnu sugulased tema wigasi ja süid, mis ta elu ajal teinud, mitte wabandada ei jõudnud, keelas kohus surnu jalwimise ära, ja hing pidi sellepärast, et ihu ruttu ära mädanes, oma rändamist kohe algama. See oli Egiptlaste meelest hirmus ja selle kartuse pärast hoidis ennast mõnigi omas elus kurja eest. Ka kuningate üle sai surma-kohtus mõistetud.

Egiptlaste hauad oliwad wäga toredad, palju sisse raiutud koopad, kõikjugaste kujude ja piltidega kaunistatud. Kui nad pidusi pidasivad, siis toodi tihti muumid, jalwitust sugulaste kehad, tuppä, et pidulistele seega meele tuletada, et nemad ükskord ka surema piawad.

6. Peale põlluharimise ja käsitöö õitjes ka kunst ja teadus Egiptlaste juures. Kirjutamiseks oli neil piltkiri, mida hieroglüüfiks nimetakse. Piltkirjas jaiwad üfifud sõnad kujudega tähendatud. Kõikide teiste teaduste ja kunstide kõrwal oli neil ehituse kunst kõigerohkem õitsemas. Kõige tähtsamad ehitused on piramiidid, kellest weel praegu 400 tükki järel on. Nad on alt nelja nurgelised ja jooksewad üllesse poole terawaks koku. Kõige suurem nendest, mida kuningas Seps (Cheops) enam kui 2000 aastat enne Kristust ehitada lasknud, oli enne 480 jalga kõrge. Nüüd on ta kõrgus ainult 450 jalga. Obeliskid on kõrged, ühest ainsast kivist wälja raiutud sambad, ülevalt poolt terawad. Mõned nendest on ka Euroopasse toodud. Lõuna-Egiptuses on weel praegu saja wärawise Teebeni

linna rufub näha, millest toredate templite waremed wälja paistawad. Nende lähedal on suur hulk ümber tõugatud kujusi ja sambaid näha, nende seas ka Memnoni sammas, kellest räägitakse, et ta päewa tõusul imelikult kumisenud. Siis on weel Keß-Egiptuses kuulsa Labirintuse rufub, mis üks määratu kuninglik hoone olnud, kellel 1500 tuba maa peal ja 1500 maa all olnud, täis treppisi ja urkaid, nii et sealt raske wälja tulla olnud. Wiimaks on weel Mõõruse järw tähele panemise wäärt, mida kuningas Mõõris ehitada laskis ja mis wee tõusul weega täidetud sai, et põua ajal sellest wett wälja woolada lasta. Küid seisab ta tühi.

§ 2. Baabeli ja Assuri riik.

1. Umbes 2000 aastat e. Kr. asutas Nimrod Diwрати (Euphrat) ja Tiigrise jõgede wahese Baabeli riigi, kelle pealinn Baabel oli. Nagu Egiptuses Niilus, niisamuti woolab ka Diwрати jõgi iga aasta kord üle kallaste ja kastab ümberkaudsed madalad maad oma weega. Kanalite ja tammide läbi sai wesi nii juhitud, et iga maa osa oma jau wett sai. Seeläbi sai Baabel kõige wiljarikkamaks maaks tehtud.

2. Baabeli elanikud oliwad põlluharijad ja kaubamehed. Kaalud ja mõded on nende leidus. Nemad elasiwad toredalt ja oskasiwad kõikfugu iluasju walmistada, nagu kallid riideid sc., wõidsiwad end lõhnamate jalwidega. Nad langesiwad selle kõige juures aga kõlwatuma elu sisse.

3. Nende usk oli täheteenistus. Nende ülem jumal oli Bel ehk Baal. Tema järgmine oli Militta. Nende preestrid paniwad tähtede käiku tähele ja oskasiwad aastast aru teha; neil oliwad päewa-kellad ja nad oskasiwad isegi kuu warjutust ette ära määrata. Seesama usk oli ka Assuri rahwal.

4. Pealinn Baabel oli mõlemile poole Diwрати jõge ehitatud. Ümber linna oli wee kraaw ja 200 küünra kõrgune müür, mis nii paks oli, et kuus wangert üksteise kõrwal selle peal sõita wõisiwad. Tall oliwad sada wärawat ja palju tornisi, mis wasest tehtud. Üle jõe oli suur sild ehitatud. Hommiku poolsel jõe kaldal seisis kuninglik lois ja õhtupool Beluse torn, mis 600 jalga kõrgi oli. Seal oliwad kaks kambret, üks oli Baali sööma-, teine tema magamis-kamber. Kuulsad oliwad Semiiramis'e rippuwad aiad pahemal jõe kaldal. Tugewate sammaste peal seisis wõlw, kelle peale nii palju mulda oli weetud, et kõige suuremad puud seal kas-

wada wõisivad. Niid on nendest toredatest ehitustest ainult rufude hunnikud weel näha.

5. Asjuri rahwa ajalugu on udune. Wana juttude järele on üks kuningas Niinus elanud, kes Baabeli ära wõitnud ja Asjuri riigi pealinna Niiniwe asutanud. Niiniwe linn olnud ka suur, ja tugew müür on teda ümber piiranud. Niinus olla Semiiramis't ühe linna ümberpiiramise juures tundma õppinud ja teda omale naiseks wõtnud. Peale Niinuse surma jäi ta riigi walitsejaks. Wanad jutud räägivad Semiiramisest imelikka asju. Ta on palju ehitusi ehitada lastnud ja sõdasi pidanud. Wiimaks sai ta omaist pojast ära tapetud. Pärast Semiiramis't tulivad nõrgad walitsejad. Salamanásfar häwitas Iisraeli riigi ära ja wiis kümme suguharu Asjuri wangi. 722. Tema poja ajal langes jälle Asjuri wõimus. Ta kuningas Sardanapaal on ennaist kõige oma naiste- ja warandusega ära põletanud, kui ta nägi, et Baabeli ja Meeda rahwas tema wasta sõdima tuliwad. Niiniwe linn sai ära wõdetud ja Asjuri riigile ots tehtud.

6. Baabeli õitse aeg oli kuninga Nebokadnétsari ajal, kes wägew sõjamees ja wahwa wõitja oli. Ta wõitis Jerusalemma linna, põletas kallid templi aastal 588 ära ja wiis Juuda rahwa Baabeli wangi. Tema riik ulatas Diwratil jõest kunni Egiptuseni. Aga hiljem sai ta Pärsjalastest ära wõidetud.

§ 3. Wõniikia rahwas.

1. Wahemere ääres, ida poolt Siibanoni mägestikust, lõuna poolt Palestiinast ja põhja poolt Siiriamaa stümber piiratud, elas Wõniikia rahwas. Tema maa oli kitsas ja liiwane mererand, ta ei kannud suurt wilja ja karjakaswatamiseks puudusiwad ka parajad rohumaad. See puudus sundis rahwast, mere pealt omale tööd ja leiba otsima. Nemad hakkasiwad laewamehiks; ehitasiwad seedri puust laewu, sõitsiwad esiotja ranna ääri mööda, pärast õppisiwad nad tähtede järele oma laewa sõitu juhtima ja julgesiwad juba kaugele merele; käisiwad Hispaanias ja Inglismaal, kust nad kulda, hõbedat, raua ja tina tõiwad. Nii saiwad nad kuulsamaks kauba rahwaks wanal ajal.

2. Aga mitte üksi merel, waid ka maal oli nende osawus suur. Karawaanidega tõiwad nad Indiast elewandi luid, kallid kiwa ja puud, Araabiaist kallid salwisi, Egiptusest puu willu ja Baabelist kõiksugu ilu asju.

Kaubanduse edendamiseks saiwad saarte peale ja Bahemere randadesse asutused seatud; kõige tähtsam nendest asutustest oli Kartaago.

3. Käsitöös oliwad Bõniikia rahwas niifama osawad. Purpuri wärwimine ja Klaasi walmistamine on nende leidus. Ka oliwad nemad kuulsad kangrud. Kullast ja elewandi luust tegiwad nad kõikfugu ehte asju, merewaigust kaela ja kae ehteid. Näagitakse, et rahatagumine, rehtendamine ja tähefiri ka nende leidus olewat.

4. Bõniikia kuulsad kaubalinnad oliwad Tiirus ja Siidon. Siimene pani 13 aastat wägewalle kuningalle Nebukatnétsjarile wasta, enne kui see temast wõitu sai. Aga nad ehitasiwad lähedalle jaarele Uue-Tiiruse, mis weel peale kahe saja aasta õitjes, kunni Aleksander Suur seitsme kuulise ümberpiiramise järele aastal 332 ta ära häwitas. Praegu on seal kohal, kus enne Tiirus õitjes, üks wilets külate.

§ 4. Meeda rahwas.

Lõuna pool Kaspia merd, põhja-õhtu pool Baabeli ja Asfuri rahwast elas Meeda rahwas. Tükk aega oli ta Asfuri wõimuse all, aga tegi pärast ennast wabaks ja walis eneselle ise kuningaid. Nende pealinn Ekbaatana seisib väga kenas kohas. Kuninglik lojs oli seitsmest ümmargusest müürist ümber piiratud. Tähtsam kuningas oli Dejokes, kes papiwalitfufe ära kautas ja isewalitfejaks jäi. Tema poeg Braortes wõitis Pärsia rahwa ära, aga Asfuri rahwa wasta sõbides langes ta ise Niinime linna all. Kuninga Astiagese ajal langes Meeda riik Pärsia kätte, nagu tema tütar jeda juba unes oli näinud. Riirus, Astiagese tütre poeg, keda kuningas küll ära hukata tahtis, aga kes seeläbi elama jäi, et tema hukkaja teda ühe karjatselle kaswatada andis, wõitis ta ära ja sai ise walitfejaks Meeda ja Pärsia rahwa üle.

§ 5. Pärsia tähtsamad kuningad. Soolon.

1. Riirus, kes aastast 558—529 e. Kr. walitfes ja Pärsia riigile põhja pani, oli wägew sõjamees ja osaw riigi walitfeja. Tema laienaldas oma riiki kõigile poole. Põhja-õhtu pool oli Liidia riik, mille wahapiir Halife jõgi oli. Liidias walitfes sell ajal kuningas Krööfus, kes oma rikkufe poolest üle ilma kuulus oli. Kui tark Soolon, Greeka

seaduseandja, kord tema juure läks, lastis Kröösus temale oma warandust näidata ja küsis siis, keda ta maa peal kõige õnnelikumaks piab. Soolon nimetas üht Ateena linna kodanikku, Tellust, ja ütles: „See mees elas Ateena õitsemisajal; temal oliwad head lapsed ja lapselapsed ja ta elas jõukalt. Wiimaks suri ta auusalt surma isamaa eest. Tema kaaskodanikud matsiwad teda suure auuga maha, nad pidasiwad temast palju lugu.“ Sellepeale küsis Kröösus, kes siis peale seda Ateena kodanikku kõige õnnelikum olla. Soolon wastas: „Kaks Greeka noort meest, Kleobis ja Biton. Neil oli tugew keha jõud ja nad saidwad wõidumängudel ikka esimese wõidu, mis Greeklaste juures kõige suurem auu on. Sellejuures armastasiwad nad üliwäga oma wana ema. Kui see ükskord templisje tahtis sõita, et seal ohwerdada, ei olnud härgi, keda wantri ette panna, mitte kodu. Seal astusiwad pojad ise wantri ette ja wiisiwad ema templisje. Kõik Greeklased kiitsiwad neid noori mehi ja pidasiwad nende ema õnnelikuks, et tall lastesid pojad on. Ja kui ema templisje läks, jumalatele ohwerdama ja oma poegade eest palus, jäiwad noored mehed magama ning ei tõusnud enam iialgi ülesse. Greeklased aga tegiwad neile auusamba mälestuseks.“ Kröösus oli selle üle pahane, et mitte teda kõige õnnelikumaks ei nimetatud, waid tähtsuseti kodanikka ja awaldas seda Soolonile. Soolon aga wastas: „Kedagi ei wõi enne tema surma õnnelikuks kiita. Kes täna õnnelik on, wõib homme wiletsusesse sattuda. Ja rikas ei ole mitte õnnelikum, kui waene; sest rikkus wõib ka kaduda. Elu otsa peale piab waadatama; sest mõnigi kõrge mees on sügawaste langenud.“ Selle peale jättis Kröösus Sooloniga pahaselt jumalaga ja saatis ta minema.

2. Warji peale seda tuli ka õnnetus Kröösuse üle. Ta ei sallinud Pärsialasi oma naabruses ja walmistas nende wasta sõjale. Enne lastis tema aga Delwi (Delyhi) oraakli käest küsida, kas ta sõtta piab minema. Oraakel wastas: „Kui Kröösus üle Halise jõe lähäb, saab ta ühele suurele riigile otsa tegema.“ Sellepeale läks Kröösus julgeste Kiiruse wasta sõtta. Aga Kiirus wõitis ta ära ja ta ise sattus wangi. Kiirus käs kis teda tuleriida peal ära põletada. Kui Kröösus juba riida peal oli, tuliwad talle Sooloni sõnad meelde ja ta hüüdis: „Oh Soolon! Soolon! Soolon!“ Kiirus, kes seda hüidmist kuulis, küsis, mis see tähendab. Kröösus rääkis temale ära, mis Soolon talle kord ütelnud, et kedagi enne tema surma õnnelikuks ei wõi kiita. Kiirus jäi mõtlema ja lastis Kröösuse tule riidast maha tulla ning jättis teda elu otsani omaks nõuuandjaks. Kiirus ise langes 529 Masjageetide wasta sõjades. Masjageetide kuningaga abikaasa lastis tema pea

otfakt ära raiuda ja were sisse kasta. Ütles: „Nüüd joo inimese verd, selle järele sa elu ajal jänutafid!“

3. Peale Kiirust sai ta poeg **Rambiiſes** walitsejaks. See mõttis Egiptuse maa ära ja oli hirmus wali mõidetud rahwa wasta. Kui ta ka Etioopia maad ära wõita tahtis, fundis kodune mäsamine teda tagasi pöörama. Suur liima torm mattis hulga tema sõjameestest elufalt maha. Rambiiſes ei jõudnud enam koju. Ühes Siiria külas sai ta hobuse seljast hüpates oma enese mõega läbi nii raskestes haawatud, et ta ära suri.

4. Preeſtrite abiga läks ühel mehel, nimega **Smerdis**, korda, ennast Rambiiſe nooremaks wennaiks tunnistada, keda stambiiſes salaja oli ära hukata lastnud. Aga et tema kõrwad endiste süübidest pärast ära lõigatud oliwad, tuli warfi tema pettus ilmiks ja **Wale-Smerdis** sai seitsmest Pärsia würstist a. 521 ära hukatud.

5. Need seitse würsti mõtſiwad nõuuks, eneste seast kuningat walida. Kelle hobune kõige eſite ühel ära määratud ratsa sõidul pidi hirnuma, see pidi siis kuningaks saama. **Dariuſe** hobune hirnus kõige eſite, ja ta sai kuningaks. Dariuſe tallipoisiks oli päew enne seda hobust seal kohal sõõtnud, kuhu seitse würsti liijule sõitſiwad, nii et hobune seda meeles pidades kohe toidu järele hirnus. Aga Dariuſt ootas raske töö; sest mitmed rahwad oliwad mäsfama hakanud, nendega ühes ka **Baabeli** rahwas.

6. **Dariuſ** läks **Baabeli** wastu sõtta, aga ära wõita ei jõudnud ta teda seekord mitte. Ometi läks see talle wiimaks korda. Üks noor suurest su'ust Pärsialane tuli werise silmnäuga Dariuſe ette ja lubas seda wiisi **Baabeli**ſe minna ja ütelda, et **Dariuſ** teda olla peksnud ja ta tulla nüüd **Baabeli**st abi otſima ja paluda, et **Baabel** talle ühe wäe jau annaks, kellega ta Dariuſe wasta wõiks minna. Siis saaks ta selle wäega Dariuſe liiki lööma ja **Baabel** saaks Pärsialastele omad wärawad lahti tegema. **Zopiruse** — nii oli selle Pärsialase nimi — kawalus läks korda. **Baabel** sai mõidetud ja mäſs oli otſas.

7. Kui **Dariuſ** oma walitſuſt kinnitanud oli, jagas ta oma riigi 20 jaku ja pani iga jau üle ühe wähema walitseja, keda ta **satriapiks** nimetas. Ta seadis oma riigi ſijemist elu igapidi paremale korrale. Ta reisis ise läbi riigi, laskis teesid teha, kuhu jaamad asutatud ſaiwad, seadis ametnikka ja uuendas riigi maksu ſeaduſi. Talwel elas ta **Baabeli**ſ, ſuwel **Eſbaatanis**, kewadel **Suuſas**. Neis paikades oliwad wäga kenad rohu aiad ja jalutamise kohad, keda paradiiſideks kutſuti. —

Agas ehk tema riik küll suur oli, ei lõppenud tema himu otsa, teda veel suurendada. Ta läks põhja poole Skitiide vastu sõdima, kes praegusel Põuna-Benemaal Musta-mere ääres elasivad. Aga ta ettemõte ei läinud siin korda. Ta pidi koju tagasi pöörama. Mõni aasta hiljem läks ta jälle Euroopasse sõdima, aga mitte enam Skitlaste, vaid Greeklaste vastu.

§ 6. India rahvas.

1. India rahvas elas Induse ja Gangesse jõe kallastel. Siin oli neil mitu riiki. Rahvas jagati 4 seisusesse. Waimulik seisus oli siin veel enam auustatud, kui Egiptlaste juures; sest nad olivad rahwa filmas pühad ja keegi kohus ei tohtinud neisse puutuda. Sõdasi pidas India rahvas vähä, sellepärast ei olnud sõjamehe seisus ka nii tähtjas. Põllumehe seisus maksis waimulikkudelle suurt maksu, misläbi ta ka edasi ei jõudnud. Neljas seisus, teenijate seisus, oli ilma ameti ja seisuse digufeta. Peale selle olivad veel *Pariaid*, keda nii halvaks peeti, et keegi ülema seisuse liige neid näha ei tahtnud.

2. Looduse auustamine oli ka nende usk. *Parabrahma* oli nende ülem jumal, kes kolmel näul ennaft ilmutas. *Brahma* löi ja sünnitas, *Wishnu* hoidis ja kaitkes ning *Shiwa* häwitas ja rikkus. Ka sai nende usus hingerändamist ustud. *Brahma* usk oli kaua aega Indias walitsemas, enne kui 500 aastat enne Kristust *Santana Buda* (*Buddha*) uut usku hakkas laiali lautama. Tema usu põhjus liiktas seisuste waheseinad ümber ja tegi hingerändamise tühjaks. Tema õpetas, et inimene ainult heategude, ligimese armastuse ja wagaduse läbi õntjaks wõib saada. Tema usu õpetus leidis ruttu ja palju osalisi, nii, et täna päewani *Buda* usul veel kõigerohkem liikmeid on.

3. Wäga tähtjad on India rahwa wanad luuletused, mida uuemal ajal hoolega uuritakse. *Brahma* usu õpetus oli neljas *Weeda* raamat *Sanskriti* keeles ülesse kirjutatud. Ka *Maanuse* aduse raamatud on tähtjad. Kaks juurt luguluuletust *Mahabharata* ja *Ramájana* on umbes 3000 aasta eest kirjutatud ja näitemäng *Sakóntala*, kellest ainult katked järele jäänud, on peale 2000 aasta wana. Ka on nende ehitustest riismeid järele jäänud, mis endisest toredusest tunnismärki annawad, nagu kaljutemplid *Bombai* linna lähedal ja *Ellóras* Keski-Indias.

Greeka rahwas.

§ 7. Greeka maa, usk ja jumala teenistus.

1. Dönapoolsel Balkani poolsaarel, mitmesse weifestesse riikidesse jautatud, elas kuulus Greeka rahwas. Rõige tähtsamad neist riikidest olivad Ateena, Attika maakonnas ja Sparta, Peloponneesuse poolsaarel. Peale neid olivad veel Teeben ja Korint tähtsamad. Greeka maa jautati kolme jalku; need jaud on: Põhja=Greeka, Keski=Greeka ja Lõuna=Greeka ehk Peloponneesus. Ka mitmed saared, nagu: Kreeta, Sitata (Sthata), Korfiira (Korkyra), Roodus (Rhodus), Hiios (Chios) ja muud olivad Greeklaste päralt. Greeklased olivad ilusa tugewa kehaga ja ärksa wainuga inimesed ja jõudsiwad oma haridusega kõrgemale, kui keegi muu rahwas wanal ajal, nii, et nende töid weel täna päewani eeskujulisteks peetakse.

2. Greeklased uskusiwad mitme jumala sisse. Jumalate eluase oli *Olimpuse* mägi. Siin elasiwad nad kuldsetes tubades, jõiwad jumaliku rooga, mida *ambrosia*ks nimetati ja jõiwad jumaliku jooki *nektari*. Nende ülem jumal oli *Zöis* (Zeus, Iöis), keda Roomlased *Jupiteriks* hüüdsiwad. *Seera* ehk *Juuno* oli tema taewalik abitaaja. Peale nende olivad weel 10 ülemat *Olimpuse* jumalat ja suur hulk alamaid, kes järwebes, jõgedes, metsades ja põldudel elasiwad*).

3. Greeklased ehitasiwad oma jumalatele toredad templid, kus nende kujud marmorist, kullast ja elewandi luust ülesse seati. Nende ees pidasiwad nad palweid ja wiisiwad neile ohwrid. Seal kuulutatiwad ka preestrid rahwale jumalate tahtmiist. Seda ette kuulutust nimetasiwad nemad *oraakliks*. Rõige kuulsam oraakel oli *Delfi* linnas, kus päikese jumala *Apollo* tempel seis. Siin istus üks naisterahwa preester ühe kuldse kolme jalaga istme peal, mis ühe maa lõhestiku kohal seisis, kust wäawli auur ülesse tõusis ja uimastas. Siit kõneles tema ja ta preestrid teistele preestritelle ja need andsiwad siis rahwalle oraaklid ehk ettekuulutusi teada.

*) Waata J. Bergmann'i „Üleüldne ajalugu!“

§ 8. Greeka kangelased.

Herkules.

1. Herkules eht Heerakles oli üks neist kuulsamatest Greeka kangelastest. Tema oli Zöifi ja Alkmene poeg. Zuba omas lapse põlves, kui ta alles kätkis oli, kägistas ta kaks suurt madu ära, keda Zöifi abikaasa Heera tema kallale oli läkitanud. Tema elas omas lapse põlves kodus ükshikus paigas ja harjutas oma keha jõuudu metja loomadega mõideldes. Ühel kägigul juhtus ta kord ühele teelahkmele. Siin ilmuwad talle korraga kaks jumaliku naisterahvast. Tema küsis ühe käest, kes ilusam ja edewam oli: „Kes sina oled?“ „Minu sõbrad hüüawad mind lõbuduseks, aga minu wihamehed hõeluseks,“ kostis naisterahwas. Heerakles pööras ennast sõnalausumata teise poole, kelle palgesti tõidus wälja paistis ja küsis: „Kes oled sina?“ Tõsiselt kostis naisterahwas: „Wagadus ja headus on minu nimed. Tule mu järele, ma wiin sind töösse ja waewasse, aga ma luban sulle kuulsust, auu ja suremataust jumalate ning inimeste juures.“ Selle peale kadusiwad naisterahwad ära ja Herkules jäi üksi. Ta ta wõttis nõuuts, wiimase tahtmisel teha ja headust taga nõuda.

2. Peale jeda, kui ta hullus tujus, mis jällegi Heera tema pähä pani, oma abikaasa ära tappis, läks ta oraalli käsu peale Argoli kuningas Diristõise (Eurystheus) juure, et teda 12 aastat teenida. Siin pandi talle raske töö peale, mida keegi inimene poleks jõudnud ära teha. Aga Herkules tegi kõik tööd ära. Nende kuulsate tööde arm oli kakssteiskümme.

3. Esmene töö oli tall Nemea lõukoera tapmine. Nemea linna ümber möllas üks lõukoer juba kaua aega. Keegi kütt ei jõudnud teda surmata, ega keegi nool ei mõjunud temasse. Heerakles läks ja lõi talle nuiaga pähä ja kägistas ta furnuks; tõmbas naha seljast ja wiskas õlale.

Teiseks furmas ta Lerna mau ära. See madu oli saja peaga ja ta neelas kõik ära, kes tema ligi juhtus. Kui keegi ühe tema peadest ära raius, siis kaswas teine kohe jälle asemelle. Heerakles pistis metja põlema, lõi siis mau pea otjast ära ja pidas tule tungla haawa peal, et uus pea mitte kaswada ei wõinud. Sedawiisi raius ta kõik pead otjast ära ja madu oli surmatud. Mau sapiga wõidis ta oma noolte otjasi, nii et need igauht kohe furmasiwad, keda ta nendega treshwas.

Kolmandamaks pidi Heerakles jahijumala Diaana h i r w e finni püüdma, kellel kuldsed sarved ja waseft sõrad oliwad ja kes nii rutuste jooksis, nagu nool. Aga Heerakles ajas teda seni taga, kunni ta wäsinud tema kätte langes.

Neljandaks wöttis ta koleda metsjia finni, kes Grimántuse mäe ümber palju kurja tegi. Elusalt wiis Heerakles ta kuninga ette. Kuningas puges hirmuga tõrre fiske peitu.

Wiendaks puhastas ta kuninga *Augia laudad* ühe ainfa päewaga ära. Neis oliwad 3000 looma 30 aastat olnud, ilma et tall korda puhastata oleks saanud. Heerakles juhtis Penéuse jõe laudast läbi, mis ühe päewaga sõnniku ära woolas.

Wassnokalised linnud *stimwalid* häwitas ta ära, kes palju kahju tegiwad. Ta tegi ühe plagisti, hirmutas neid sellega lendu ja laskis nad siis oma nooltega maha.

Wihase härja püüdis ta finni, kes Kreeta saarel palju kahju tegi. Aga kui ta härja Argolisje Diristöije kätte tõi, laskis see tema jälle lahti. Nüüd hakkas ta Atika maad laastama.

Siis tõi ta Amazoonide kuninga-emanda wöö ära ja andis ta Argoli kuninga tütrele.

Traatia kuninga Diomédeje inimeje sõõjad hobused tõi ta Diristöije kätte ning nende peremehe Diomédeje laskis ta hobustest ära süia, nagu see enne iga wõeraga teinud.

Kolmepeaga hiiglaste Gerioni lojused wöttis ta kaugele lääne poolt saarelt finni. Selleks pidi ta pika reisi Ahwrika liiwa kõrbest läbi tegema, kunni ta mere kitsuse juure jõudis, mis Atlandi okeani ja Wahemerid ühendab. Seie seadis ta mälestuse sambad, mis wanal ajal „Herfulese sammasteks“ hüiti (praegu Sibráltar). Loomad tõi ta laewaga Argolisje ja tappis hiiglaste, kui ka tema kolme peaga koera ära.

Hesperia kuld õuunad tõi ta ka ära, kellele Heera lendama mau oli wahiks pannud. Ta ei teadnud, kus see puu kuldsete õunadega kaswis, sellepärast palkas ta taewa wõlwi kandja Atlase, teda ülesse otsima ja õuunu ära tooma. Seni kui Atlas õuunu otsis, kandis Herfules taewa wõlwi oma õlade peal.

Wiimaks oli tall kõige raskem töö ära teha. Ta pidi kolme peaga põrgu koera Kerberuse haadest wõi altilmast ülesse tooma. Alt ilma kuningas lubas koera küll kaasa wõtta, aga Herfules pidi seda ilma abiriistata tegema. See läks talle ta korda. Ta tõi koleda koera

ülesse ilma. Aga Diristöis kartis teda nii, et kästis teda jälle alla ilma tagasi wiia.

4. Kui Herkules need 12 tööd ära oli teinud, läks ta kui waba mees jälle Teebä linna tagasi. Aga Kerberuse hamba haaw tegi ta peast hulluks. Selles hullustuses tegi ta mõnda kurja tempu ja käis siis ka kuuljat Delwi templit riisumas. Delwi oraakli nõuu peale pidi ta kolmeks aastaks kuninga emanda Omwale (Omphale) orjaks minema, et sellest haigusest lahti saada. Omwale pani talle naise riided selga ja laskis teda woti taga willu febrata. Peale seda aega tuli ta jälle Greeka maale tagasi ja kosis ilusa Dejanaira omale abikaasaks. Herkules tuli Dejanairaga ühe jõe äärde, kus kentaurus Nessus (loom, kes alt hobune ja ülewalt inimene) elas. Herkules ütles sellele elukalle: „Wii mu abikaasa sellest jõest üle!“ Nessus wiis Dejanaira üle, tahtis aga temaga ära põgeneda. Herkules laskis ta oma noolega maha. Surre andis Nessus oma werise wammuse nooriku kätte ja kästis seda oma mehele selga anda, kui selle armastus tema wasta kahtlaseks jääks.

Kui Herkules Böifile ükstord ohwrit läks wiima, andis Dejanaira talle ühe riide selga, kellesse ta Nessuse wammuse willu oli kudunud, sest ta arwas, et Herkules teda enam ei armastanud. Nõõmuga pani Herkules wammuse selga. Aga wammus hakkas nagu tuliste tangibega tema ihu külge kinni. Wiha ja waluga kiskus ta riide ühes naha ja lihaga seljast ära. Kui ta sellejärele oma surma tundis ligi olema, laskis ta ennast omast seltsimehest kõrge Döta (Deta) mäe peale kanda, kus ta tuleriida ülesse teha, ennast selle peale panna ja puid põlema süidata laskis. Böis aga ldi pikse noolega puuriida laiale ja kandis Herkulese ühe pilwe peal taewasle; seal ta jumalate seltsis elab.

Teeföis (Theseus).

1. Herkulese järele oli Teeföis oma tegude poolest esimene kangelane. Tema isa oli Ateena linna kuningas, nimega Gegöis (Aegeus). See kosis oma sõbra Pittöise (Pittheuse) tütre Cetra (Aethra) omale abikaasaks. Ükstord wiis Gegöis oma abikaasa mere äärde, tõstis ühe juure kivi ülesse ja pani oma mõega ja kingad sinna alla ning ütles: „Kui sa mulle ühe poja kingid, kes nii tugew on, et ta seda kivi ülesse tõsta jõuab, siis saada ta seie, lase need asjad siit ära tuua ja läkita tema minu juure. Mõegast ja kingadest jaan ma teda ära tundma. Gegöis

läks nüüd Ateena linna tagasi. — Getra sünnitas ka ühe poja ja pani talle Teesjöis nimeks. Wanaisa kaswatas Teesjöist igapidi tubliste. Peale selle, kui ta mõega ja kingad kiwi alt oli ära toonud, ja oma isa nime kuulda saanud, läks ta kohe teele Ateena linna poole. Aga tee peal oli tall palju wõitlemist, enne kui ta Ateenasse jõudis.

2. Gimene, kellega tall tegemist tuli, oli Periwetes (Periphetes), üks kole suur mees, kes metsast teekäijate peale luuras, et neid nuiaga maha löüa. Sedasama tahtis ta ka Teesjöisiga teha, aga see pistis ta oma mõdegaga läbi ja wõttis ka tema nuiat weel ära ning läks siis jälle edasi.

Sellepeale tuli ta „kuusjapaenutaja“ Siinise juure. See mees paenutas kaks kuuse maha ja sundis igat teekäijat sedasama tegema. Kui teekäija seda ei wõinud, siis sidus Siinis tema jalad kuuse latwade külge ja lastis siis kuused lahti, mis ülesse pörfades waele teekäia löhki kiskusiwad. Aga Teesjöis tõmbas kuused maha, sidus Siinise enese jalgu pidi nende külge, lastis kuused lahti ning metsaline sai surma.

Siis wiis tema tee teda ühest kalju rünnast mööda, kus hiiglane Skiron elas ja möödaminejaid merde wiskas. Aga Teesjöis saatis teda ennast kaldalt alla laenetesse.

Juba tuli Teesjöis Ateena lähemale, kui talle jõe kaldal Prokrustes wasta tuli. See oli kardetaw rööwel, kes teekäiaid oma kogu meelitas, et neid seal ära tappa. Temal oli kaks sängi, üks lühike, teine pikk. Oli mees, kes ta juure tuli, lühikene, siis pani Prokrustes teda pikka sängi ja wenitas teda peast ning jalust, kunni ta ära suri. Oli mees pikk, siis pani rööwel teda lühikesse sängi ja raius tema pea ja jalad ära. Aga Teesjöis pani tema enese pikka sängi ja tappis ta ära.

3. Sellepeale jõudis ta Ateena linna, kus tema isa teda lahkest wasta wõttis. Seal oli temal aga ka raskeid töid ära toimetada. Wihane härg, keda Herkules toonud ja Diristöis lahti lastnud, möllas Atikas. Teesjöis tappis tema oma odaga ära.

Wägew Kreeta kuningas Minos oli üksford Ateenlaste üle wõitu saanud, ja sundis neid nüüd iga 9 aasta tagant 7 noort meest ja seitse noort naisterahwast omale saatma, keda ta Minotaurusele, kes ühes Labirintuses elas, söögiks lastis anda. Teesjöis aga läks kaasa ja tappis selle koleda elaja, kes pool härga, pool inimest oli, ära. Labirintusest, wõi ekskoopasi peasis ta lõngakera abiga wälja, mida Miinose tütar talle kaasa oli annud. Ta sidus siis minnes lõnga otsa ufse künnitse külge kinni, läks siis mööda koobast edasi ja arutas kerast niipalju lõnga lahti, kui tee pikkus

nõudis. Pärast tuli ta seda lõnga mööda tagasi. Ta oli oma isale lubanud, kui ta võidurikkalt tagasi tuleb, tõmbab ta walge purje laewa peale ülesse, kui mitte, siis musta. Nüüd pööras ta Ateena poole tagasi ja wõttis Miinose tütre *Ariadne*, kes talle lõnga kera annud, kaasa. Aga omas juures rõõmus unustas ta ära, walget purje ülesse tõmmata. Kui ta isa *Egeüs* kaugele musta purje nägi, kukutas ta ennast kõrgelt kaljult merre. Sest ajast hüitakse seda merd *Egeüise mereks*.

4. Nüüd wõttis *Teesöis* walitsuse oma kätte ja ühendas 12 walba, mis *Ateena* ümber olivad, üheks riigiks kofku ja jagas rahwa ülemasse, põllumehe ja käsitööliste seijustesse. Kui ta oma riigi korrale seadnud, läks ta ise jälle wahwa tegude pärast reisima. Aga kui *Teesöis* kodust ära oli, äsitasiwad ülemad rahwa tema wasta ülesse. *Teesöis* põgenes *Stiiruse* saarele. Saare kuningas *Likomedees* (*Lykomedes*) wõttis teda küll lahkest wasta, aga südames mõtles ta kurja. Ühel päewal wiis ta *Teesöise* kõrge kalju otja ja lükkas teda sealt tagant selja merre. — Peale *Teesöise* surma kahetseiwad *Ateenlased* oma ülekohut oma kangelase wasta ja ehitasiwad talle altarid ning auustasiwad teda nagu pooljumalat. Ka tema luud saiwad *Ateena* linna tagasi toodud.

Taason.

1. Peale nende kahel on weel *Taason* kui kangelane nimetamise wäärt, kes *Argos*idul wägewaid tegusi tegi. Temaga kaasas sõitis ka kuulus laulik *Orwöis* (*Orpheus*), kelle laulu kuuldes kõik metsja loomad taltfaks jäiwad. See sõit läks *Kolhhise* maale *Kuld naha* järele, keda *Taason* ka mitme raske töö järele teiste abiga kätte sai ja ära tõi.*)

§ 9. Trooja sõda (1194—i1184).

1. Kõige kuulsam *Greeka* muinasjõdadest on sõda *Trooja* linna wastu, mis 10 aastat kestis, ja kuhu nad kõige oma wäe ja laewadega sõitsiwad. Sõja põhjus oli järgmine: Kui *Teesaalia* kuningas *Pelöis* mere neitsi *Teetisega* pulmi pidas, saiwad kõik jumalad pulma kutjutud, ainult riujumal *Ceris* mitte. Tema selle üle wihane, wõttis ühe kuld õuna, kirjutas peale: „Kõige ilusamalle“ ja weeretas selle siis pulmaliste seffa. Sgaüks pidas

*) Waata üleüldine ajalugu ehk *Jatobsoni* l. r. III. j.!

ennast ilusaks ja tahtis seda õuuna omale. Siiski kõige rohkem arvasiwad Heera, Pallas Ateene ja Awrodiite (Aphrodite) end selle wäärilise olema ja nõudsiwad Zöifilt otjust. Zöis saatis neid Trooja kuningas poja Paarije juurde, kes iluduse üle otjust pidi andma. Igauks lubas Paarijele midagi selle eest, kui ta teda kõige ilusamaks nimetaks. Wiimaks lubas Awrodiite temale kõige ilusama naise maa peal. See mõjus. Paaris nimetas Awrodiite kõige ilusamaks ja andis kuld õuna temale. Nüüd saatis Awrodiite, ehk iluduse jumalik neitsi Paariji Greeka maale Sparta linna, kus kuningas Menelaus elas, kellel kõige ilusam abikaasa nimega Helena, oli. Kuningas wõttis teda sõbralikult wasta, aga ühel päewal põgenes Paaris tema abikaasaga ja palju waraga tiikkis minema ja läks Trooja linna tagasi. Kui nüüd Paarije isa Priamus rööwitut Heelenat tagasi ei annud, walmistasiwad Greeklased end Trooja wasta sõtta.

2. Kõik Greeka würstid ja sõjamehed kogusiwad end Aulise linna koku. Neid oli umbes 100,000 meest ja 1200 laewa. Sõa ülem juhataja oli Menelause wend Miskeena kuningas Agamemnon. Peale teda oliwad weel wägewad sõjamehed Ahilles, Odissöis ja Nestor kaapas. — Aga tuul oli neile wasta ja nad ei wõinud sadamast wälja purjetada. Sellepärast küsiti targa preestri Kalhase käest nõuu. See wastas: „Teie plate Agamemnoni tütre Zwigeenia jumalatele ohwerdama, siis peajete minema!“ Kõik kohtusiwad selle sõnune üle ära, aga kõige rohkem Zwigeenia isa. Aga pika wastuseisumise järele pidi ta oma tütre ometigi ära andma. Kui nüüd preester parajaste oma nuga tõstis, et Zwigeeniat jumalatele ohwerdada, lehwis üks pilw alla ja wiis Zwigeenia ära. Tema asemel seisis walge hirw altari peal, keda siis ka ohwerdati. Sellepeale pööras kohe tuul ja laewad peajiwad minema.

3. Trooja linn oli aga hästi kindlaks tehtud müüride ja tornide läbi ja tema sees oli ka palju sõawäge Greeklasi ootamas. Priamus oli ise sõa juhataja, aga lahingid juhtis ta wanem poeg Hektor, kes kõige wahwam ja tulisem Troojalaste seas oli. — Siin algas nüüd 10 aastane sõda. Greeklased wiisiwad omad mehed kaldalle ja hakkasiwad linna peale tormama. Nende sõariistad oliwad wäsest tehtud piigid, mõgad, wiiskodad ja wiibud; kehawarjaks oli juur kilp, mis nahast tehtud ja wäsega üle tõmmatud. Sõapealikud sõdisiwad sõa wankritel, kellega nad leeri ette sõitsiwad ja siis teineteist wälja kutsusiwad. Langes aga üks nendest, siis astusiwad kõik sõtta ja püüdsiwad langenuid furnu teha ära wiia. Peale lahingi peeti mitu päewa rahu, et jurnuid ära põletada ja matuse pidu pidada. —

Kui Hektor ühel päeval jälle lahingisse pidi minema, tuli ta abikaasa Androomahhe talle wasta ja temaga ühes ta ainute poeg, kes amme käte peal oli. Androomahhe wautas Hektori kätt ja palus teda, oma ja selle weikeste poja pärast jõast ära jäeda ja oma elu hoida. Aga Hektor seletas talle ära, et see iga mehe kohus on, oma isamaa eest wõidelda ja kui ta ka langeks. Sellepeale wõttis ta poja kätte peale, kiigutas teda, andis talle juud ja andis siis lapse amme kätte jälle tagasi ning ruttas sõtta.

4. Zuba 10 aastat oliwad sõbides mööda läinud, aga kummagil pool polnud weel wõitu. Trooja seisis weel wõitmata, nagu enne. Greeklased igatsejivad küll juba koju poole, aga Odissöis mõistis neid meelitada. Agamemmoni ja Ahhillese wahel oli tüli tõusnud, mikspärast Ahhilles ennast jõast tagasi hoidis, nii, et Troojalased juba Greeka leeri sisse tungijivad. Aga kui Ahhillese sõber Patroklos Hektori käe läbi langes, sai Ahhilles väga kurwaks ja ta wandus hirmsas wihas, oma sõbra surma kätte maksta. Nagu lahti lastud lõukoer läks ta nüüd Troojalaste wasta. Hektor põgenes ta eest ära. Alles õhtu eel tohtis ta Ahhillese wasta hakata; aga kui ta oma wihasi wastasti nägi, hakkas ta wärisema ja läks jooksku. Ahhilles temale taga ja ajas teda kolm korda ümber linna. Siis jäi Hektor seisma ja ütles: „Enam ma ei põgene! Nüüd wõitleme! Enne aga teeme kohuseks: Wõidan mina, siis ei taha ma su furnu kehale ülekohtu teha, waid teda sinu rahwale tagasi anda; jedašama pead ja ka minu kehaga tegema. Aga Ahhilles ei tahtnud sellest tingimisest midagi kuulda, waid wiiskas oma oda Hektori peale, kes ennast ruttu kumardas, nii et oda üle pea wuhises. Hektor tõusis ülesse ja hüidis: „Nüüd hoiu ennast, kui wõid!“ ja wiiskas oma oa Ahhillese peale, mis aga kilbist wasta wõetud sai. Nüüd wõttis Hektor mõega ja tungis waenlase peale aga Ahhilles kaitfes ennast kilbiga ja ajas oma mõega Hektori kaelast läbi. Weel surres palus Hektor, oma keha wanematele tagasi anda, aga wihane Ahhilles ei wõtnud seda kuulda, waid pistis mõegaga furnu jalakannad läbi ja sibus ta siis jalgupidi oma wantri taha ja sõitis linna wärawast mööda, kus Hektori sugulased ja wanemad seda pealt waatafiwad. Nutt ja hulgumine oli terwes linnas Hektori surma pärast.

5. Priiamus aga kogus kingitusi, kellega Greeklaste leeri minna, et oma poja keha tagasi lunastada. Dösel sai ta Ahhillese juure ja astus tema telki. Ahhilles istus laua ääres ja waatas tõsijelt wanasele otša, kes põlwili tema ette langes ja palus: „Wägew Ahhilles! Mõttele, kui sinu wana isa jedawiihi ühe noorema ees põlwili paluks! Ta on kaugel ja ja ei tea,

kuda ta käsi võib käia. Ma palun, anna mu Hektor tagasi, võta hinda kui palju tahad!" See liigutas Ahhillese südant. Rohe lastis ta Hektori furnukeha tuua ja ta isa kätte anda. Priiamus aga ruttas poja kehaga linna tagasi, kus Troojalased teda kui oma kallimat ijamaa poega suure toreduse ja auuga rahule saatsivad.

6. Peale selle algasivad uued võitlused ja Ahhilles langes Paarise noole läbi. Aga ometigi langes Trooja viimaks Greeklaste kätte; kavaluse läbi. Odissöisi nõuu peale ehitati üks määratu suur puust hobune, mis seest õenes oli. 30 kõige wahwamat Greeklasi, nende seas ka Odissöis ja Menelaus, läksivad hobuse kereesse ja võtsivad hull sõariistu kaasa. Teised aga lõhkusivad leeri maha ja läksivad laewade peale, nagu tahaksivad koju sõita. Troojalased tuliwad seda nähes rõõmuga linnast wälja ja leidsivad puu hobuse, mida nad inestates wahtsivad. Selle aja sees kui nad hobuse üle nõuu pidasivad, töiwad Trooja karjatsed ühe Greeka wangi, nimega *Sinon*, sinna. Selle käest küsiti, mis see hobune tähendada. Kawal Greeklane, kes meelega teistest maha jäenud, rääkis Odissöisest õpetatud sõnu järgmiselt: „Greeklased on selle hobuse oma jumalate auuks walmistanud, kes nendele õnnelikku kojuminekut annaksivad. Sellepärast on ta nii juur ja kõrge, et ta Trooja wärawast sisse ei mahuks, sest kui ta linna sisse wiidaks, oleks Trooja linn ilmärawõitmata.“ Troojalased uskusivad petise sõnu ja wedasivad hobuse juure waewaga linna, mille juures nad tüki müüri maha murdsivad. Teised pidasivad linnas lustipidu. Teisel ööl tuliwad Greeklased, kes laewade peale oliwad läinud, tasakeste linna ette ja need, kes hobuse kehas oliwad, astusivad sealt wälja. Müüd algas uus hirmus sõda ja tapmine. Wähe saiwad eluga põgenema. Natukese aja pärast seisis Trooja linn leekimas tules. Mis mõel ei tapnud, leidis leekides surma. Minult waga *Uleas* peastis ennast ja oma isa Ahhilest, teda õlade peale wõttes. Isa kutil ja poeg kae kõrwas ruttas ta põlewast linnast wälja ja jõuudis pifa reisi järele Staaliasse, kuhu ta linna ehitas. Menelaus sai oma Heleena jälle kätte.

§ 10. Greeklaste kojuminek. Odissöis (Odysseus).

1. Trooja linn oli müüd kümne aastase wastu wõitlemise järele langenud ja tuhaks saanud. Greeklaste kätte maksmise himu oli täidetud ja nad ruttasivad müüd jälle koju poole. Wähä neist jõudsivad õnnelikult

isamaale tagasi. Tormid, waenlaste mõet ja mitmesugused õnnetused mat-
siwad suure hulga sõamehi teele maha. Odisjöis pidi 10 aastat sõderaid
maid mööda ümber rändama, enne kui ta kodu jõudis. Agamemnon jõudis
küll õnnelikult koju, aga tema abikaasa oli selle aja sees teisele mehele
läinud, kes tema nüüd furnuks löi.

2. Odisjöise esimene kimbatus koduteel oli hiiglaste Polimeemuse
juures, kes teda mitu päewa omas koopas kinni hoidis ja palju tema selfi-
mehi ära sõi. Aga viimaks peasis Odisjöis seeläbi ära, et ta hiiglaste joobnuks
jootis ja tema suure silma, mis tall just otja ees oli, teibaga wälja pistis
ja ise oma selfimeestega jäärade kõhu all, kuhu nad endid peitnud, koopast
wälja sai. Siis tuli Odisjöis ühe nõia juure, kes mitmed tema selfi-
meestest figadeks muutis. Sealst edasi minnes tuli ta **Sireenide** wõi
laujlade neitside saare juurde. Need neitsid laulsiwad nii kenaste, et nad
seeläbi igahüht mööda minejat saarele meelitasiwad. Saarel aga sõiwad neid
metjalised ära. Odisjöis lastis aga ühe targa nõuu peale oma selfimeeste
kõrwad waha täis toppida ja ennast ise laewa masti külge kinni siduda. Nii
peasis ta siit mööda. Uus kimbatus oli aga jälle ees. Itaalia ja Sitsiilia
mere kitjuses oliwad kaks kardetawat looma, ühel pool Skilla, kuue
peaga ja 12 jalaga, teisel pool Haribdis, kes kolm korda päewas wett
alla neelas ja kolm korda jõe wälja woolada lastis. Skilla wõttis tall
6 meest laewast ära, kui ta Haribdist kartes sinna külge hoidis. Ometigi
peasis ta neist mööda ja jõudis ühele saarele. Siin saarel tapsiwad tema
selfimehed merejumala härgi, kes siin sõiwad; selle eest saatis merejumal
suure tormi, mis kõik laewad puruks tegi ja mehed ära uputas. Odisjöis
üksi peasis laewa tüki peal ühe saarele, kus näkk Kalipso elas. See
pidas teda seitse aastat oma juures kinni. Viimaks lastis näkk teda ometi
minna. Aga mere peal rikkus torm tema sõidu riista jälle ära; wee
wood kandsiwad nüüd õnnetuma Wäoofide maale, kelle kuningas teda lah-
keste wasta wõttis ja siis oma laewaga koju saatis. Odisjöis magas
parajaste, kui laew Sitaka sadamasse jõudis; siin tõstsiwad mehed tema maale
ja sõitsiwad ise jälle tagasi.

3. Ülesse ärtades ei tunnud Odisjöis efitte oma isamaad enam ära;
alles aeg ajalt ja järk järgult hakkas ta aru saama. Nüüd läks ta sandi
näul ühe sia karjatse juure ja kuuldas järele, kudas asja lu'ud kodu seisa-
wad. Seal kuulis ta, et palju mehi tema naist Penelopet omale
tahta. Aga truu naine ei wõtta ühtegi wasta. Eiiski ei wõinud ta neid
keelata, et nad iga päew tema juures käisiwad, ja Odisjöise wara prassi-

siwad. Odisjöise poeg Telemakus juhtus oma reisi pealt tagasi tules ka sellejama karjatse juure; siit leidis ta oma isa eest. Nüüd läkfiwad Odisjöis, tema poeg, kui ka sant kodu, kus kofilased parajaste praskfiwad. Keegi muu ei tunnud teda, kui üksi koer, kes ukse ees talle wasta tuli ja saba liputas.

Telemakus tõi sandile istme ja andis talle süia. Wöerad aga pilkfiwad teda ja kaks kõigetoredamat wiskafiwad talle pingi ja kontidega wasta filmi; seda kannatas ta kõik waguji ära.

Peneelope, kes oma meest fugugi oodata ei teadnud, lubas sellele kofilasele minna, kes tema mehe wibuga 12 kirwe filmast, mis ritta seatud, noole läbi lasseb. Keegi nendest ei jõudnud wibu paenutátagi. Seal nõuudis sant wibu oma kätte. Telemakus, andis ka wibu sandi kätte. Kõik wöerad naerfiwad. Aga waata! nool lendas wuhinal 12 kirwe filmast läbi. Siis wiskas Odisjöis sandi kuue seljast ära ja teisel filmapilgul lendas nool selle rindu, kes teda pingiga oli wiskanud. Wöerad tahtfiwad sõjariistu wõtta aga siakarjane oli need juba kõrwale muretsenud ja ka uksest finni pannud. Odisjöis hüüdis nüüd mürisewa healega: „Wõi teie koerad arwasite, et ma enam koju ei tulegi ja raiskafite mu wara ning waewafite mu truud naist! Nüüd ei pea teiest keegi eluga peafema!“ Sellepeale tappis ta kõik kofilased ära ja lastis tua wääwli suitsuga puhtastada. Nüüd alles sai Peneelope unest ülesse äratatud, kes sell ajal parajaste magas. Kui wäga pani ta imeks, kui kuulis, mis kõik sündinud ja rõemu tuhinal langes ta oma mehe kaela.

§ 11. Doorlaste rändamine. Rodrus.

1. Mis siit saadik Greeklasteft räägitud, on enam ehk wähem luuletus ja langeb muinasjuttude liiki. Alles Doorlaste rändamisega aastal 1104 algab tõsine histooria ehk ajalugu. Doorlased tuliwad põhja poolt ja jäiwad Peloponnesesuse elama, kuhu nad Sparta linna asustafiwad. Siit püüdsiwad nad ka Atika maad Ateena linnaga ära wõita, kus Ioonlased elafiwad, aga Ateena kuningas Rodrus peastis linna oma jurma läbi. Delwi oraakel oli ütelnud, et see rahwas wõitjaks jääb, kelle kuningas waenlastest furnuks lüüakse. Kuningas Rodrus pani omale talu mehe riided selga ja läks, puu pundar seljas, waenlaste leeri. Siin sai ta Doorlastega tülisse, kes teda furnuks löiwad. Kui nad aga kuul-

siwad, et furnuks lööbud mees kuningas oli, põgenesiwad nad ruttu minema ja Ateena oli peastetud. 1068.

2. Peale Rodruze surma jäi Ateena republiigiks wõi waba riigiks, kes eneste keskeli endalle mehed walis, kes teda juhisiwad, aga mitte elu aja, waid ainult määratud aastad. Seda tegiwad ka teised riigid. Ainult Sparta jäi weel kuningriigiks, kus pealegi kaks kuningat walitseiwad.

§ 12. Sparta. Lihurgus.

1. Sparta linn oli Peloponneesuses, Laoonia maakonnas, Diroota (Eurota) jõe kaldal. Et seal kaks kuningat walitseiwad, siis tõuusiwad tihti tülib nende, kui ka rahwa wahel, mis siis ka riigile hädaohtu tuua ähwardasiwad. Selles kitsikus pöörasiwad nad endid Lihurguse poole, kes nende seast kõige targem ja teaduse poolest kõige rikkam mees oli. Tema oli ise kuninglikust suust ja oli oma kauge reiside peal palju õppinud ja näinud. Lihurgus oli walmis, oma rahwalle seadusi andma.

2. Kaks kuningat pidiwad nagu ennegi jäema, nemad pidiwad rahwa kogu juhtima ja sõas ülemad käjuandjad olema, niisamuti ka ülema preestri ametit pidama.

Peale selle waliti 28 meest, kes wähemalt 60 aastat wanad pidiwad olema ja laitmata elu elanud, wande = wõidõuufogusse. Nõuufogu liikmed saiwad rahwa kogu poolest healte enamusega walitud. Kuningad oliwad nõuufogu eesistujad.

3. Lihurgus laskis kõik maa elanikkubelle ühesuurustes tükkides ära jagada, mida mitte ära'müia ei tohtud. Ta laskis rauast raha lüüa, mis nii raske ja suured oliwad, et 100 rublast hobuse koorem sai; seeläbi ei wiidud teda mitte wäljamaale. Ta seadis ka üleüldised sõõgi kohad sisse, kuhu iga kodanik oma jau toidu wara pidi andma. Sõõk oli lihtlabane aga rammis: must leem, mis weest, werest, sealihast, äädikast ja soolast oli keedetud, pidi igatihele maitsema. Ka kuningad pidiwad selle toiduga rahul olema ja üleüldisel sõõgi laual käima. Majariistad pidiwad lihtkorrallised olema. Pingid ja toolid ei tohtinud hõõweldatudgi olla; ainult saag ja firwes oliwad puusepa tööriistad.

4. Lastekaswatamine oli riigi asi. Sai laps seitse aastat wanaks, siis andsiwad wonevad teda riigi kaswatamise majasse. Siin pidiwad nad oma keha jõuudu harjutama ja igapidi kõwaks tegema. Nad pidiwad

ju waratselt endid jooksmises, ujumises ja obawiskamises harjutama, kõwa ajeme peal magama ning külna, palawat, jänu ja nälga kannatama õppima. Wanemate wastu pidiwad nooremad auupakkijud ja sõnakuulelikud olema, ja et nad walu kannatama õpikšiwad, wiidi neid aeg ajalt Artemise templisse ja pekseti seal piitsadega, aga peksetaw ei tohtinud juudki wingu tõmmata. Kõne pidi neil lühikene ja mõnus olema. Wargus ei olnud keelbud, aga see pidi nii osawaste sündima, et ta mitte ilmsiks ei tulnud, muidu sai ta nuheldud. Ka tüdrukuid harjutati jooksmises ja maadlemises.

5. Terwe Sparta linn oli nagu sõaleer, sest et wana ja noor end sõariistadega harjutasiwad. Linnal ei olnud müüriisi; elanikkude waprus oli ta müür ja kindlus. Kui nad sõtta läkšiwad, siis ehitasiwad nad endid nagu pulma wastu. Surm isamaa eest oli kõige juurem auu. Kui ükskord üks Sparta naine sõnume sai, et ta poeg sõas langenud, hüüdis ta rõõmsalt: „Selleks olen ma teda ju sünnitanud ja kaswatanud, et ta auusaste surra oskaks.“ — Aga siiski jäiwad Spartalased oma wahwuse juures karedaks ja kunst ja teadus jäi nende juures üsna kängu.

6. Lifurgus tahtis oma seadustega kõiki ühesuguseks teha, ei rikast ega waest, ei ülemat ega alamat pidanud olema. Seeläbi sai ta aga ka palju wastalisi, isearanis juuremate meeste seas. Üks häbemata noormees oli koguni kepiga ta silma peast wälja löönud. Kui Lifurgus werise silmaga end oma wastaste mäsajate poole pööris, tuli neil häbi peale ja nad andsiwad selle süüdlase noore mehe Lifurguse kätte, et see teda karistaks. Lifurgus aga ei teinud, temale muud, kui wöttis ta oma juure teenijaks. Pärast auustas see noormees teda iga pidi ja rääkis temast kõigil pool head. Lifurgus lastis Spartalasi wandega tõutada, tema seadusi nii kaua pidada, kui ta oma reiji pealt tagasi tuleks. Aga tema ei tulnud ilmaski tagasi, waid furi wäljamaal ära. Spartalased pidasiwad tema seadusi 500 aastat ja seni oli Sparta kõige wägewam riik Greekamal.

§ 13. Ateena. Soolon.

1. Kui peale Kodruse surma Ateena wabariitgiks oli saanud, tõuusiwad seal aegajalt tülid ülemate ja alamate wahel. Draakon püüdis oma seadustega küll asja parandada, aga tema seadused oliwad liig waljud ja nõudsiwad iga wäheha süi pärast surma kohut, sellepärast õeldi ka, et tema seadused olla werega kirjutatud. Need ei toonud midagi kasu, waid tülid läk-

siwad weel suuremaks, kuni Soolon oma targa seadustega uut korda Ateena linna tõi. 584.

2. Soolon oli palju käinud ja näinud. Oli ta ju ka kord rikka kuninga Krööfuse juures olnud. — Kõige pealt hakkas ta warsti kodanike elujärge parandama, kellest palju wõla pärast wangis ja pärisorjaks tehtud oliwad. Üks jagu wõlgasi sai maha kustutatud ja edaspidi ei tohtinud kedagi wõla pärast wangi torni heita. Siis jagas ta kõik kodanikud nende maa juuruse ja sissetuleku järele 4 jauskonda ja pani sedamööda nende peale maksu. Nii tuli siis et wiimne wõi tööliste jauskond midagi maksu ei pruukind maksta. Rahwakoogu walis enese keskelt omale ülemad ametnikud ehk arhhoonid; neid oli 9 meest. Peale neid oli weel nõukogus 400 meest. Ka oli weel üks ülem kohus, Areopagos, kus rasked süüd seletatud saiwad; tema walwas ka usu ja heade elukombete üle.

3. Aga ka laste kaswatamise eest kandis Soolon hoolt, kus juures ta mitte, nagu Silurgus, üksi keha harjutamise peale ei waatanud, waid tema tahtis, et ka waim pidi haridust saama. Selleks oliwad koolid ehk gymnasionid, kus keha harjutati ja waimule toitu muretseti, nimelt oliwad muusika ja kuulsad luuletused, nagu Homeruse laulu lu'ud, mis koolis õpetati.

Kui Soolon oma targa seadustega Ateena riigi korrale oli seadnud, läks ta ise reisi peale Aasiasse, Egiptusesse ja Kreeta saarele, tuli siis jälle tagasi ja lõpetas omad päewad isamaal. Ateena aga sai kuulsaks omas kunstis ja teadustes üle ilma.

§ 14. Pärsia sõad. Miltiades.

2. Wäike-Aasia rannas elasid Greeklased, keda Kiirus oma alla oli wõitnud. Nad ei olnud aga Pärsia walitsusega rahul ja tegiwad mäsfu, kus juures Ateenlased neile abiks oliwad. Mäs sai küll waigistatud, aga Pärsia kuningas Darius Histáspis wandus Ateenlastele kätte maksmist, et nad oliwad julgenud tema wastu hakkata.

2. Warsti peale seda saatis ta ka juure sõawäe ülema juhataja Mardooniuse all Greeklaste wasta. Aga see sõjakäik läks nurja. Salawägi sai teel metslastest rahwastest ära häwitatud ja laewad löi torm Atose eesmäe juures mere põhja. Siiski ei jätnud Darius järele. Ta saatis weel suurema sõawäe wälja. Enne läkitas ta aga saadikud Greekl-

laste juurde, et need talle wett ja leiba allasheitmise märgiks pidiwad saatma. Mõned maakonnad tegiwad ka seda, aga Ateenlased ja Spartalased wistasiwad saadikud kaewu nende sõnadega: „Looge enestele sealt wett!“ — Selle üle sai Darius hirmus wihaseks ja saatis suure sõawäe 500 laewaga Atika, kus nad Maaratoni lagedale leeri löiwad. Ateenlased oliwad esiotja suure Pärsia wäe üle kohkunud, sest neid oli 100,000 meest, aga nende wäe-ülem Miltiades wahwustas neid nii, et nad tormates Pärsialaste peale tungisiwad ja neid raske wõitluse järele Maaratoni lahingus aastal 480 ära wõitsiwad. Miltiades oli selles sõas kuulsaks saanud, aga kui ta Paarose saart Pärsialaste käest ära tahtis wõita, ei läinud see tall mitte korda. Kohus mõistis teda kahju tasumiseks 50 talenti (umbes 70,000 rbl.) maksma. Kui ta seda ei jõudnud, wiisati ta wangi torni, kus ta oma haawade kätte, mis ta sõjas saanud, ära suri.

§ 15. Teine Pärsia sõda. Leonidas ja Themistokles.

1. Weel kord tahtis Darius Greeklaste wasta sõtta minna, aga ta suri enne seda ära. Tema järele sai ta poeg Kserkses (Xerxes) walitsejaks. See tahtis oma isa ettemõtmist täide saata ja kogus kõigelt Pärsia maalt määratuma sõawäe kokku, 1½ miljoni meest ja laewastiku, kelles 1,200 laewa oli. Ta laskis Hellespõntuse mere kitsuse üle silla ehitada. Kui aga torm silla pihuks murdis, käskis ta merd piitsadega peksta ning ehituse meistrite pead otjast ära raiuda. Selle peale sai uus sild tehtud mille üle 7 ööd ja 7 päewa määratu wägi sammus, kuna laewad wett mööda sõitsiwad. Doriskuse juures laskis Kserkses wäe üle lugeba ja leiti et ta 1,700,000 meest suur oli.

2. Warsti jõudis see suur wägi Thermopylä teekitsusesse. Siit pidi Kserkses oma wäega läbi minema. Siin oli Sparta kuingas Leonidas oma 300 Spartlasega, ja 6,000 abiwäe mehega wastas. Kserkses ei tahtnud uskudagi, et nii weike Spartlaste wägi tema wasta hakkab ja käskis sõjariistad heaga kätte anda. Spartlased aga wastasiwad: „Tule ja wõta!“ Nüüd tormasiwad Pärsialased, ühes käes mõel, teises oda, Spartlaste peale, aga — asjata. Nad saiwad tagasi löödud ja wirn Pärsialaste furnukehast jäi maha. Nüüd walitses Kserkses kõigewahwamad oma wäe seast, keda ta „surematateks“ hüidis ja saatis wälja. Aga ka need saiwad tagasi löödud. Kuningas laskis wäge piitsjaga sõtta ajada aga kõik ei aita-

nud. Wiimaks tuli üks äraandja Greeklane, nimega Ewiältes, ja näitas Pärsia wäele üht jalateed üle mägede, kust nad Spartlaste selga tungisid. Leonidas kautas nüüd oma lootuse ja tahtis owa wahwadega ühes surra. Oma abiwäe saatis ta minema ja jäi 300 Spartlastega seisma, kellega ta kunni wiimse meheni wõitles ja suri. 480.

3. Nüüd lainetas siit määratu suur Pärsia wägi üle kõige Greekamaa, küt oma järel ära häwitates. Selles hädas küsisid Greeklased oraklilt nõuu. Draakel wastas, et nad omale puust müüride taha warju paika piawad otsima. Temistokles mõistis seda diete ja ütles: „Puust müürid tähendawad laewu. Meie piame laewade peale ruttama!“ Temistoklese nõuu wõeti kuulda. Naised ja lapsed saadeti lähematele saartele ja mehed astusid laewadesse, mis Saalamise saare lähedal seisid. Selle järele tuli ta Kserkses, riisus Ateena linna ära ja süütas tema põlema. Laewawäe julgus oli kadunud. Temistoklesel oli aga üks kawal nõu: Ta saatis ühe oma orjadest Kserkse juure ja see pidi ütleva: „Ma tahan su nõuandja olla, kuule minu sõna! Lulewal ööl tahawad Greeklased oma laewadega ära purjetada. Nüüd oleks paras aeg, neid lõhju ajada.“ Kserkses wõttis nõuu ja läks sellamal ööl Greeklaste peale. Aga mis sündis? — Greeklased wõitsid oma wägewa wastalise Saalamise lahingis, 480, täitja ära. Pärsia laewad olid suured ja raske, meri tundmata ja kitsas, nii et palju nendest kalgude wasta puruks läksid ja põhja kinni jäiwad. Greeklased aga wõitsid oma kergete ja kiirete laewadega ruttu waenlase kallale ja jälle tagasi peajeda. Pea oli Pärsialaste sõdawägi kõige suuremas segaduses ja ruttas põgenema. Salawäest tappis külm nälg ja mitmesugused apardused suure jau põgenemisel ära. Kserkses ise sõitis ühes kalamehes paadis üle Dardanelli kitsuse, sest torm oli teistkorda silla ära lõhkunud. Nii oli Temistokles Greekamaa peastjaks saanud ja ta nimi kõlas kõikide juus. Spartalased wiisid teda auuga Spartasse, kus talle õlipuu oks-test pärj põhja pandi ning talle tore waner kingiti, millega teda Ateenasse tagasi saadeti. Ja kui ta olimpuse pidul rahwa sekka tuli, tõusid kõik püsti ja ütlesid üksteisele: „Sealt tuleb meie peastja!“ Temistokles püidis peale seda wõitu Ateenat igapidi kindlaks teha. Ta lastis uue sadama, Piräuse, ehitada, suurendas laewade hulka ja parandas ärakäwitub müürid linna ümber jälle ära. Aga Temistokles sai omale palju kadedaid waenlasi, kes tema peale rahwa ees kaebust tõstsid ja teda kahtlaseks tegid, nagu tahaks ta isewalitsejaks saada. Temistokles sai siis ka kohtu (Dstrakismuse) otsuse järele kodumaalt ära saadetud. Aga pea kaebati

tema peale, et ta Pärsia kuningaga ühes nõuus olla ja saadeti teda otsima ja kinni võtma. Demistokles aga põgenes Pärsia kuninga juure, kes temale kolm linna elu ülespidamiseks kinkis, kinni ta suri.

§ 16. Platää lahing. Aristiides.

1. Ehk küll Kserkses juurema väe hulgaga ära läks, siiski jättis ta 300,000 meest pealiku Marooniuse all Tesjaalia maa konda talve-korterisje. Teisel kewadel algas uuest sõda ja Atika maakond sai riisutud ja laastatud. Ateenlased palusiwad Spartalastelt abi, kes siis ka pika aja pärast abiväe Pausaniase juhatusel all wälja saatsiwad. 479. Lahing algas Platää linna juures, kus Aristiidesel ja Pausaniase juhatusel all wahwaste wõideldi. Pärsialased saiwad lööbub ja nende leer ära häwitatud. Aga ka Maroonius ise oli langenud. Sellisamal päewal wõitsiwad Greeklased ka Weiße-Asia rannas Mikkale lahingis Pärsia laewa väe ära ja tegiwad Greeka asujad Pärsia ikke alt wabaks.

2. Aristiides aga püidis elu otsani oma isamaa kasu ja oli wäga õiglane. Waheajal sai ta siiski Demistoklese kaebtuse pärast, kellega ta mitte sõbruses ei elanud, kohtu alla, mis teda 10 aastaks kodumaalt ära saatis. Aga enne Salamis lahingit kutsuti ta tagasi. Tema suri waesuses, nii et ta matustegi tarwis raha järele ei jäänud. Riik laskis teda oma kulu peal maha matta, andis ta mõlematele tütardele kauni kaasawara ja muretsetes ka ta poja kaswatamise eest.

§ 17. Peerikles ja Alkibiades.

1. Peale seda, kui Pärsialased ära wõidetud oliwad, kaswas Ateena wõimus ja wägewus kõige kõrgema järje peale, mis nimelt ka mitmete weikemate riikide ühenduse läbi sündis. Greeka õitsemise aeg oli Peeriklese ajal, kes aastal 444 tema juhatajaks sai. Peerikles oli suurte waimu-annetega ja kauni kaswuga mees; ta keel oli kõlaw ja kõne ladus, nii et teda „taewaliseks“ kutsuti. Tema ebendas kunsti ja teadusi, kaswatas kirjandust ning laskis toredaid hooned ülesse ehitada, nagu partenoni, toreda templi, kelle sees Pallas Ateene kuju kullast ja elewandi luust, mida kuulus Wiidias (Phydias) walmistanud, seisis; tema ehitas oodeoni, ehk ümmarguse lauluhoone ja stoa ehk pilditogu hoone.

2. Aga mitte kaua ei kestnud see ditsjemise aeg. Peerikles nägi veel oma filmadega tema langemise hakatust. Peloponneesuse sõda algas ja katk hakkas Ateenas möllama, kelle kätte ka Peerikles ise langes. Kui tema jurma sängi juures seisjaid tema suurtest tegudest kõnelesivad ütles ta: „Panen imeks, et teie ainult nendest tegudest räägite, mis ma osalt õnne, osalt teiste läbi olen korda saatanud, kunas teie pea asja ära unustate: „Keegi Ateenlane pole minu pärast leina linikut kannud.“ Kui ta seda oli ütelnud, heitis ta hinge.

3. Suur kodusõda algas. Ateena ja Sparta läkijwad ifekestis riidu. Ateenlased tahtsivad teiste ühenduse liikmete üle walitsejad olla, aga Sparta nõudis nende wabadust. Et aga Ateena nende nõudmist ei täitnud, kuulutas Sparta neile sõda, mis 431 aastast kunni 404 kestis. Ateenlaste peamees oli Alkibiades, üks mees, kes ilusa kaswuga, waimurikas, aga ka ferge-meelne oli. Dmas noores põlwes on ta mõnda ülemeelelist tempu ära teinud; ta elas toredaste, oli rikas ja juurest ju'ust. Ka Sokrates püüdis teda kõigest jõust tubliks meheks kaswatada, aga Alkibiades unustas tema õpetused peagi jälle ära.

4. Kui juba mitmed tülid ja wõitlused Kleoni ajal oliwad olnud, tehti Nikia rahu. See rahu ei kestnud aga kaua. Alkibiades sai peale Kleoni jurma Ateenas peameheks ja kutsus Ateenlasi Sitjüliasje Siirakuse linna wasta sõdima, kelle elanikud Spartlastega sugulased oliwad. Laewad ja sõdawägi saiwad walnis pandud ja nad läkijwad teele. Õnnelikult saiwad nad sinna ja esimene katse, üht weiket linna ära wõtta, läks neile ka korda. Aga seal kutsuti Alkibiades Ateenasje tagasi; sest sell õöl, kui ta laewadega ära sõitis, oliwad kõik Hermeje jumala kujud uulitsate nurkade peal ümber liikatud, mis Alkibiadese süüks arwati. Ta peasis põgenema ja läks Spartasje, kunas Ateenas tema üle jurma kohut mõisteti. Sparta kuningalle head nõuu andes, püüdis ta nüüd igapidi oma ifamaale kahju teha. Aga kaua ei sallitud ka siin teda ja ta pibi Pärfia maale põgenema. Aga et ta siin jälle Ateenlaste eest seisis, tegiwad need tema jurma nuhtluse tühjaks ja tõstiwad teda merewäe ülemaks. Nüüd oli Spartlastel jälle kitsik käes, nii et nad rahu palusiwad, aga ülemeelne Alkibiades ei lastnud seda mitte. Aga kaua ei kestnud ka seegi rõem. Alkibiadese ära olekul oli üks tema all olematest wäe ülemast wastalijega sõtta läinud ja mitu laewa kautanud. Kui Ateenlased seda sõnumet kuulda saiwad, lasti Alkibiades ülema sõapealiku ametist lahti. Sest ajast saadik hakkas Ateena ruttu langema. Mitu korda järestikku saiwad nad Spartlastest lööbub,

Kunni nende linn ümber piirati, ja Ateena pidi ennast Sparta alla heitma. Sõdalaevad pidi ta Spartlastele ära andma ja müürid linna ümbert maha kiskuma. Seega oli Ateenlaste võim otjas ja ülepea Greeklaste jõud nõrgestatud, nii et nad enam iialgi tugewaks ei saanud.

Alkibiades, kes peale seda, kui ta sõast ära lahkus, Pärsia maal elas, sai seal jurma. Spartlaste nõudmise peale lastis Pärsia maavalitseja tema maja ümber piirata, et teda kätte saada. Piirajad aga süütsiwad maja põlema. Kui Alkibiades põgeneda tahtis, lastsiwad nad tema nooltega maha.

§ 18. Sokrates.

1. Ateena linnas elas jett ajal üks tart ja kuulus mees, nimega Sokrates. Tema isa oli kujuniterdaja, kelleks ta Sokrates omas noores põlvnes õppis. Pärast jättis ta selle ameti maha ja hakkas mõttetarkust uurima: Oma eeskujulise elukombe, kui ta targa õpetuse läbi püüdis ta Ateenlasti hea poole pöördä. Tema õpetuse põhi oli: „Tunne iseennast.“ Ta käis lihtlabases riides ja elas ülepea wäga kassinaste. Oma keha oli ta nii kõwaks harjutanud, et ta külma, palawust ja nälga kergeste kannatada wõis. Sokrates oli loomu poolest häfiline, aga ta jõudis ennast nii tallitseda, et ta iialgi ühe asja üle ennast ei wihastanud ega ärritada ei lastnud. Üksford andis keegi talle ühe kõrwalopsu, mispeale Sokrates ütles: „Rahju, et inimene ette ära ei tea, millal tall kiwret tarwis kanda.“ Kui talle tord teatati, et keegi temast halba oli kõnelenud, wastas ta: „Nad wõiwad mind ju siis peksta, kui mind ennast seal ei ole.“ Temal oli tige naine Kantippe, kes temaga ühtepuhku riidles. Kui see liiaste käratsema hakkas, läks ta kodunt ära. Kord wiskas naine talle kauši täie wett selga, mis peale Sokrates ütles: „Peale kõue mürinat tuleb ikka wihma sadu.“ Millagi ei nähtud teda kärfitu ega tige olema, waid tihti tegi ta lõbusat nalja.

2. Kõige enam püüdis Sokrates noore ealissi inimesi õigele teele juhtida. Tema pidas oma kõnesi kõigis paigus, kus aga kuuljaid oli ja ei nõudnud selle eest midagi tasumist. Oma ülespidamisteks pruukis ta wähe, sest et ta lihtkorraliselt elas. Tema arwas nii, kes kõigewähem pruugib, on jumalusele kõige lähedamal. Kord pani ta tähele, et üks noormees ennast temast eemalle püüdis hoida; ta küsis: „Miks pärast kardad sa mind?“ „Sellepärast, et mull midagi sulle anda pole!“ oli noore mehe

wastus. „Piad ja enefest nii wähe lugu?“ ütles Sokrates. „Kas ja mulle siis küllalt pole annud, kui sind ennast mulle annad?“ — Ühel päewal tuli talle jälle üks noormees wasta, keda ta omale õppijaks soowis. Sokrates pani oma kapi talle põigiti ette ja küsis: „Ütle mulle, kust ostetakse jahu?“ „Turult,“ wastas noor mees. „Aga kust minnakse õli ostma?“ „Sealtjamaft.“ „Aga kuhu minnakse siis, kui tahetakse heaks ja targaks jaada?“ Noormees lõi filmad maha ja ei wastanud midagi. „Tule minu järele,“ ütles Sokrates, „ma tahan sulle seda ütelda.“ Sellest filmapilgust jaadid jäiwad nad lahutamata sõbraks.

Peale oma targa õpetuste oli Sokrates ka wahwa sõamees. Kord jattus ta sõas kitsikusse, seal ruttas Alkibiades talle appi ja peastis teda waenlaste käest. Ühes teises lahingis tasus Sokrates seda temale ära.)

3. Aga Sokratejel oli ka palju wihamehi, iseäranes wihkasiwad teda sowistid, kelle wale õpetustele ta pihta andis. Tema peale fai kaebatud, et ta noort sugu ära rikub ja neid oma jumalatest taganema õpetab. Teda pandi wangi ja ^{15 päeva} fai lähemal kohtu päewal ^{15 päeva} jurmale mõistetud kihwti läbi. Rahulikult kuulas ta kohtu otjust ja andis oma kaebajatele andeks. Tema sõbrad ja õppijad nutsiwad ja tahtsiwad teda suure raha summa eesi wabaks osta, mis ta aga wasta ei wõtnud. „Oh kui sa aga süita sured!“ ütles üks tema õppijatest. „Tahad sa siis, et ma kui süialune suren!“ wastas Sokrates naeratades. — Küll oliwad ta sõbrad niikaugelle teinud, et ta oleks wõinud wangist põgeneda, aga ta ei tahtnud seda mitte teha, waid ütles neile, et ülemaid ja seadust peab iga-tahes kuulama.

Tema jurma päewal tuliwad weel palju sõbru ja ka tema naine ta juurde kofku teda jumalaga jätma. Et aga oma wiimast filmapilkku mitte raskeks teha, lasi ta naise wangi hoonest ära wiia. Siin rääkis ta oma sõbradega weel üle elu ja jurma, kunni timukas kihwti peefrega tuli. Rahulikult jõi ta peefre tühjaks ja juri.

Peale Sokratese jurma wast hakkasiwad Ateenlased oma jaledat tegu kahetjema. Tema kaebajad jaiwad jurma mõistetud, aga temale enefelle ehitati auusammas ülesse. Sokrates ise pole oma õpetusi ülesse kirjutanud; tema õppijad Platon ja Ksenophon (Xenophon) on seda teinud.

§ 19. Teeben. Epaminondas ja Pelopidas.

1. Peale Ateena langemist sai Sparta kõige tugewamaks riigiks Greekamaal, aga oma võimust ei mõistnud ta targu tarvitada, waid hakkas oma naabrid rõhuma, kõige enam Teebeni linna, kust ta kõik wälja ajas, kes mitte Sparta sõber ei olnud. Pelopidas, üks nendest, kes Teebenist wälja aetud sai, tuli Ateenasse ja leidis siin wastawõtmist. Siin kogus ta eneselle sõbru, pani neile kui ka omale talumehe riided selga ja peafiwad jedawiisi Teebenisse, keda nad rõhujast wabastada tahtiwad. See läks neil ka forda. Ühe pidu peal tapeti faks rõhujate peameest ära ja weel üks kolmas, kes mitte seal ei olnud, sai Pelopidase käe läbi surma. Teisel homnikul kutsuti ka rahwast appi ja wõideti Spartlased täitsa ära, kus wahwa Epaminondas oma osawust ülesse näitas. Teeben oli jälle wabaks saanud, kuhu nüüd Pelopidas ja Epaminondas juhatajaks jäiwad. Esimene oli rikas ja juurest ju'ust. Epaminondas oli ka küll juurest seisusest, aga nii waene, et tall rohkem ei olnud, kui üks mantel; seal juures oli ta aga hästi haritud ja tõe armastaja.

2. Mitme wõidurikka sõda läbi Spartalaste wasta, kus Epaminondas juhatajaks oli, kaswas Teebeni auu ja võimus ruttu kõrgesse. Kuulus on Döiktra lahing, kus Epaminondas hiilgawa wõidu Spartalaste üle sai, aastal 371. Mantinea lahingus sai ta küll ka wõidu, aga langes ise ka sealhomas. Oda oli tall rinnus ja arstid ütlesiwad, et ta siis sureb, kui see wälja tõmmatud saab. Ta lastis jeda siis wast wälja kiskuda, kui wõidu sõnum sinna toodi. Selle peale heitis ta hinge. Pelopidas oli juba enne teda ühes teises sõas põhja pool langenud. Pärast nende meeste surma hakkas ka Teeben jälle ruttu langema.

§ 20. Makedoonia võimus. Aleksander Suur.

1. Kunas Greeka riigid isefestis tülitseiwad, kaswas nende naabruses põhja pool Makedoonia riik wägewaks; iseäranis kuulsaks sai ta kahe kuningaga läbi, need oliwad Wiilipp ja tema kuulsam poeg Aleksander. Esiteks wõitis Wiilipp mitmed ümberkaudsed rahwad ära ja segas ennast ka wiimaks Greeka tüli asjade seffa. Küll püüdis kuulus kõnemees Demostenes Ateenlasti etteawaatlikumaks teha, aga see ei aitanud enam midagi. Ateena oli nõrk ennast Wiilippi wastu kaitsma. Nii tuli siis ka, et Makedoonia kuningas Saronéa lahingis Greeklased täitsa ära wõitis. 338

aastal. Aga oma võidetute vastu oli ta pehme. Peale selle valmistas ta ennaft sõale Pärjialaste vastu, jai aga enne seda mõrtsuka kää läbi surma. Peale selle jai tema 20 aastane poeg *Aleksander* walitsejaks. 336.

2. *Aleksander* oli jelljamal ööl sündinud, kui *Herostros* *Diana* templi *Ewejus*es põlema süttas, et ennaft kuuljaks teha. Tema isa lastis teda heaste kasmatada ja andis teda jellepärast kuulja mõttetarga *Aristotele*se hooleks. Noor *Aleksander* luges juure ifuga *Homéruse* luuletusi, mis ta öösetel pea all pidas, et kui ärkab, neid jälle lugebada. Ise tahtis ta *Ahhille*se farnatjeks saada. Tuba noores põlwes oli tall juur himu wägewate tegude järele, nii et ta oma ifagi üle kadedaks jai. Kui ta üksford kuulbada jai, et isa jälle ühe lahingi oli wõitnud, jäi ta kurwameelelijeks. Kui temalt jelle üle küsiti wastas ta: „Minu isa jaab terwe ilma ära wõitma, nii et mulle midagi enam wõita järele ei jae.“ — Kord toodi *Wiilippus*elle tore hobune, nimega *Buékwalus*, müia. Hobune oli aga liig peru ja *Wiilippus* käsks teda ära wiia. *Aleksander* palus oma isa, jeda hobust eneselle jätta. Riipea, kui isa jeda lubas, hüppas ta hobuse selga ja tormas edasi. Kõif oliwad *Aleksandri* elu pärast hirmu täis. Aga kui nad nägiwad, et *Aleksander* teda taltjaks teha jõudis, paniwad kõif jeda imeks. Selle hobusega käis ta kõif lahingid läbi.

3. Kui noor *Aleksander* trooni peale jai, oliwad mitmed rahwad tema riigis mäsjamist teinud. Aga kui ta neid parajaste karistas, tõuufis jutt *Greekas*, et *Aleksander* sõas surma jaanud. *Makedoonia* ametnikud tapeti *Teebenis* ära ja *Ateena* hõiskas rõõmu pärast. Aga nagu pikse nool tuli *Aleksander*, wõttis tormiga *Teebeni* ära ja lastis kõif majad maani maha fiskuda; ainult lauliku *Pindari* maja jäeti feisma. Kõif *Greeklased* oliwad hirmu täis ja alandasiwad endid ta alla. Ta lasi neid *Korintusesse* fokku tulla ja ennaft ülemaks pealikuks *Pärjialaste* wasta nimetada. Sellesjamas linnas elas üks tark mees, nimega *Diógenes*, kes näidata püidis, kui wähesjega inimene läbi jaab. Tema käis räbalas riides ja elas ühe tõrre sees. Seda imelikku meest läks ka *Aleksander* ford waatama. *Diógenes* istus parajaste tõrre ees päewa paistel, kui *Aleksander* tema juure tuli. Wiimane küsis tema käest mõnda ja kõneles temaga tükk aega, ning leidis tema wastused väga rahulolemise wäärt. Wiimaks küsis *Aleksander*: „Kas ma wõikfin julle midagi meeleshead teha?“ „Wäga hästi“ wastas *Diógenes*, „mine natuke päewa eest ära!“ Kõif hakkasiwad jelle üle naerma. *Aleksander* aga ütles: „Tõest, kui ma mitte *Aleksander* ei oleks, fiis olekfin ma *Diógenes*.“

4. Aastal 334 läks Aleksander 35000 mehega üle Hellespontuse Aasiasse. Rõige esmalt käis ta Trooja varemete juures, waatas endiste kangelaste puhkepaitu ja ehitas Ahhilleje hauda lilledega. Esimene wõitlus Pärsialastega oli Granikuuse jõe kaldal, kus ta ise hädawaewalt eluga peasis. Kaks waenlast oliwad ta peale tunginud ja üks nendest oli ta kiwre lõhki lõõnud, kunas teine tagant oma mõela tõstis. Aga sellsamal filmapilgul lõi Makedoonia sõamees Klitus ühe hoobiga Pärsia mehe kae mõdegaga ühes maha, kunas Aleksander ise teisele otja tegi. Sealt läks ta wõidurikkalt edasi. Gordiumi linnas oli üks wana kuninglik waner ühe kunstliku sõlmeaga. Draakel oli ütelnud, et see, kes seda sõlme lahti teeb, saab Aasia üle walitsejaks. Aleksander katjus aga ei saanud lahti; ta lõi sõlme mõdegaga puruks. Tarjuse linnas jäi ta raskete haigeks, sest ta oli palawa kehaga külmas wees ujumas käinud. Ometi oma arsti Wisipuse rohu läbi jäi ta jälle terveks. Keegi püüdis küll kuningalle tõeks teha, et Wilippus ühes rohuga kihwti saab andma, mis aga mitte õige ei olnud.

5. Selle aja sees oli Darius Kodomannus omale juure wäe hulga kogunud ja tõttas Aleksandrille wasta, jäi aga Issuse lahingus täitja ära wõidetud. Dariuse perekond sattus wangi. Aleksander nende wasta oli wäga armuline, nii et Darius, kui ta seda kuulis, ütles: „Kui jumalad mulle seda riiki mitte enam ei jäta, siis ärgu saagu ta kellegi muule, kui Aleksandrille“. Darius pakkus wõitjalle poole riiki ja palju maksu, kui ta tema abikaasa ja ema kätte annaks. Kui Aleksander selle üle oma sõapealiku Parmeenio käest nõuu küsis, ütles see: „Ma wõtaksin seda wasta, kui ma Aleksander oleksin.“ „Mina ka, kui ma Parmeenio oleksin,“ wastas kuningas ja lükkas pakkumise tagasi.

6. Siit läks Aleksander Wahemere äärt mööda edasi Egiptuse poole. Seitsme kuulise ümberpiiramise järele wõitis ta saarelinna Tiiruse ära. Sealt tuli ta Palästiinasse. Jerusalemmast tuliwad Juuda ülemad preestrid talle wasta ja palusiwad armu. Aleksander lasi ennast templisse wiia ja ohwerdas Sehoowale ohwrit. Siit läks ta Egiptusesse, kus ta ennast Böis Ammoni templis „Juupiteri pojaks“ nimetada laskis. Siin asutas ta ka Tiiruse ajemelle Aleksandria linna, mis pärast wäga kuulsaks jäi.

7. Egiptusest läks Aleksander jälle Aasiasse tagasi. Darius oli omale Arbeela linna juure wäe koku kogunud. Kui Parmeenio Aleksandrille nõuu andis, Dariuse wäge öösel lüüa, wastas kuningas: „Ma ei taha wõitu mitte warastada!“ Teisel hommikul sawad Pärsialased lööbud

ja Darius põgenes ära hommiiku poole, kuhu Aleksander talle järele ruttas. Baabeli linn langes kõige warandustega tema kätte, mis nii suur oli, et selle ära wedamiseks 20,000 eeslit ja 2000 kamelit waja oli. — Ühe sõasõidu peal kõrbest läbi tuli suur wee puudus. Wiimaks tõi üks sõamees oma kiivre sees Aleksandrille natuke wett, mis ta kufagilt leidnud. Aleksander aga wõttis kiivre ja walas wee tagasi liiwa sisse maha, üteldes: „Pian ma siis üksi jooma?“ Soldatid aga hõiskasiwad: „Wii meid edasi! Sinuga tahame meie nälga ja janu kannatada.“ — Darius sai omast alamast Bessufest ära tapetud, kes ennast kuningaks teha tahtis. Aleksander, kes silmapilk Dariuse furnukehha juure oli jõudnud, pani oma mantli tema keha peale ja laskis teda auufaste maha matta. Mõrtjukas sai warsti peale selle finni wõetud ja risti löödud.

8. Peale Dariuse surma nimetas Aleksander ennast Pärsia kuningaks ja kosis Dariuse ilusa tütre Roxane omale abikaasjaks. Ta käis Pärsia riides ja lasi ennast hommiiku maa wiisil kummardada. Eluasest wõttis ta Baabelisse, kus ta palju pidusi pidas ja lusti elu elas. Ühe pidu peal pistis ta oma sõbra ja endise elupeastja Kliitose odaga läbi, sest et see teda mitte meelitades ei kiitnud nagu teised pidulised. Pärast kahetses ta nuttes oma tegu ja ei sõõnud ega joonud kolmel päewal.

Kui Aleksander oma walitsust Pärsias oli kinnitanud, läks ta Indiasse edasi. See tee oli raske ja wiis üle Induse jõe. Siiski wõitis ta kõif raskused ära. Wirsti Porufelle, keda ta oma alla oli heitnud, kinkis ta oma riigi jälle tagasi. Sellepeale jõudis ta Hiwasise (Hyphasis) jõe äärde. Siit ei tahtnud ta sõamehed enam sammugi edasi astuda! Aleksander pidi neile järele andma. Küll oli tall raske ümber pöörata, aga wägi tahtis oma kodumaad jälle näha saada. Ta jagas wäe kahte jakku; ühe jau saatis ta laewadega merd mööda ja teisega tuli ta ise kõrbest läbi koju poole, kus palju tema wäest otja sai.

Aleksander ei elanud peale seda enam kaua. Mitmesugused raskused sõateel, kui ka ülemeelne lustielu, mis ta wiimisel ajal elas, lühendasiwad tema elupäiwi. Peale selle oli weel ta sõbra Gefastioni surm, mis teda kurwastas. Ta jäi raskesse tõbesse haigeks ja ei tõusnud sellest enam ülesse. Kui ta sõapealikud tema sängi ümber seisiwad, ütles ta: „Minu surma järele saawad werised sõad tulema.“ Ja kui temalt küsiti, kes peale tema surma walitsejaks piab jäema, wastas ta: „Kõige auufam!“ Alles 33 aastat wana, heitis ta Baabelis hinge. 323. Peale tema surma tõusiwad ka tõeste werised sõad. Tema riik sai pärast jautatud ja langes wiimaks Roomlaste kätte.

Rooma rahwas.

§ 21. Rooma linna alustus. Roomulus ja Reemus.

1. Keis-Titalia, Latiumi maakonnas, mitte kaugel Tiiberi jõest oli Alba Longa linn. Enéase poeg Askanius on teda, nagu räägitakse, teiste Troojast põgenejatega ehitanud. Siin walitsejwad 8 aastasajal e. Kr. kaks wenda, Nuumitor ja Amuulius. Wiimne tõukas oma wenna Nuumitori troonilt maha ja tappis tema poja ära, et üksi walitsejaks jääda. Tema tütre Rea-Silwia saatis ta Westa teenistusesse, s. o. preestri ametisse, kus ta mitte mehele minna ei wõinud. Siiski sünnitas ta, nagu jutt räägib, sõajumala Marfiga kaksikud, Roomuluse ja Reemuse. Amuulius lastis laste ema elusalt maha matta ja lapsed künaga Tiiberi jõkke wiia, et neid ära uputada. Kuna jäi aga ühe wiigi puu külge seisma, kurni wesi ära alanes, kust neid üks karjane Waustulus leidnud, kui üks hunt neid parajaste imetamas olnud. Ta halastas nende peale ja wiis neid oma juure koju. Siin kaswasiwad poisid ülesse ja saiwad karjatseks.

2. Kord saiwad nad Nuumitori karjastega tüütsse, kus juures Reemus finni wõeti ja Nuumitori ette wiidi. Pois oli Nuumitori meele järele ja ta hakkas Reemuse wanemate järele pärima. Siin sai ta teada, et see tema tütre poeg on ja rääkis Amuuliusse ülekohustust temale. Wennad wõtsiwad kätte, läksiwad ja tapsiwad Amuuliusse ära ja paniwad wanaisa Nuumitori jälle trooni peale. Tänu palgaks lastis ta neid Palatinuse mäele ühe linna ehitada, kus ta ise abiks oli. Wendade keskelt tõusis waidlemine selle üle, kumba nime järele seda linna pidi hüütama. Wiimaks tehti ära, kumb enne linduşi näeb, selle nimi on linnal. Reemus nägi 6 kottkast lendama ja hüüdis wennale seda, aga selljamal filmapilgul nägi Roomulus 12 kottkast. Sfinene tahtis oma õigust, et ta enne näinud, teine jälle, et ta poole enam näinud. Seal hüppas Reemus pilgates üle kraawi ja ütles: „On see ka kellegi linn, kus ma üle kraawi hüppan!“ Selljamal filmapilgul pistis Roomulus Reemuse mõdegaga läbi ja ütles: „Nii lõpku igaüks, kes siit üle hüppab!“

3. Roomulus oli nüüd üksi walitsejaks saanud ja tema nime järele nimetati linn Roomaks. Ta wõttis omale 300 meest kaitsemäeks, kellest wiimaks rüütlid wälja siginesiwad. Siis seadis ta senati ehk nõuukogu, mis kõige auusamatest meestest oli kokku seatud ja keda ijadeks patriteks kut-

suti. Patriitsid wõi mõisnikud olivad nende järeltulejad, kuna alamat fugu rahwast plebleideks hüiti.

Et aga rahwast linna ehitamiseks liig wähe oli, kuulutas Roomulus, et igauks jooksil, pärisori ja süialune Roomas wasta wõetud saab. Pea selle järel kogus igast küljest mehi sinna kokku. Aga naistest oli puudus, sellepärast saatis Roomulus naabri riikidelle käskjala, et need tema meestele naised läkitaksiwad. Kui jeda kuulda ei wõetud, mõtles ta ühe kawala nõuu wälja. Ta lasi kuulutada, et Roomas suur pidu saab olema, kus kõik-fugu wõidumängud ära peetakse. See kutsumus palju naabri mehi oma naiste ja tütardega sinna, iseäranis Sabiinlaste neiusti tuli hulk pidule. Kui pidu oli alanud ja kõik rahwas mängusti juure isuga waatas, kargasiwad noored mehed Roomuluse märgu ande peale rahwa hulka ja igauks tabas omale ühe neuu finni ning wiis koju. Wanemad läksiwad wandudes ja kaebades oma kodumaale tagasi, kust ka Sabiinlased pea sõawäe Roomlaste wastu wälja saatsiwad. Kui aga sõawäed wastastikku seisiwad ja sõda algamas oli, astusiwad rööwitud noorikud ette ja palusiwad isasi ja wendi oma mehi mitte ära tappa; niisamuti ka jälle Roomlasi, oma sugulasi puutumatta jätta. See palwe wõeti kuulda ja tehti rahu selle tingimisega, et Rooma ja Sabiini riigid ühte heidawad ja nende kuningad ühes walitsewad. Sabiinlased tuliwad selle peale Rooma lähedalle elama.

Sabiini kuningas Tiitus suri peagi ära ja riik jäi üksi Roomuluse kätte. Aga oma kareda walitjuse pärast hakkasiwad senatorid teda wihtama, kes teda ka wiimaks ära hukkasiwad. Rahwalle aga räägiti, et ta pilwedega taewasse tõsteti ja rahwas auustas teda kui jumalat *Quiriniuse* nime all.

§ 22. Nuuma Pompilius.

1. Peale Roomuluse surma jäeti riik mõneks ajaks senatoride hooletseks, kes kordamisi igauks wiis päewa kuninga asemel walitseiwad. Et aga rahwas selle üle nurises ja uut kuningat soowis, siis waliti üks waga ja tark mees, Sabiini sugust, nimega *Nuuma Pompilius* kuningaks. See armastas rahu ja püüdis oma rahwast wagaiks ning jumalakartlikuks teha. Ta laskis templid ja altarid ehitada ja pani preestrid ammetisse. Ka andis ta riigile häid seadusi, mis kaua aega kestiwad.

2. Peale Nuuma Pompiliuse sai *Tullus Hostilius* walitsejaks. See oli kare sõamees. Ta tahtis ka *Alba Longa* üle walitseda, mispärast

siis ka sõatuli Rooma ja nimetatud linna wahel lahti läks. Mettus Suffetiuse nõu peale jäi aga sõda seisma ja kassikwõitlus pidi asja seletama. Mõlemilt poolt olivad kolm wenda kassikwõitluselle kutsutud. Pika wõitluse järele olivad kaks Roomlast langenud; üks oli weel terve. Albaanlastest olivad weel kõik kolm alles, aga haawatud. Roomlane wõitis aga kawaluse läbi kõik kolm ära. Ta jookkis nende eest põgenema; Albaanlased temale järele, aga wiimjed jäiwad teineteisest tükk maad eemalle. Näid pööras Roomlane ümber, jookkis neile wasta ja lõi nad ükshaawalt maha.

Wõiduplatfilt tagasi tulles, lõi ta oma õe furnuks, sest et see ühe langenud Albaanlase pruut oli ja tema pärast nuttis.

Wiimaks jäiwad Albaanlased hoopis ära wõidetud ja nende peamees kahe wankre wahel lõhki ristud. Rooma linn aga kaswas ruttu suuremaks. Neljas kuningas oli Ankus Martsius kes wõidurikaste sõdade läbi Rooma riiki laiendas.

§ 23. Tarkwiinius Priskus.

1. Wiies Rooma kuningas oli Struurlaste sugust nimega Tarkwiinius Priskus. See tegi Latiinlased Rooma alamateks ja wõitis teistelt rahwastelt õnnelikku sõdade läbi palju warandust ära, mille abil ta Rooma linna suurte ehitustega kaunistas. Tähtsamad nendest ehitustest olivad: *Worum* ehk suur turg, mis sammaskäikudega kaunistatud oli. *Circus maximus*, üks tore hoone, kus mängud hobustega ja jala mängiti. Isäranis tähtsad olivad *Looakid* ehk müüritud maaalused kraawid, keda mõõda kõik sopane wesi linnast wälja Liiberi jõkke jookkis. Nendest wõlwidest on weel praegu mõni järel. — Priskus sai wiimaks kahest karjatsest, keda Ankus Martsiuse poeg saatnud, ära tapetud. Tema järele sai *Serwius Tullius* trooni peale. See suurendas linna ja lastis teda weel kahe künka peale edasi ehitada, nii et Room nüüd 7 künka otjas seisis, mikspärast teda ka praegu weel „seitsmekünka linnaks“ hüitakse. Tullius sai omast wäimehest **Tarkwiinius Superbusest** ära hukatud, kes siis ise trooni omale wõitis. See tegi palju ülekohut ja piinas rahwast raske töödega linna ehituste kallal. Gull senatorisid lasi ta ära tappa ja ei annud ka oma sugulastele armu. Tema õepoeg *Junius Bruttas* peastis ennast jee-läbi, et ta ennast lolliks tegi, mis Superbus ka uskus.

Kui kuningas kord sõas oli, sõitis ta noorem poeg *Sekstus* leerist

ära ja läks waga Lucretsiat, ühe kuninga sugulase naist, teutama. See lastis ruttu oma mehe leerist koju kutsuda, rääkis seda temale ja ta sõbra-
delle ja pistis siis nende silma ees ennast mõdegaga läbi, sest ta ei wõinud
seda häbi kannatada. — Mis tegi aga Bruutus? Ta wõttis Lucretsia surnu
keha, wiis selle keel turu ja näitas teda rahwalle, keda ta siis kuninga
wastu ülesse äsfitas. Superbus tuli warri peale selle linna, kuhu teda
aga mitte enam sisse ei lastud. Ra sõawägi langes temast ära ja ta aeti
kõige oma perega riigist wälja. Seft ajast saadik jäi Room wabatrii-
giks. 510.

§ 24. Rooma riik konsulite all.

1. Kuninga asemelle waliti nüüd kaks konsulit, kelle kätte kuninga
wõimus läks. Eimesed konsulid oliwad Junius, Bruutus ja Tarwii-
nius Kollatiinus. Neid waliti iga aasta ja üksi patriitsidel oli
õigus, selleks saada; plebeidel ei olnud heale õigust.

Wabatriigil aga oli kohe sõdadega tegemist. Ara aetut kuningas
Tarwiinius äsfitas Struuria kuninga Porfenna Rooma wastu sõdima.
See läks oma suure wäega kunni Liiberi jõeni, kus sild peal oli. Tuba
oliwad sõamehed linna sisse tormamas, kui wahwa Horatius hoolles
neile wasta läks ja neid nii kawa tagasi jõudis hoida, kunni teised silla ära
lõhkusiwad. Siis hüppas ta ise wette ja ujus jõest üle, kus Roomlased
teda rõemuhõiskamisega wastu wõtšiwad.

2. Nüüd piiras Porfenna linna ümber ja tahtis näljaga teda ära
wõtta. Seal wõttis üks noormees, nimega Muutsius Skääwola julgust, õõsel
Porfenna juurde minna ja teda ära tappa. Wõeras riides peasis ta ka
tõeste kuninga telki, kus üks auutähtedega mees istus; selle pistis ta
mõdegaga läbi. See ei olnud aga kuningas, waid tema kirjutaja. Muutsius
wõeti filmapill kinni ja wiidi Porfenna ette. Siin tunnistas ta oma ette-
ettewõtmise ülesse ja ütles, et weel 300 teist on, kes tema elu sell kombel
püüawad. Kuningas lubas teda tules ära põletada, kui ta nende ninnesi
ei ütle. Muutsius pistis oma parema käe lähedal põlewasse tulesse ja lasti
mustaks põleda, üteldes: „Nii wähe kardan ma su tuld!“ Kõik ümberseis-
jad ehmatašiwad ära. Kuningas aga ütles: Mine koju nuhtluseta; sa
oled iseennast nuhtlenud. Kartuse pärast, et need 300, keda Muutsius
nimetas, ometigi üksford tema elu wõtawad, tegi Porfenna Roomlastega
rahu, mis eesti ta tükkise maad paremalt Liiberi kaldalt sai. Lepituse kinni-

tuseks nõudis ta mõned Rooma neitsid Aluufiumi elama. Seda lubati. Aga üks wahwa neitsi Klöölia ujus öösel üle jõe ja tuli jälle Rooma linna. Roomlased aga andsiwad teda jälle tagasi. Kui Profenna seda wahwa tegu kuulis, lasi ta neitsi wabaks.

3. Tarkwiinius ajas weel teisi rahwaid Roomlaste wastu sõdima, nende seas ka Latiini rahwa. Aga Roomlased wõitfiwad peale selle, kui nad enestele diktaatori oliwad walinud, Latini rahwa Regilluše jõe ääres täitsa ära. Tarkwiinius, kes nüüd wõidu lootuse maha jättis, läks lõuna Itaaliasse, kus ta pea ära suri.

§ 25. Plebeid Püha mäel. (494.)

1. Kõik wõimus ja eesõigused oliwad Roomas patriitside käes, kes plebeisi ülekohtusel wiisil rõhufiwad. Maksud sõad, kus plebeid muibugi eftimejed pidiwad olema, kurnasiwad neid nii ära, et nad rikaste patriitside käest laenama pidiwad, mis läbi nad wõlgade sisse sattufiwad. Nende põllud jäiwad sõa ajal harimatta, kunas patriitside põldusi orjad harifiwad. Maksud oliwad aga sellegi pärast raskest ja kui neid õigel ajal maksta ei jõuunud, wiisati waene plebei wangi torni ja wõeti ta põld käest ära.

2. Selles kitsikuses nõudfiwad plebeid wõla wähendust ja intresside fergitust, mis ka neile lubati, sest et sõda tulemas oli ja neid sõtta tarwitati. Aga oli sõda mööda, ei tehtud sellest juttugi, waid neid, kes oma wõlga maksta ei jõudnud, ootas wangi torn. — Nüüd wõtfiwad plebeid kätte ja läffiwad naiste ja lastega linnast wälja ühe mäe peale, keda pärast „Püha mäeks“ kutsuti. Nüüd kartfiwad patriitsid paha ja saatsiwad nende juurde ühe mehe nimega Menenius Agrippa, saadikuks. See tuli ja rääkis neile ühe mõistukõne, kelles kõht ja liikmed tülisse läinud. Liikmed pole tahtnud kõhtu teenida ja jätnud teda toiduta. Et aga kõhul neile siis ka midagi anda ei olnud, jäiwad nad nõrgaks ja leppiwiwad kõhuga ära, nii et asi jälle korraks sai. Plebeid saiwad sellest mõistukõnest küll aru, aga enne ei tahtnud nad tagasi tulla, kui pidi neile lubatama wõlga maha kustutada ja wõlanikkusi wabaks lasta ning peale selle weel rahwalle oma wolinikka anda, keda nad eneste keskest waliwad ja kes neid patriitside ülekohtu eest kaitseswad. Neid waliti efiotsa kaks, pärast rohkem. Nemad kuulafiwad senati otsust pealt ja wõifiwad seda tühjaks teha, mis nad arwasiwad ülekohtuse olewad. Kui need tingimised wasta oliwad wõetud ja wandega finnitatud, tuliwad plebeid jälle linna tagasi.

3. Mõni aasta hiljem tahtis üks noor patriitsilane, *Markus Koriolaanus* neid õigusi pleide käest jälle ära võtta. Sell aastal oli just wilja ikaldus ning Siitsüliast toodi Rooma wilja. Koriolaanus andis senatile nõu, mitte muidu rahwalle wilja müüa, kui nad oma wolinikka lubawad ära kautada. Kui rahwas seda kuulda sai, oli ta hirmus wihane ja nõudis oma wolinikkude läbi talle surma nuhtlust. Koriolaanus aga põgenes Wolski rahwa juurde ja ässitas seda Roomlaste wasta sõdima. Kui ta nendega Rooma linna all leeris oli, tuliwad ta ema ja abikaasa teda paluma, sõda järele jätta, mis ta ka kuulda wõttis. Se jäi ta aga eluks ajaks wõeralle maale elama. Mõne teaduste järele on teda Wolski rahwas ära tapnud.

§ 26. Kümnne mehe seadus. (451.)

1. Seimaale ei olnud Roomas weel mitte üleskirjutatud seadusi, ja seeläbi oli kohtumõistjatel, kes patriitsid oliwad, woli, oma tahtmist mööda iga asja õigeks ehk kõweraks käänada. Plebeid nõudsiwad juba kaua uut seaduseandmist, mis siis ka wiimaks sündis.

Selleks saadeti kolm meest Ateena linna, kus sell ajal Peerikles elas, et nende seadusi tundma õppida. Peale nende tagasi tulekut waliti 10 meest, kes Ateena seaduste järele Rooma riigile ühe seaduse kogu pidiwad kokku seadma. Rahe aastaga oli see töö walmis ning seadused saiwad 12 wäsest tahwli peale ülesse pandud. Aga nüüd ei tahtnud need 10 meest oma woli enam käest ära anda, kes esite ainult ühe aasta peale walitud saiwad. Seal juhtus, kui üks nendest meestest, Appius Klaudius, ühe plebei sugust pealiku tütar, Virgiiniat, omale tahtis riisuda ja teda kui kohtumõistja ühele oma sõbrale mõistis. Isa aga tappis tütre ära, kui ta nägi, et ta teda enam peasta ei wõinud. Selle peale sai rahwas wäga wihaseks, nõudis otsekohe 10 mehe taganemist ja pani Appiuse wangi, kus ta iseennast ära huffas. Nüüd oli asi jälle korras. Aeg ajalt saiwad plebeid kõik patriitside eesõigused ka oma kätte.

§ 27. Sõda Gallia rahwaga.

1. Rooma riik kaswas õnnelikkude sõdade läbi ruttu. Tähtsam nendest sõdadeist oli *Beji sõda*, kus Roomlased juure Beji linna Struuria maal ära wõitsiwad, mis diktator Kamilluse kawaluje läbi korda läks.

Selle järele tuli aga Roomlastele raste aeg kätte. Põhja poolt tungiswad harimata Gallialased Italiasse ja ähwardasiwad Rooma riiki ära häwitada. Roomlased said nende peamehest Brennujest Allia jõe juures löödud. Linna elanikud põgenesiwad muiſt linnast wälja, muiſt läksiwad kapitoli ehk kindlusesse. Kui Gallialased linna sisse läksiwad, leidsiwad nad linna tühja; ainult turu peal istusiwad wanemad senatorid rias, kes ühes linna wõitmisega surra tahtsiwad. Gallialased pidasiwad senatorisid eſiotſja jumala kujudeks. Aga üks sõamees wõttis ühe senatori habemest finni, kes teda selle eest kepiga löi. Nüüd langesiwad Gallialased senatoride peale, ja tapsiwad nad ära. Peale selle riisuti ja põletati linn ära aga kapitoli piirasiwad nad ümber. Selle aja sees oliwad põgenenud Roomlased Kamillus, kes wahe ajal ära aetud oli, jälle omaks diktaatoriks walinud. Selleks oli aga senati kinnitust waja. Seal läks käſjalg üht salateed mööda kapitoli ja tõi kinnituse. Seia teed oli aga üks Gallialane tähele pannud ja teisel ööl püüdisiwad nad sealt sisse tungida. Anid aga hakkasiwad kaagutama ja sellepeale ärkas senator Manlius ülesse, tõrjus Gallialased tagasi ja kapitoli oli seks korraks peastetud.

2. Siiski ei jätnud Gallialased ümberpiiramist järele, kuni nälg kapitolis nii suureks läks, et Roomlased kulla eest wabadust osta tahtsiwad. Brennus nõudis 1000 naela kulda ja kui Roomlased seda lubasiwad, toodi kaal sinna. Gallialastel ei olnud aga õige kaal, mispärast Roomlased nurisema hakkasiwad. Nüüd wiskas Brennus weel oma mõega kaalu peale nende sõnadega: „Häda mõidetudelle!“ Sellamal filmapilgul ilmus wahwa Kamillus ja hüidis: „Wõite kuld wakaufilt ära! Rauaga oſtab Roomlane priiust.“ Selle peale hakkas wõitlemine, kus Gallialased täitsa mõidetud said. Rooma linn sai jälle ülesse ehitatud.

§ 28. Tarentlaste sõda. Pirrhus ja Wabriitsius.

1. Lõuna Itaalias oli wägew Greeklste kaubalinn Tarent. Kord juhtus, et torm 10 Rooma laewa Tarenti sadamasse ajas, kust nad warjupaika lootsiwad leida. Tarentlased, läksiwad, seda nähes, ja lastiwad muiſt laewu mere põhja, muiſt peasiwad põgenema. Kui Roomlased selle peale oma saadikud Tarenti linna saatsiwad, et selle teu üle otsust pärida, kutsuti neid teatrisse, kus asja rahwalle ette panna lubati. Hädaſt oli saadik mõne sõna kõnelenud, kui walju naer Tarentlaste seas tõuuis, sest saadik ei oſtanud

hästi Greeka keelt. Üks joobnud Tarentlane wiskas koguni wiina saadiku mantle peale. See pööras ennast ümber ja ütles waljuste: „Üksi Tarentlase weri peseb selle wiina plekki ära.“ Sellepeale pöörafiwad saaditub Rooma tagasi ja jenat kuulutas Tarentlastele sõda.

2. Tarentlased, kes ise sõda tarbeks liig nõrgad, kutsufiwad Greeka- maalt Pirrhuse omale appi. See tuli 25 tuhande mehega ja 20 elewandiga, kes sõdale oliwad harjutatud. Heraklea juures algas lahing, aga kui elewandid oma puutornidega, mis neil selga ehitatud, ilmufiwad, saiwad Roomlaste hobused peruks ja segabus tõusis Roomlaste seas, nii et nad wõidetud saiwad. Pirrhuse aga ütles, kui Roomlaste wahwust nägi: „Dlefiwad mull niisugused soldatid, siis oleks terwe maailm minu!“

3. Roomlastel oli üks senator, nimega **Wabriitfius**. See oli niitwaene, et tema ainus hõberiißt üks peeker oli. Kui teda Gallialaste juurde saadikuks läkitati, pakkus Pirrhuse temale rikkast kingitust, et Roomlaste wahel kasulikku rahu sobitada. Seda ei wõtnud Wabriitfius wasta. Sellepeale saatis Pirrhuse ühe saadiku kalli kingitustega Roomlaste juurde, et rahu teha. Kingitust ei wõetud küll mitte wasta, aga osaw saadik jõudis Roomlasi nii kaugelle meelitada, et mitmed juba nõus oliwad, rahu tegema. Seal toodi wana pime senator **Appius Klaudius** sinna. See ütles: „Seie- maale on mull mu filmadest kahju olnud, aga nüüd soowiksin ma ka, kurt olla, et teie tingimisi ei kuuleks!“ Need sõnad mõjufiwad. Saadik saadeti selle otjusega minema, et Roomlased enne rahu ei tee, kui Pirrhuse! Staaliast wäljas on.

4. Teine lahing Roomlaste ja Gallialaste wahel algas, kus Pirrhuse küll wõitjaks jäi, aga nii palju omast wäest kautas, et ta ise hüüdis: „Weel üks niisugune wõit, siis olen ma kadunud!“ — Kui Wabriitfius Gallialaste wasta oma sõdawäega läks, sai ta Pirrhuse ihuarsti käest ühe kirja, kes oma kuningat hea maksu eest ära kihwitada lubas. Aga Wabriitfius saatis kirja nende sõnadega Pirrhuse kätte: „Sellest tunne oma alamate truudust!“ Kuningas hüüdis imestelledes: „Tõeste, ennem wõib päikest oma teelt ära efsitada, kui Wabriitfiust oma õiglasest meelest!“ Ihuarst aga sai ära hukatud. Sellepeale kutsufiwad Sirakuufese linna kodanikud Pirrhust Kartaa- laste wasta appi, kuhu ta ka läks. Siin oli ta kaks aastat. Aga et ta sõad ka siin nurja läkfiwad, tuli ta uueste Roomlaste wasta sõdima. Aga wõiduõnn oli tall ka siin lõppenu. Roomlased wõitfiwad tema **Beneventumi** lahingis ära, ja Tarenti linn kui ka terwe lõunapoolne Italia langes Roomlaste kätte.

§ 29. Esimene Puumlaste sõda. (264—241.)

Duilius ja Reegulus.

1. Wahemere ääres, põhja Ahwrika rannas oli jell ajal kuulus ja vägem kaubalinn **Kartaago**, mis Wõniikia rahwas Tiiruse ditsemise ajal asutas. Tema elanikkusi hüiti **Kartaaglasteks** ehk ka **Puumlasteks**, sest et nad Wõniikia rahwa jugarust pärit olivad. Neil olivad mitmed saared wahemeres ja suur osa maad mitme vähemate linnadega Ahwrika rannas, praeguse Tuunise linna kohal. Laewasõidu ja kaubanduse poolest olivad Kartaaglased kõige teiste rahwaste ees.

2. Ka Sitfiilia saare peal olivad Kartaaglastel mõned asutused, aga nad püüdsiwad oma walitsust üle kõige saare wälja lautada, misjuures nad aga Roomlastega tülisje läkfiwad. Ilma laewadeta oli Roomlastel ülemere-
lise rahwaga raske sõbida. Seal juhtus et üks Kartaago laew Italiaa rannas kalju rünka otja jookkis. Selle laewa eeskuju järele lastis Rooma pealik **Duilius** hulga laewu ehitada. Aga et Roomlased merel harjumata olivad, arwas seesama pealik sillaad wälja, mille abil Roomlased nagu maad mööda waenlase laewa peafiwad. Sell wiisil saiwad Kartaaglased **Miilä** linna all mere sõdas ärawõidetud. Duiliusele aga ehitafiwad Roomlased selle sõidu eest auusamba ülesje, mis wõidetud laewade ninadega kaunistatud oli.

3. Weel teise sõidu saiwad Roomlased Kartaaglaste üle **Reeguluse** juhatusel all ja arwafiwad nüüd paraja aja olema, Ahwrikasse purjetada et Kartaaglasti oma kodus käfide wõtta. Esiotja käis Reeguluse käfi hästi ja ta wõitis mitmed weiksemad linnad Ahwrika rannas ära. Aga wiimaks sai ta raskestel lööbude ja fattus ise wangi. Aga konsul **Metellus** wõitis Kartaaglasel uuesti maal ära, mispeale wiimsed rahu nõudfiwad. Selleks läkitati saadikud Rooma, nende seas ka Reegulus, kes rahu tingimisi pidi korda saatma. Reegulus ei mõtelnudgi Rooma jõudes, rahu peale, waid andis Roomlastele jeda rohkem nõu, sõda edasi pidada, mis ka sündis. Reegulus ise oli aga wandega tõutanud, wangi tagasi minna, kui sõda edasi piaks kestma. Seda tõutust pidas ta ka. Aga, nagu räägitakse, on waenlased teda sinna jõues piinlikul kombel ära tapnud.

Sõda kestis selle peale mitu aega edasi, kunni ära wõidetud Kartaaglasel uueste rahu palufiwad, mis neile ka raske tingimiste all lubati. Nad pidiwad Sitfiilia saare Roomlastele jätma ja peale jeda 3200 talenti (umbes 4½ miljoni rbl.) sõakulu maksma.

§ 30. Teine Puunlaste sõda (218—201).

Hannibal ja Skiipio.

1. Et nüüd Kartaaglased Sitsiilia saare ära pidiwad andma, püüdsiwad nad hõbe- ja kullarikkas Hispaanias omale kahju tafumist. See läks neil ka wapra sõdapealiku **Hannibali** juhatusel korda, nii et nad lõunapoolse poolsaare kurni Gebro jõeni ära wõitsiwad. — Hannibal oli kui 9 aastane poisike oma isa Hamilkari kaasa Hispaaniasse läinud, kus ta enne jeda altari ees wanduma pidi, „igaweste Roomlaste waenlane olla.“

Tema pidas ka oma wannet. Sõdaleeris oma isa juures kaswas ta ülesse ja õppis seeläbi põhjani sõdakunsti kätte, mis teda oma aja kõigejuuremaks wäepealikuks tegi. Ta on tihti soldatitega sõamundris palja maa peal maganud ning nälga ja jänu nendega ühes kannatanud.

2. Kui Hannibal Sagünti linna ära häwitas, mis Rooma kaitsmise all seisis, nõudsiwad Roomlased Hannibali wäljaandmist. Wiimaks, kaua aegse nõupidamise järele, tegi Rooma saadik **Waabi** oma kuue sisse faks kortsu ja ütles: „Siin on sõda, siin rahu. Walige kumba tahate!“ „Anna, mis sa tahad,“ wastasiwad Kartaaglased. „Roh siis olgu sõda,“ ütles Roomlane ja lasti sõdakortsu käest lahti. Seega oli teine **Puunlaste** sõda kuulutatud.

3. Seda kuuldes, töttas Hannibal, Hispaaniast 60,000 mehega ja 37 elewandiga üle Gebro jõe, ja Piirenäi mägede, siis Gallia maal: läbi üle Roone jõe Alpi mägedeni. Siit hakkas waewaline käik; ta pidi oma wäega kõrgetest lume-mägedest üle minema. Siiski Hannibal astus julgeste teele. Ühekja päewaga oliwad nad ütlemata waewaga mägede seljale jõudnud. Palju neist oli ronimise juures surma saanud, palju mattis lumi oma alla; pealegi tuli weel mägestiku rahwas ja tappis muißt wäsinuid sõamehi ära. — Ülewal kõrges lume ja jää peal lastis Hannibal faks päewa wäge puhata, siis hakati alla tulema. See oli weel kardetawam. Ilma wastupidamata weeresiwad elewandid, inimesed ja hobused wangertega tükkis libedaid mägesi mööda sügamusesse. Jõudsiwad ometi wiimaks Itaalia lagendikudesse.

4. Hannibal oli enam kui poole omast sõawäest selle reisi peal kautanud, siiski läks ta kartmata Roomlaste wasta ja wõitis neid **Litsi** nuse jõe ääres 218 ära. Peale jeda läi ta neid weel kord **Trebia** jõe juures, nii et terve põhja Itaalia nüüd tema käes oli.

Teisel kewadel oli wesi üle jõe kallaste woolanud ja lagendikud sei-

siwad ümberringi wee all. Hannibali wägi pidi mitu päewa wee sees edasi sammuma. Hannibal kautas ise märja auru läbi ühe filma ära. Ometigi seadsiwad Roomlased endid kolmat korda wasta, jaiwad aga *Trasimene* nuse järwe ääres 217 ju'utumaks ära wõidetud. Hannibal läks siit *Löuna-Staaliasse*, sest et tall Rooma linna ümberpiromiseks abinõud puudu siwad.

Selle aja sees kogusiwad Roomlased jälle uue sõawäe kofku ja paniwad *Waabiuse* talle juhatajaks. Kord piiras see Hannibali ühes orus ümber, aga wiimane peastis ennast kawaluise läbi. Ta lastis öösel 2000 härjale hagude ku'ud sarwede wahese sibuda, pistis need põlema ja lastis härjad lahti, kes nüid pimedas mööda mägesi mõirates ümber jooksiwad. Roomlased paniwad neid nähes, jooksi, sest nad mõtlesiwad neid ei tea mis kolebad tondid olema. Sell wiisil peasis Hannibal wangist.

5. Et aga *Waabiuse* liig aeglane oli, jai ta ametist lahti ja tema asemelle waliti kaks teist, kes nüid *Kartaaglaste* wastu läksiwad. Ka need jaiwad *Kannä* linna juures nii hirmsaste löödud, et 50,000 Roomlase furnu keha lahingu platfile jaiwad. Siiski ei wõtnud Roomlased rahupakkumist wasta.

Selle aja sees oli ka Hannibali sõawägi kofku julanud ning abi ei jaadetud kodust. Ta nägi, et talle kitsik kätte tuleb. Aga siiski tuli ta Roomlaste hirmuks weel kord linna wärawate ette. Tema wend oli *Hispaanias* ühe lahingi kautanud ja pidi sealt taganema, sellepärast kutsus Hannibal teda eneselle appi. Aga ka siin jai *Hasdrubal* löödud, enne kui ta ennast Hannibaliga ühendada wõis. Roomlased raiusiwad *Hasdrubali* pea otsast ära ja wiskasiwad Hannibali leeri. Kui Hannibal wenna pead nägi, hüidis ta. „Häda! Nüid näen ma *Kartaago* langemist!“

6. Rooma pealik *Puublius Korneelius Skippio*, kes *Hispaanias* *Kartaaglaste* oli ära wõitnud, tõttas nüid üle mere *Ahwrikasse*, kus ta oma wastaselle nii palju tüli tegi, et Hannibal *Staalist* koju kutsuti. Wägew sõamees lahkus oma wõidumaalt pisaratega ning ütles: „Mitte Roomlased, waid *Kartaago* kadetus ja tänamata meel on Hannibali ära wõitnud.“

Tsaama linna juures jaiwad kuulsad sõamehed wastastikku kofku, ning lahing algas. Hannibali wägi oli noor ja wähe harjutatud, nii et wõit seekord Roomlaste kätte jäi. Nüid tehti rahu. *Kartaago* pidi kõik oma asutused, mis mitte *Ahwrikas* polnud, ära andma; ainult kümme laewa jaiwad *Kartaaglastele* weel; teised pidi ta Roomlaste kätte andma ja peale selle weel 10,000 talenti sõakulu maksma ega tohtinud ilma Rooma luata midagi jõda pidada.

Kui Hannibal mitme targa teu läbi Kartaaaglaste eluforda oli parandanud, hakkasivad Roomlased kartma, et nende wastane tugewaks saaks, sellepärast nõudsiwad nad Hannibali eneste kätte. Tema aga põgenes Afiasse. Ja kui ka siin teda kinni taheti tabada, wõttis ta eneselle kihwti sisse, et mitte elufalt oma waenlaste kätte langeda. Nii lõpetas see tähtjas mees oma teurikka elu 64 eluaastal. Selljamaal aastal juri ka tema wastane Skiiipio, kellele auunimi *Ahwrikaanus* juurde lijati.

§ 31. Kolmas Puunlaste sõda. (149—146.)

1. Neg ajalt oli Kartaaago omad wõlad ära tasunud ja endine kahju sai agara kaubanduse läbi pea kinni kaetud, nii et ta 50 aastalise rahu ajal jälle jõuufaks läks. See äratas kadedust Roomlaste sees. Iseäranes oli wali jenator *Kaato* Kartaaaglaste wiamees. Nad püüdsiwad sellepärast jõatuld põlema õhutada, mis ka pea korda läks. Kartaaaglased oliwad oma nõuuga üht kuningat, kes nende piiridesse tungis, tagasi tõrjunud, mis neil wiimsest rahulepingu ajast saadik mitte lubatud ei olnud. See andis Roomlastele põhjust, sõda algada. Nad saatsiwad suure sõdawaie kõigepealt *Sitsiilia* saarele. Kui Kartaaaglased seda kuulsiwad, lubasiwad nad alla heita ja saatsiwad Rooma nõudmise peale 300 juurtsugu noort meest allahaitmise kinnituseks Rooma. Ja kui Kartaaaglased küsisiwad, mis nendelt weel nõutakse, wastati neile: „Seda saame ütlemä, kui *Ahwrikasse* tuleme.“ Kui Roomlased sinna oliwad jõudnud, nõuti kõik sõalaewad Kartaaaglaste käest ära ja pandi põlema. Selle peale kästi sõariistad Roomlaste kätte tuua, ka see sündis. Aga kui nõuti, et kõik Kartaaaglased oma naište ja lastega linnast wälja pidiwad minema ja kaks penikoormat merest eemalle enestelle uue elukohta asutama, saiwad nad wihaseks ja tahtsiwad wiimse were tilgani oma wabadust kaitsta. Rohe hakati sõa wasta walmistama. Majad saiwad maha kistud ja palkidesi ehitati laewu. Kõik metall sai sõariistadeks ümber tehtud. Naisterahwad andsiwad oma pikad juuksed wibu paelteks. Ülepea oli terve Kartaaago nüüd ühe töötua jarnane.

2. Kartaaaglased pidasiwad kaks aastat wahwaste wasta aga ometigi langes linn wiimaks nalja läbi Roomlaste kätte. Noorent *Skiiipio* tungis tormiga linna sisse, kus hirmus tapmine ja riisumine algas, sest Kartaaaglased ei annud järele. Kuus ööd ja kuus päewa kestis wõitlemine. Roomlased riisusiwad majad paljaks ja pistsiwad linna põlema, mis 17 päewa

loitawas tules leekis, funni wiimaks tuha hunnik järele jäi. Ürdal meelel waatas Skiipio pärast seda suitsemat rufuhunnikut ja mõtles Rooma tulewiku peale. — Kartaago wangid tehti pärisorjaks ja maa A h w r i k a nime all Rooma maakonnaks. Skiipio sai aga omale auunime: A h w r i k a a n u s R o o r e m.

§ 32. Esimene kodusõda. Maarius ja Sulla. (88.)

1. Roomlased olivad oma wõitude läbi suureks ja kuulsaks saanud. Ra Greeka maa oli Rooma maakonnaks tehtud ja mitmed teised rahwad alla heidetud. Aga mida enam rikkust Rooma kofku woolas, seda enam hakkas komblik elu kaduma. Rikkad elasiwad toredufes, kunas alamad ja waejed häda kannatafiwad ja raha eest igale teule walmis olivad. See ei kestnud kaua. Sijemised tülid tõusfiwad ja tõiwad Rooma riigile ütle mata suurt kahju.

2. Rahwas lahkus kahte parteisje. Esimesed olivad rikkad patriitsid ja nende nõulised, kelle peamees Sulla oli. Teises parteis oli alam rahwas, kes Maariust oma eestkostjaks pidas. Mõlemad olivad wahwad sõamehed, aga sündimise poolest ei olnud nad mitte ühesugused. Maarius oli ühe talupoja poeg ilma hariduseta, aga oma wahwuse ja jõu läbi ülemaks wäe pealikuks tõusnud. Iseäranis kuulsaks sai ta sõas Kimberite ja Tõitoonlaste wasta. Need rahwad olivad Germaania ehk Saksa sugust, ja tuliwad naiste ning lastega põhja poolt lõunesje enestelle uusi eluasemeid otsima. Roomlased ehmatafiwad neid suuri mehi nähes ära ja ootafiwad Maariust abi, sest keegi muu ei julgenud nende wasta minna. Maarius läks ka ja wõitis Tõitoonlased Akwä Sektia (Aqua Sertia) juures ära, ehk küll pealetungijad waenlased ja Tõitoonlaste põgenejad oma eneste noistest kirwestega maha löödi. Ra nende kuningas Tõitobohh jattus wangi. 102.

Selle aja sees olivad Kimberid üle Alpi mägede Staaliasje jõudnud ja nõudfiwad enestelle kui ka Tõitoonlastele maad. Maarius aga lastis wangi wõdetud Tõitoonlaste kuninga läbi ütelda, et nemad juba oma maa kätte saanud, kus nad igaweste puhkawad ja lubas Kimberitele jedajama anda. Selle peale algas lahing Bertsellä linna juures. Maarius oli oma sõawäe nii seadnud, et palaw päike wastalijele filma paistis ja tuul tolmuga wasta fihutas. Ehk Kimberid küll jidemetega läbi ühendatud olivad, siiski wõitis Maarius nad ära ja tõusis selle läbi suure auu sisse, iseäranis alama rahwa juures, sest et ta ise ka alamast sugust oli.

3. Sulla oli suurest seisujest, teadustes haritud ja ka mitme õnneliku sõda läbi kuulsaks saanud. Ta kui kuningas Mitridaates Aasia maal Roomlastele tüli tegi, läkitati Sulla oma väega teda karistama. Aga niipea kui Sulla ära oli, püüdis Maarius rahwa meelt ära pöörda, et teda ennaft ülemaks sõjaväe juhatajaks Mitridaatese wasta tehtaks. See sündis. Aga Sulla pööras ruttu ümber ja tuli oma väega Rooma wärawate ette tagasi ja wõitis Maariuse ära, kes ise põgenedes mitmest kitsikust läbi Ahwrikasse peasis. Kord peitis ta ennaft talumehe wanrisse ja peasis seeläbi. Teineford tahtis ta pilliroos jedafama teha, sai aga finni tabatud ja wangi wiidud. Wangis pidi teda üks teine Kimberi wang ära tapma. Aga kui Maarius kärgatava healega oma timukalle hüidis: „Mees! Sa tohid Maariust ära tappa!“^a wiskas timukas ehmatates mõdega ära ja ruttas minema, kus ta oma ülematele ütles, et ta jeda meest mitte ei juuda ära tappa, kes Kimberi ju'u ära kautanud. Selle järele peasis Maarius Ahwrikasse, kus ta paremaid aegu ootas.

4. Mõne aja pärast tuli Maarius oma sõbra Tjinnu kutsumise peale jälle Staaliasse tagasi. Siin korjas ta kõikjugustest hulgustest ja orjadest omale wäe kofku, kellega ta Rooma linna tungis ja jäledal kombel Sulla meelelisi tuhandate kaupa ära tappa lastis. Aga ta ise juri ka pea kesket prassimist äkitselt ära.

Mitte kaua selle peale tuli ka Sulla wõidurikkalt Aasiast tagasi ja hakkas niijamuti Maariuse sõpradega tegema. Lagemata palju kodanikka lastis ta ära tappa ja nende waranduse wõttis ta omale. Ühel päewal lastis Sulla 6000 sõwangi, kes Maariust oliwad teeninud, ühe kitsa koha peale wiia ja siis sõamehi neid mõeladega jurnuks taguda. See kole tapmine sündis ühe tunni sees. Senatorid, kes endid ühte lähemasse hoonesse kogunud oliwad, kuulsiwad nende häda kisa ja tõusiwad oma istmetelt püsti. Sulla waigistas neid üteldes: „Pole midagi, ma lasen ainult mõnda süialust karistada.“ Proskriptsiõnide wõi awalikute lehtede peale lastis ta nende nimed ülespanna, keda ta jurmata soowis ning lubas iga pea pealt 2 talenti. See kohus maksis kõiges Staalias. Wiimaks lastis ta ennaft eluajaliseks diktaatoriks walida ja jagas Maariuse meeleliste maad ja mõisad oma soldatitele. Nasta pärast wõttis ta ise ennaft ametist lahti ja läks oma mõija elama, kus ta warsti peale jeda jäleda tõbe kätte ära juri.

§ 33. Teine kodusõda. Tsääsar ja Pompeejus.

1. Kui Sulla ära suri, kogusivad kõik aristokraatlaste sugust Roomlased Pompeejuze ümber, kes waheajal kuulsaks meheks oli saanud. Ta oli Aafias 15 riiki ära wõitnud, mis eest Sulla talle auunime „Suur“ andis.

Siiski oli tema ajal üks mees, kes wahwuse ja suurte tegude poolest tema wääriline, wiimaks koguni tema üle oli. See mees oli **Tuulius Tsääsar**. Tema isa suri wara ära, aga ema kaswatas teda hästi ja andis talle kõrge hariduse. Tuba Sulla on temast ütelnud: „Selles noores mehes on enam, kui mitmes Maariuses.“ — Kord tahtis Tsääsar Rooduse jaarele sõita, et ennast seal kõnekunstis harjutada, aga merel tuliwad mererööwliid talle wasta, wõtsiwad teda wangi ja nõudsiwad lahti lastmise eest 20 talenti ehk 26,000 rbl. „Mis? Nii wähe küsite teie minu eest? Kas ma enam wäärt polegi?“ küsis Tsääsar. „50 talenti piate teie saama!“ Siis saatis ta oma sulase raha tooma. Magama heites käskis ta madruseid tafa olla; need kuulasiwad ka tema sõna. Kui ta salmikuid tegi ja neile ette luges, ahwardas ta kõiki maale tulles risti lüüa, kui need ta salmikuid ei kiitnud. Seda tegi ka Tsääsar. Kui lunastuse hind sunna toodi, maksis ta rööwli-telle nõutud summa wälja, siis läks ta sõbrade juurde, wõttis neilt laewu ja sõitis rööwli-telle järele, tõi nad tagasi ja lasi kõik risti lüüa.

Selle peale andis ta rahwalle toredaid pidusi ja püüdis igapidi nende südameid enese poole pöörda, misläbi ta wõlgade sisse jattus. Ruttu tõuuis ta auuametites kunni ülema pulga peale, ja kui kuulus *Æsiitsero* konsul oli, sai Tsääsar tema prätoriks.

2. Et nüüd Tsääsar oma auu poolest tõuuis, see äratas kadedust Pompeejuze meeles, aga siiski ei näitanud ta seda esiotsja awalikult, waid ühendas ennast Tsääsariga, kus nad weel ühe kolmandama, rikka Krasjuse, oma ühendusesse wõtsiwad ja siis kolme mehega Rooma riigi walitsuse oma kätte wõtsiwad. Seda walitsust hüiti *triumwiraatus* ehk kolme-mehe-ühenduseks. Kui triumwiirid oma tegewust ijekeskis jäutanud, millest igauks oma kasu lootis, arwas Tsääsar kõige kasulikuma olema, Galliamaalet minna. Enne sai ta aga konsuliks walitud. Gallias oli ta wõiduõnn juur. Rahetja aastaga heitis ta selle maa oma alla ja walmistas omale tubli sõawäe. Pompeejus waatas kadedusega Tsääsari wõitude peale ja kartis eneselle kahju, sellepärast ajas ta asja nii kaugelle, et senat Tsääsarille kasu andis, oma sõawäest lahtuda ja Rooma tulla. Aga Tsääsar teadis, mis see tähendas ja ei tulnud mitte üffi, waid astus oma legioonidega üle

Kuubikoni jõe, mis Gallia maakonda Itaaliast lahutas. Sellega algas teine kodusõda.

3. Roomas tõusis segadus ja hirm. Pompeejus oli ütelnud, et ta jala kannaga pruugib maapinda põrutada, siis on tall legioonid valmis. Aga ta ei saanud neid kuskilt, vaid põgenes oma sõpradega Greeka maale. Tsääsar aga heitis Itaalia oma alla ja ilma, et ta Pompeejustele järele oleks läinud, tõttas ta Hispaaniasse, võitis seal wastased väed ära, ja siis wasti mõtles ta Greeka maalt oma wastast otsida. Siin saiwad nad kokku ja **Warjaluse** (Pharjalu) lahingis võitis Tsääsar, 48, Pompeejuste ära, kes Egiptusesse põgenes, et seal warju paika leida. Aga Egiptuse kuningas laskis teda ära hufata, et Tsääsarille head meelt teha. Kui aga Tsääsar kolm päewa hiljem Egiptusesse jõudis ja talle Pompeejuste ära raiutud pea wasta toodi, nuttis ta oma wastaste õnnetuma surma pärast.

4. Egiptuses lõpetas Tsääsar sealse trooni tüli sellega, et ta walitjuse Ptolemäuse kässi ära võttis ja jeda ta õele Kleopatrale andis. Selle aja sees oli Mitridaatese poeg **Warnakes** (Pharnakes) Weikes Aasiast Roomlaste wasta sõda alganud. Tsääsar tõttas sinna ja võitis ta nii ruttu ära, et ta ise Rooma kirjutas: „Eulin, nägin ja võitsin!“ — Aga ka Pompeejuste meeleliised oliwad omale Ahwrikas wäge kogunud, mis Tsääsar **Lapsuse** lahingus ära võitis. Mitmed „wabariiklased“ surmasiwad ise-endid ära, nagu noorem Kaato. Selle järele pööras Tsääsar Rooma tagasi, kus ta toredaid mõidu pidusid pühitjes ja rahwas nimetas teda isamaa peastjaks ning senat walis teda eluks ajaks diktaatoriks ja andis talle konsulite kõrwa kuld istme. Tsääsar ehitas, uuendas ja parandas, kus tarwis oli; tegi ise kirjatööd ja edendas teadust. Kalendrit parandas ta seega, et ta aasta 365 päewasse jagas ja iga nelja aasta taga ühe päewa juurde lihas. See kalendri arv on weel praegu Wene- ja Greeka maal pruugitaw ning hüitakse tema nime järele **Juliaanuse kalendriks**.

5. Rõik auu ja wõimuis oli Tsääsarille antud, ainult kuningas kroon puudus tall weel, mida ta ka himustas. Kui kord juurt pidu pühitseti, pakkus ta sõber **Antoonius** talle kuldse krooni. Aga Tsääsar, kes nägi, et see rahwa meele järele ei olnud, tõukas jeda tagasi. Kui Antoonius weel teist korda talle krooni päha tahtis panna ja rahwas jällegi wait jäi, lükkas Tsääsar jeda tagasi ja tõusis pahaselt istmelt nende sõnadega: „Juupiter üksi on kuningas!“ — Aga Tsääsaril oli palju wastalähi, kes teda isewalitjuse istmelt maha püüdsiwad tõugata, et endist wabatriiki jälle

korrale seada. Selleks heitšiwad endid mitmed senatorid ühte ja wandu-
 siwad, Tšääsarit ära tappa. Wandefogu esimehed oliwad Bruutus ja
 Kasjius. Esimene oli Tšääsari sõber, kelles talle palju head teinud.
 Kui Tšääsar 15. Märtil senatisse tahtis minna, keelas teda ta abikaasa
 wäga, sest see oli und näinud, mis teda Tšääsari elu pärast kartma pani.
 Aga ta ei kuulnud abikaasa palumist, waid läks, kui Bruutus talle järele
 tuli, senatisse. Tee peal pistis üks Greeklane talle kirja kätte, kus sees
 kuri nõuu awaldatud oli, aga Tšääsar ei wõinud pakku rahwa pärast seda ära
 lugeda. Kui Tšääsar senatisse tuli ja oma kuldse tooli peale istus, tuli üks
 wandefogu liige ja palus oma wennale, kes Roomast ära aetud, armu,
 kunas teised ta ümber kogusiwad. Tšääsar ei wõtnud palwet wasta.
 Sellepeale kiskus üks ta dooga (ihu kätte) seljast ära ja jelljamaal filma-
 pilgul tõukas keegi odaga ta seljast sisse, mispeale ta istmelt ülesse kargas
 ja hüidis: „Kurjategija, mis ja teed!“ Sellepeale langes ta 23 obast läbi
 pistetud maha. Kui Tšääsar Bruutust oma tapjate seas nägi, ütles ta
 halebalt: „Ka sina, mu poeg!“ Siis kattis ta ennast doogaga ja langes
 Pompeejuste auufamba kõrwa furnult maha. Nii lõpetas 44 a. e. Kr. see
 juur ja kuulus Roomlane oma elu. Kolm truu orja kandsiwad ta keha
 koju; mõrtsukad aga läsiwad uulitsate peale ja kuulutatiwad rahwalle
 Tšääsari surma.

§ 34. Kolmas kodusõda. (30 e. Kr. kuni 14 p. Kr.)
Dktawiaanus ja Augústus.

1. Room ei jäenud mitte enam wabariigiks, nagu Tšääsari tapjad
 ette arwasiwad. Antoonius oskas rahwast elawas kõnes mõrtsukate
 wasta ülesse ässitada, nii et need Roomast wälja põgenema pidiwad.
 Aga ka Antoonius piidib isewalitsust enese kätte kiskuda, milleks tall mitte
 õigust ei olnud; sest Tšääsari lähem sugulane, noor Dktawiaanus, oli
 see, kellele walitsus pidi jääma. Dmetigi läks see Dktawiaanusel korda, An-
 tooniuse ja Deepidusega sõbrust sobitada ja need ühendasiwad eendid teiseks
 triumwiraatuseks kokku. Peale seda saiwad wabariiklased Wiippi
 lahingis ära wõidetud. Bruutus ja Kasjius surmasiwad ise endid ära.
 Siit pööras Dktawiaanus Rooma tagasi; Antoonius läks Egiptusesse
 Kleopatra juure. Aga rahu ei kestnud kaua. Antoonius tegi idamaades,
 mis ta ise arwas ja ei küsinud kellegilt, kas see õige ehk kõwer on. Mis
 Kleopatra soovis, seda oli Antoonius filmapiik walmis tegema. Dktawiaanus

aga oskas fenatille ja rahwalle ära seletada, kui kahjulised Antooniuse tegemised Rooma riigile on. Temalt saiwad kõik auuanmetid ära wõdetud ning Kleopatrale sõda kuulutatud. **Aktiumi** lahingis wõitis Oktawiaanus Kleopatra ära ja Antoonius põgenes Egiptusesse, kus ta iseenmast ära surmas. Egiptus jäi Rooma riigi maakonnaks.

Nii oli siis Oktawiaanus isewalitsejaks üle suure Rooma riigi saanud. Ta nimetas ennast Tšääsariks, kellest nimi „keiser“ on tulnud. Senat andis talle **Augústuse** auunimeks. Ta armastas rahu ja püüdis riigi siseti elu igapidi korrale seada; ehitas palju ilusaid hooneid ja eendas kunsti ning teadust.

2. Ehk küll Rooma sisetised tülid otsas oliwad, süiski oli neil wäljast poolt waenlastega tegemist. Põhja piiril elasiwad sell ajal alles harimata **Germaania** sugu rahwad ehk **Sakslased**. Need oliwad sõalustilised rahwas, tugewa kehaga ja kandsiwad eneste seljas elaja nahku ühes sarwedega. Nemad auustasiwad looduse wägefi. Nende ülem jumal oli **Woodan**, ja taewas hüiti **Wallhallaks**. — Keiser Augustus saatis suure wäe oma pojandi **Druususe** all nende rahwaste wasta sõdima. See suri küll pea ära, aga tema järele tulejad pealikud wõitsiwad Germaanlasti oma alla ja Augustus saatis **Waaruse** nende maawalitsejaks. See mees oli liig wali allahoidetud rahwa wasta, nii et nad Rooma ifet kauem kanda ei tahtnud. Noor Germaanlaste würst **Armin** ehk **Hermann** kutsus ja ühendas oma rahwad kokku ja wiis neid Roomlaste wasta sõtta. **Töitoburi metsas** 9 a. p. Kr. saiwad mõlemad wäed kokku. Wõit jäi Germaanlaste kätte. Rooma wägi jäi su'utumaks otsa; **Waarus** kufutas ennast ise oma mõega sisse ja suri. Augustus pani jeda õnnetumat sõnumet kuuldes eneselle leina riided selga ja hüüdis ahastuses: „**Waarus, Waarus, anna mulle nuu legioonid tagasi!**“

Augustus ei elanud peale jeda mitte enam kaua. Tema oli 44 aastat õnnelikult walitsenud ja suri 14 aastat peale Kristuse sündimist **Noola** linnas ära.

Augustuse 30 walitsuse aastal sündis maailma **Õnnistegija Iesus Kristus** **Betlehem** linnas ilmale, kes Augustuse järeltuleja **Libeerius** ajal elas, õpetas ja risti surma suri.

§ 35. Augústuse järeltulejad keisrid.

1. Peale Augústuse surma sai tema pojand Tiberius Rooma riigi keisriks. See kautas rahwafogu ära ja asutas selle asemelle soldatifogu ning tegi majesteetjaduse s. o. seaduse, kelle järele need kes keisri wasta ekshiwad, nuheldud saiwad. Tema järele sai kuni Kaligula trooni peale. See oli nii werejänuline, et ta soomis: „Oleks Rooma rahwal üks kael olema, siis wõiksin ma kõikide pead ühe hoobiga maha lüüa!“ — Üks tema järeltuleja Nero tappis oma ema ja abikaasa ära; oma koolmeistri Seneka sundis ta surma ja üteldakse, et ta Rooma linna ise põlema lastnud süidata, mida aga Kristlaste süüks anti ja mispärast neid hirmjal kombel piinati. Neid tapeti mõega läbi ja poodi risti, neid wisati metselajatele söögiks ette; palju nendest põletati ära ja waewati tuliste tangidega. Kord lastis Nero juure hulga Kristlasi põlema wedelikuga üle walada, poolest kehast saadik maa sisse panna ning siis põlema süidata; need oliwad siis tema ilutuled, mis juures ta ennast rõemustas. Mõel oli kui armusurm ja sai ainult Rooma kodanikkudelle ojaks, kelle seas ka apostel Paulus oli. Nii kestis jarnane tapmine 14 aastat, kuni Nero mäsajate eest ära põgenes ja omale otja tegi, aastal 68.

2. Peale Nero surma walis soldatifogu omale kolm keisrit järestikku troonile, kes aga ühe aasta sees surma saiwad. Alles **Vespasiaanus** seadis uue korra Rooma riigis jälle jalale. Tema walitjuse ajal heideti Británia saar Rooma walitjuse alla ja häwitati Jeruusalemma linn ära. Rooma maawalitsejad oliwad Juuda rahwa wasta liig waljud, mispärast wiimased mäsjamist tegiwad. Vespasiaanus jaatis oma poja Tiituse mäsjamist waigistama. Juudid oliwad Jerusalemma linna kogunud ja kaitseiwad endid siin meeleärastatwas wahwuses. Wiimaks tuli suur nälg kätte, sest linn oli ümber piiratud. Peale nälja mõllas weel katk, mis suure jau wastapanejatest ära surmas. Siiski ei antud järele, kuni Roomlased tormates linna ära wõtsiwad. Suur hull Juutisi kogus ennast templisse, kus nad endid kaitsta püüsiwad, aga üks Rooma sõamees wiskas Tiituse käsu wasta põlewa törwa londi afnast sisse ja süütas templi põlema. Tuhanded saiwad seal tule surma ja uhke ehitus põles maani maha. Niisamuti sai ka linn tuhahunnikuks tehtud ega jäetud „kiwi kiwi peale“, nagu ette kuulutatud oli. Palju warandust wiidi Jerusalemmast ära, mille seas ka seaduse laekas ja muud templi riistad oliwad. Wangi wõetud Juudid saiwad päris orjadeks müüdud ja kõige maa jägudesse laiale pillatud. See sündis aastal 70 peale Kristust.

Kui Jeruusalemm wõidetud oli, pööras Tiitus Rooma linna tagasi ja pühitjes suurt wõidu pidu. Veel täna päew on Roomas auuwäraw näha, mis Tiitusele Jeruusalemmast tagasi tulles ehitati. Nii oli siis Juuda riik langenud ja „Siioni tütar“ ära riijutud, kus juures 1½ miljoni inimest surma saiwad.

3. Wespaasianuse järele sai ta poeg **Tiitus** keisriks. Teda nimetas rahwas ta hea südame pärast „inimese su'u rõemuks“. Kui ta ühe päewa heategudeta laskis mööda minna, siis ütles ta: „See päew on mu elust kadunud.“ Siiski oli tema ajal palju wiletsusi Rooma riigil kanda. Rask, maawäriin, tulekahju, nälg saatsiwad palju rahwast surma. Wesu u w i (Wesuv) mägi hakkas 79 aastal nii hirmsaste tuld ja wirna wälja ajama, et kolm linna: Pompeeji, Herkulaanum ja Staabiä kinni maetud saiwad, nii et nendest midagi pärast seda ei teatud. Alles 18 aastafajal on neid uueste wälja kaewama hakatud. Kuid on üks osa Pompeeji linnast wäljas, kus palju wanu aja asju üles leitud.

§ 36. Konstantin Suur. (333.)

1. Peale Tiitust walitsetiwad mitmed keisrid, kes wähem tähtsad on. Nende seast on ainult Hadriaanus ja Markus Aureelius nimetatuse wäärt. Suurem jagu nendest oliwad Kristlaste tagakiusajad, kummi mitmesuguste tülide järele Konstantin Suur Rooma riigi troonile sai. Enne teda oli üks keiser, nimega Diokletsiaanus, omale kaaskeisrid ehk abikeisrid wõtnud, et laia riiki paremine walitseda. Need läkswad wiimaks ijekeskes tülistse. Rord juhtus, kui Konstantin ühe oma kaaskeisri wasta sõdima läks ja enne seda Kristlaste Jumalalt abi palus, et ta keht päewa ajal taewa külles heleda risti nägi ning selle ümber oli tulega kirjutatud: „Selle läbi saad ja wõitma!“ Ta kui Konstantin magama uinus, tuli Kristus unes tema juure ja käskis teda risti oma sõdawäe ees kanda. Konstantin tegi seda ja wõit ei jäenud tulemata. Peale wõitu tõstis ta risti usu riigi usuks, ehitas kirikuid ja keelas Kristlaste tagakiusamise ära. Palju Roomlast ei olnud aga sellega rahul ega tahtnud oma jumalatest lahkuda, sellepärast ajutas Konstantin Bosporuse merekiituse juurde wana Bitsántsi (Byzanz) linna asemelle Konstantinopoli linna riigi pealinnaks, kus ta risti usku edendas. Szeennast laskis ta aga enne alles surma ristida, sest ta tahtis selle aja arwamise järele ilma patuta ilmast lahkuda.

II. Keskaeg.

§ 37. Rahwaste rändamine. (375—568.)

1. Pärast Konstantini walitses weel üks keiser Roomas, kes risti usku ära häwitada püüdis, tema nimi oli **Julianus**. Aga eht ta küll endised Rooma jumalad jälle auu sisse tõstis ja neile ohwerdada kästis, siiski ei kestnud see kaua. Peale tema surma anti risti usule jälle oma õigus kätte.

Rooma riik oli suur ja laialine, nii et tema kaugele piiride kaitsemine waenlaste wasta raskesti läks. Iseäranis rahutut olekut ja pealetungimist tõi **rahwaste rändamine**, mille alustust **Sunnlased** tegiwad. Nemad elasiwad esiteks **Aasia** lagendikudel, kust nad aastal 375 juurel hulgal Euroopasse tungisiwad. Kõigeesiteks wõitsiwad nad **Ida-Gootlased** ära, kes **Donni** ja **Dnjestri** jõe wahel elasiwad. **Ida-Gootlased** põgenesiwad eest ära ja oliwad sunnitud oma sugulaste **Lääne-Gootlaste** peale tungima. Wiimased põgenesiwad jällegi üle **Donau** jõe ja jäiwad **Traafia** maakonda elama. See pealetungimine ida poolt pani ka teised **Germaania** rahwad sinna ja tänna rändama, mis 200 aastat kestis ja teda rahwaste rändamiseks kutsutakse. Sellel rahutumal ajal kisti tükk tüki järele maad Rooma küllest ära. **Teodoosius** oli wiimne wägew Rooma keiser, kes weel kord terve riigi oma alla jõudis suruda ja teda kaitsta. Aga enne oma surma jagas ta riigi kahte jalku ja andis 395 kummagi pojale poole. Nii oli siis kaks Rooma riiki olemas: üht hüiti **Ida-Rooma** riigiks ja teist **Lääne-Rooma** riigiks. Üks poeg **Arkaadius**, sai ida poolse maa Konstantinoopoli linnaga ja teine, **Honorius**, Lääne poolse Rooma linnaga. See tegi neid waenlaste wasta weel nõrgemaks, liiategi weel, kus nad ise keskes tülis elasiwad.

2. **Lääne-Gootlased**, kes rahus ei suutnud elada, tungisiwad oma wahwa kuninga **Malariki** all Itaaliasse ja tuliwad kord Rooma linna alla. Nuttu saadeti talle saadikud linnast wasta. **Malarik** nõudis määratuma summa kulda ja hõbedat. Kui talle see kätte anti, jättis ta linna rahule ja läks ära. Aga kui ta äraminnes keisrilt ülema wäe pealiku

nime nõudis ja ei saanud, pööras ta uueste tagasi ja päris Rooma värava ees, et **Attalus** keisriks tõstetaks. See sündis. Aalarik läks jälle minema. Aga kolmat kord tagasi tulles ei palunud Roomlased enam armu ja Gootlased tormasivad 410 linna, laastasivad kõik ära, mis kätte said: ainult templid ja pühad paigad jätsivad nad puutumata. Selle peale tahtis Aalarik Siitsiilia kaudu Ahwrikasse minna, suri aga enne ära. Tema maeti **Buſento** jõe põhja maha, ja tapeti ta matjad orjad ära, et keegi tema puhkepaita teada ei saaks.

Aalariki järeltuljad läksiwad oma rahwaga Gallia ja Hispaania maale, kus nad 419 **Lääne-Gooti** riigi asutasivad, mis ligi 300 aastat kestis.

3. **Wandaali** rahwas rändas Hunnlaste eest Lääne poole ja püüdis Itaaliasse tungida, aga siit jai ta tagasi tõrjutud ja pidi Gallia kaudu Hispaaniasse minema. Siin jai **Geiserik** nende kuningaks. Warsti peale selle kutsus Rooma maawalitseja Ahwrikas Geiseriki appi, mäsja-mist tegema. Wandaallased ei ootanud teist kutsumist, waid läksiwad ja wõitsivad 429 Rooma maakonna enestele, ning asutasivad **Wandaali riigi**, mis umbes 100 aastat kestis.

Mõni aeg peale seda läksiwad **Angli** ja **Sakki** rahwas Põhja mere rannast Britannia saarele, 449, wõitsivad selle enestele ja asutasivad sinna aega mööda 7 riiki. Wiimaks said need riigid kuninga **Egberti** ajal üheks riigiks, nimega **Angelland** (Anglite järele ühendatud). Sellest on praegune Inglismaa saanud.

§ 38. Hunnlased. Attila.

1. Umbes 70 aastat olivad Hunnlased omas uues elupaigas elanud, kui nende üle üks mees kuningaks jai, kelle ees pärast kõik rahwad wäriſesivad. See mees oli **Attila**. Ta ise oli kaswu poolest madal ja inetu, aga ta uhkest käigust wõis warji üht juurt walitsejat ära tunda. Ungria legenditudel oli tema kuninglik hoone toredaste ülesse ehitatud. Siit läksiwad ta käsud wälja, mis kõiki riikiji wäriſema paniwad; siin peeti toredaid pidusi, kus Hunnlaste toorus ja Rooma toredus käsi käsiwad. Aga ehk ta kül wägew ja rikkas oli, siiski jõi ta liht toitu puust riistade seest, künas ta sõbrad ja wõerad kuld kannudest joiwad ja kallist rooga hõbedasteji waagnateſt maitſesivad. Sõnakuulelikute wasta oli ta

föbralik, aga wastalistele hirmus wali ja sõas kardetaw. Sunnlased ise oliwad toores Mongoollaste jügust rahwas wäikese, aga tugewa kaswuga. Neil oli enamiste lühikene kael, juur pea, wilebad filmad, tömp nina, paks, inetu, lai suu, kikkis kõrwad. Riideks oli neil riid ehk kasukas, mis enne seljast ära ei wõdetud, kui ta ise maha pudenes. Loiduks oliwad neil rohujuured ja marjad ning sabula all pehmeks föidetud toores liha. Hobuse seljas toimetasiwad nad kõik oma tegemise ära. Sõariistadeks oliwad neil odad, nooled, mõdegad ja lingud.

2. Selle toore sõawäega läks Attila Ungria maalt kõigeesiteks kaugelle Armeenia maale, kus ta Pärsia riigist suurt saaki kaasa tõi. Siis tuli ta üle Doonau jõe ja laastas Ida-Rooma riiki, kõik oma eest ära põletates. Selles hädas ühendasiwad endid muidu waenulised rahwad, nagu Roomlased, Gootlased ja Wanklased selle kardetawa waenlase wasta. 451. **Katalaunia** legendikul saiwad wäed wastastikku, ning hirmus werewalamine algas. Seltsake, et weri olla jõena jooksnud ja furnu kehafi alla wiinud. Sanganud sõameeste arw oli ligi 200,000! — Sunnlased saiwad wõidetud ja pidiwad Ungria maale tagasi pöörama. Teisel aastal käis ta weel kord Staalia maad hirmutamaks, sest et Rooma keiser oma öde talle naiseks ei annud. Palju elanikka põgenesiwad häwitatud linnadest Adria mere jaartele ja ajutasiwad siin uusi elupaikafi. Kuulus *W e n e e d i g u* linn on üks neist ajutustest. Wiimaks laskis Attila ennast piiskopi *L e o* wägewa kõne kui ka kallid kingituste läbi waigistada ja pööras Ungria maale tagasi, kus ta pea ära suri. Tema keha pandi esiteks kuldsse puusärgi sisse, siis see hõbedasjese ja hõbedane raudsjesse, ning maeti ühel öösel maha. Drjad aga, kes teda matasiwad, tapeti ära, et need tema hauda teistele ei ilmutaks.

Warsti peale Attila surma lagunes Sunnlaste riik ära, allasheidetud rahwad tegiwad endid wabaks ja sest ajast kadus ka Sunnlaste nimi ajalust.

§ 39. Lääne-Rooma riigi ots. Odoaker. Teodorik.

1. Lääne-Rooma riik oli rahwaste rändamise ajal kõik oma ümberkaudsed maad kaotanud: ainult Staalia oli weel tema päralt. Aga ka seegi langes pea teiste kätte. Üks Saksa würst nimega **Odoaker** wõitis wiimse Rooma kuninga **Roomulus Augustuse** ära ja wõttis walitsuse enese kätte. Seega lõppes Lääne-Rooma riik aastal 476.

Peale selle tuliwad Ida-Gootlased oma kuninga **Teodorik Sjure** all ja wõitsiwad Odoakeri mitmes lahingis ära, nii et see wiimaks 490

alla heitma pidi. Oboakerille sai ehitaks küll priius lubatud, aga siiski tappis teda Teodorik pidulaua juures ära. — Peale selle, kui Teodorik Itaalia maa oma alla heitnud, walitses ta õiglaselt ja armastas rahu. Ta jättis Roomlastel enende seadused ja laskis neid kunsti ning teadust edendada, kunas ta Gootlasi sõale harjutas.

Aga juba 60 aasta pärast langes Ida-Gooti riik, 555, Greeka keisririigi walitsuse alla, kust teda Longobardlased oma kuningaga **Alboini** all endalle kiskusiwad ja Longobardi riigi asutasiwad (568.)

§ 40. Wranki rahwas. Klodwig. 481.

1. Wranki rahwas elas eennemuiste Reini jõe alumistes maades, kust ta Gallia maale rändas. Nende kuulus kuningas **Klodwig** ehk Ludwig wõitis **Allemani** rahwa **Tülpihhi** lahingis ära ja jäi ise maa peremeheks. Tema oli eneselle ristiusku naise, nimega **Klotilde**, wõtnud, kes teda ka ristiusule pöördä püüdis. Kui ta lahingus kitsikusse oli sattunud, tuli talle Kristlaste Sumal meelde, kellest ta muidu kuulda ei tahtnud. Ta hüüdis: „Mita mind, Teesus Kristus! Kui sa nüüd mulle wõidu annad, siis tahan ma sinu sisse uskuda ja ennast ristida lasta“. Sellepeale saiwad wastased lööbud ja Klodwig täitis oma tõutuse. Ta laskis ennast palju teiste Wranklastega Reinsi linnas ristida, mis üle Rooma piiskop ennast nii rõemustas, et teda auunimega „**Rõigekristlikum kuningas**“ nimetas. — Aga ehk Klodwig ennast küll ristida laskis, siiski jäi ta enne kui pärast tooreks ja mingi halb tegu ei kohutanud teda, kui ta aga oma riiki laiendada wõis.

2. Klodwigi järeltuljad oliwad nõrgad walitsejad, liiategi kui ta riik mitmesse jausse jautatud sai. Nemad andsivad riigi walitsuse ühe ülema teenri (major domus) hooleks ja ei teinud ise wähematki tegemist selles asjas. Kord juhtus, et üks nendest ülematest teenritest paapstilt küsis: „Kes on kuningas, see kes walitseb, wõi see, kes kuninga nime kannab?“ Paapst wastas: „See kes walitseb.“ Sellepeale küttas **Pipiin Weife** (nii oli selle ülema teenri nimi, sest et ta weikese kaswuga oli) kuningä troonilt maha, saatis ta kloostriisse ja wõttis walitsuse oma kätte. Tänu palgats kinkis ta Itaalias (752) paapstile ühe tüki maad, mis ta seal ära wõitnud oli.

§ 41. Muhamed. (622.)

1. Araabia poolsaarel, Meka linnas, sündis aastal 571 üks mees, nimega **Muhamed**. Tema wanemad surivad wara ära ning ta kaswas onu juures ülesse, kes teda täiesalijeks saades ühe rikka kaupmehe lese, **Radidsha**, juurde andis, kus ta kauba asju nii agaraste toimetas, et lest tema wiimaks oma mehets wöttis ja oma rikkuse temaga jagas. Sell ajal oliwad Araablased alles weel paganad, jüski ei olnud neil Moosese kui ka ristiusu õpetus tundmata. Muhamed, kes kaubawooridega kaugel käis, õppis mõlemaid tundma, aga kumbki ei olnud ta meele järele. Ta hakkas nendest kahest üht kolmat usku kokku seadma ja wälja arwama.

2. Ta rääkis esiteks oma naisele kui ka jugulastele, et ingel **Gaabriel** kord temale ennast ilmutanud, kui ta Meka ligidal ühes koopas mõtetes istunud, ning nimetanud teda **Sumala** prohwetiks, ja ütelnud, et **Sumal** teda Muhamedile oma tahtmist ilmutama läkitanud. Warsti selle peale astus ta awalikult rahwa ette ja kuulutas nendele **Sumala** tahtmist, aga keegi ei tahtnud esiotja uskuda ja **Meka** kodanikud ajasiwad teda koguni minema, ta põgenes **Mediina** linna. Sellest põgenemise ajast, mida **Sedshra** nimetatakse, arwawad Muhamedlased oma aastaid nagu meie Kristuse sündimisest. — **Mediinas** wõeti Muhamed rõemuga wasta ning ta usuwendade hulk kaswas ruttu. Wiimaks sai ta sõapealikuks ja preestriks ning õpetas, et see, kes usu eest langeb, saab paradiisi, kus teda kõige parem elu, lust ja rõem ootab. Oma sõawäega wöttis ta **Meka** linna, kui ka terve **Araabia** maa ära ja sundis mõega abil igal pool usku wasta wõtma. Wiimaks suri ta **Mediina** linna ära, kus ta keha raud firstu sees temast enesest ehitatud mosheesse templisse pandi, kelle juurde iga Muhamedlane vähemast üks kord omas elus piab rändama.

3. Muhamedi usuõpetuse põhi on lühidelt järgmine. Üks **Sumal** on, nimega **Allah** ja Muhamed tema prohwet. Mooses ja Kristus oliwad vähemad prohwetid, aga Muhamed wiimne ja kõigeülem. Sga-päew wiis korda pesemine ning palwetamine; paastumine teatud aasta aegadel ja rändamine püha paikadelle. Wiina joomine on keelatud, aga palju naiste pidamine lubatud. Reedene päew on nendel pühapäewaks. — Muhamedi usuõpetus on ühte raamatusse kokku seatud, mida **Koorani**ks kutsutakse. Usu enese nimi on **Islam** ja tema osalist hüitakse **Moslemiks**. Muhamedi järeltulejad, keda **Kaliwideks** hüiti, lautasiwad Muhamedi

ufu üle Weike Aafia ja üle Põhja Ahwrika kunni Hispaaniami j. n. e. laiale, ja oleksivad kes teab kui kaugelle tunginud, kui Karl Martell neid poleks 732 tagasi tõrjunud.

§ 42. Karl Suur. (768—814.)

1. Pipiini järele jäi tema poeg Karl Wranki trooni peale. Selle walitsufe ajal tõunis Wranki riik wägewamaks ja juuremaks, kui keegi teine riik jell ajal Europas. Lerve Saksamaa, Gallia ja osad Hispaaniast ja Staasiast olivad tema all. Karli kõige juuremad waenlased olivad Saksi rahwas, kes ristiusku ega ka Wranki walitsust wasta wõtta ei tahtnud. Kolm-kümment aastat sõdis Karl nendega, mille aja sees ta mõnikord liig walidust awaldas, jesi ta lastis üksford ühe päewaga 4500 Saksi wangi ära tappa. Wiimaks heitis ometigi Saksi hertsog Wittekind ta alla ja lastis ennast oma alamatega ristida.

Peale selle sõdis Karl Longobardlastega Staalias, kes seal paapstile tüli tegiwad. Ta läks üle Alpi mägede, kus talle üks mängumees teed juhatanud. Kai Longobardi kuningas Desideerius kuulis, et Wranklased tulemas, läks ta kõigeförgema Paawia linna torni otja, et sealt Karli wägefi näha. Ja kui Karl raudriides hobuse seljas piigi ja mõdegaga ilmus, langes kuningas hirmuga ta ette maha. Karl wõttis Longobardi riigi ära, andis „Pipiini kingituse“ uuest paapstile tagasi ja pani 774 eneselle Longobardlaste krooni päha. Desideeriuse saatis ta ära floostrisse.

2. Ka Araablaste wasta, kes Hispaania maale olivad tunginud, läks Karl sõtta ja wõitis põhja poolse maa kunni Sebri jöeni ära. Üle Pirenäi mägestiku tagasi tulles, sattus Karli wägew pealik Rooland oma saatjatega mägise rahwa kätte, kus ta wahwa wõitlemise järele kõikidega jurma jäi. Ka Baieri maa jäi ära wõidetud ja kuningas floostrisse saadetud. Daanlaste ja Slaawlaste wasta sõdides finnitask ta põhja poolseid riigi rajasi ja Awaarlaste kindlustest wõttis ta palju kulda hõbedat kaasa.

Paapstiga elas Karl sõbruses ja aitas teda mõnesiki kitskusest wälja. Seda püüdis paapst oma heategijalle ära tajuda. Ühel Sõulu pühabel, kui Karl Peetri kiriku altari ette põlwili langes ja palwet tegi, astus paapst Leo III. tema ette ja pani talle Rooma keisri krooni päha. 800. Rahwa hulk aga hõiskas: „Elagu Karl, kroonitult Rooma keiser!“

3. Aga mitte üksi sõdades ja võitluse väljal ei olnud Karl vägev ja tegew, vaid ka sisemises walitsuses tunti tema osawat ja tegewat kätt. Ta ajutas koolisi ja käis ise neid tihti vaatamas, kus juures ta hoolsaid õppijaid kiitis ning laisku laitis. Ise õppis ta oma wana päewade sees weel lugema ja kirjutama ning kutsus õpetatud mehi enese juurde. Ta laskis ka orila mängijaid Itaaliast tulla, ehtas kirikuid ja kloostrid ja muretjes waimulikkude eest. Ka põlluharimise eest kandis Karl hoolt, sest ta ise tundis põllu tööd ja andis oma mõisa walitsejatele selles eeskirju. Niigi jägas ta maakondadesse ja pani igasse maakonda ühe osawa walitseja; kus võimalik, seal waatas ta ise kõik läbi ja parandas, kus waja oli. Karl käis liht riides ja sõi liht toitu.

Peale selle, kui Karl oma noorema poja Ludwigi troonipärandajaks oli seadnud ja krooninud, suri ta Nabheni linnas ära, kus teda doomi kirikuse kuldse tooli peal keiserlikus ehtes maha maeti ja siis haud finni müüriti ning keiserlik pitsjer peale pandi.

4. Karli järeltulēja Ludwig Waga oli nõrk walitseja ja ei jõudnud suurt riiki ühes hoida, sellepärast jägas ta seda oma poegade keskel, kes jautamistega mitte jälle rahul ei olnud ning sellepärast oma isa wasta sõdima hakkasiwad. Peale Ludwigi surma kestis tüli poegade wahel weel tüff aega edasi, kunni wiimaks **Werdöni lepingus** 843 rahu tehti. Selles lepingus jautati Wranki riik kolme iseriiki, need oliwad **Itaalia, Prantsusmaa ja Saksamaa**, mis ka sest ajast saadik iseriikideks on jäenud. Aga keegi Karli järeltulijatest ei suutnud walitust kaua finni hoida, sest sisemised tülid ja wastupanekud allahoidetud würostide ning hertsogite läbi kui ka wälimised pealetungimised **Normanlaste, Slaawlaste ja Magiarlaste** poolt, kes põhjas ja idas elasiwad, tegi walitsuse raskeks.

Peale seda, kui wiimne Karli juguwõija otja sai, waliti üks **Saksi** sugust hertsog **Saksa** riigi troonile, kes wanad haawad jälle parandas ja nõrga riigile tuetuši andis.

§ 43. **Henrik I.** (919—936.) **Otto I.** (936—973.)

1. Saadikud, kes **Henrikule** teaduse töiwad, et ta **Saksa** riigi tuningaks walitud, leidsiwad teda parajaste linnu püügil, mispärast teda liianimega ka „linnupüüdja“ hüitakse. See mees oskas hertsogiti rahule sundida ja seega sisemist korda parandada. Aga et ta ennast **Magiarlaste**

wasta, kes Ungaria maal elasivad ja Saksa riigile kõigerohkem tüli tegi-
wad, nõrk tundis olema, tegi ta nendega 9 aasta peale sõdariiastade
rahu, mille aja sees ta sõdawäge paremale korrale seadis ja riiki kind-
luste läbi tugewamaks tegi. Kui rahu aeg mööda oli, nõudsiwad
Magiarlased ikka maksu edasi, mis Henrik neile rahutegemise ajast 9 aas-
tat oli maksma pidanud. Aga Henrik saatis neile ühe kárnase koera
ja lastis neile saadikute läbi ütelda: „Kes rohkem nõuab, see tulgu ja
wõtku!“ Nüüd langesiwad Magiarlased hulgana Saksa riigi peale, aga sai-
wad **Merseburgi** lahingis 933, raske wõitluse järele nii, ära wõidetud, et
nad hull aega enam kordagi tagasi ei tulnud. — Ka on Henrik Slaaw-
laste wasta õnnelikult sõdinud, kus ta nende käest **Brennabori**, praeguse
Brandenburi linna, ära wõitis.

2. Peale Henriku surma sai ta poeg **Otto I.**, keda ka **Suureks**
hüütakse, auujärjele. Tema kroonimine peeti väga toredaste, kus neli
hertsogi teda teenisiwad. Tema esimesed walitjuse aastad oliwad libedad,
sest ta nooremad wennad, kui ka riigi härtfogid tõstiswad tema wasta
mässu. Aga õnnelikult wõitis ja waigistas ta neid, osast armu osast
hirmu läbi. Siis sõdis ta Slaawlaste wasta ja wõitis nende maad funni
Doberi jõeni ära ning lautas nende seas risti usku laiale. Ka Daanlased
lõi ta Söötlandist saadik tagasi. Aga jällegi oliwad Magiarlased, kes
Saksa riigile tüli teha ähwardasiwad. Nad tuliwad suurtes jalkades Saksa
maa poole ning sattusiwad Augsburgi linna ligidal **Lehhi jõe lagendikul**
Saksa wäega kokku. Siin algas 955 werine lahing. — Magiarlased
saiwad nii wõidetud et nendest ainult 7 meest järele jäenud, keda Sakslased
ärakõigatud ninade ja kõrwadega kodumaale oma õnnetust kuulutama saatnud.
Peale selle ei tulnud Magiarlased enam Saksa maale.

3. Ka tegi Otto mitmed käigud Itaaliasse, kus ta ärasurnud Itaalia
kuninga noore abikaasa omale kosis ning seeläbi selle maa oma riigiga
ühendas. Aga, et würst **Berengario**, kes Itaalias laenuwalitsejaks*)
oli, oma kohusi ei täitnud, läks Otto jällegi üle Alpide Itaaliasse, lastis
würsti ametist lahti ja pani Lombardi krooni enese päha. Siin kroonis
teda ka paapst Rooma keisri krooniga, mida sest ajast saadik Saksa keisrid
kandsiwad. Peale selle kui ta oma poja **Otto II.** krooni pärandajaks sea-
dis ja talle Greeka keisri tütre abikaasaks andis, suri ta 973 aastal ära
ja sai Magdeburi kirikusse maha maetud.

*) S. o. riik oli tema kätte walitsema laenatud ja usaldatud.

§ 44. Henrik IV. ja paapst Gregoor.

1. Peale Otto II. walitsetiwad weel kaks keisrit Saksi jugust, siis lõppes see otja ning nüüd waliti Wranklaste jugust keisrib Saksa troonile. Kaks esimesi neist olivad wõimjad walitsetjad, kes riigi auu ja wõimust laiendasiwad ja ta paapsti wäge wähenkada oskasiwad, ifäeranes tegi jeda Henrik III., sest ta lastis kolm Saksi piiskoppi järestikku paapstiks.

Uga järgmise keisri **Henrik IV.** ajal tuliwad rasked kodusõad, ja wõitlused paapsti wõimuse wasta, mis tema jurmani kestiwad. Ta oli alles 6 aastat wana, kui ta isa ära suri, sellepärast jäi riigivalitsus kunni tema täiealiseks saamiseni ta ema **Magne** se kätte. Uga würstid ei tahtnud naisterahwa sõna kuulda ja auuahne **Rölni** peapiiskopp **Hanno** kiskus koguni noore walitsetja kawaluse teel oma woli alla. Selleks lastis piiskopp toreda pidu teha ja kutsus **Magne** se oma weikse pojaga pidule. Sealt meelitati poisj ühe laewa peale, aga ta märkas paha ja hüppas wette. Siit wõeti teda wälja ja wiidi piiskoppi majasse, kus teda walju ülewaatamise all peeti. Uga kunas **Hanno** ise **Roomas** wiibis, wiis **Breemeni** peapiiskopp **Adalbert** noore **Henriku** ära oma juurde ja wõttis walitsetuse oma kätte. Siin wõis ta kõik teha, mis iial süda soowis; aga Saksi ju'u wihkamist püüdis **Adalbert** oma kaswandiku sisse istutada.

Kui **Henrik** 15 aastaseks sai, wõttis ta walitsetuse ise oma kätte. Rõigepealt hakkas ta Saksi rahwast rõhuma, mis neid tema wasta ülesse ärritas. Ta kui Saksi hertzog **Maagnus** wangi wõeti, läks wihane rahwas sõariistatega ehitud **Hartsburgi** kindluse peale, kus **Henrik** parajaste afus. Kuningas jõudis weel parajal ajal ära põgeneda, aga Saksilased häwitasiwad kindluse ära ja kiskusiwad ta wenna ja poja luud hauast wälja, ning loopisiwad laiale. Selle toore teu pärast tuliwad würstid oma kuningalle appi ning mäsfajad saiwad rahule sunnitud. Et aga **Henrik** Saksilasi peale jeda weel enam rõhus, kaebasiwad need paapstile oma häda.

3. Sell ajal oli wägew paapst **Gregoor VII.** **Roomas** walitsetemas. Ta oli puusepa poeg, aga agara õppimise läbi sai ta kõrge waimuliku ammetise ja wiimaks paapsti auujärjele. Tema püüdis kõigest jõust paastlikku wõimust üle keiserlikku wõimuse tõsta. — Kui **Gregor** Saksilaste kaebtuse oli kätte saanud, andis ta **Henrikule** käsu 60 päewa sees **Rooma** tulla, ennast kaebtuste wasta wabandama. **Henrik** ei wõtnud jeda kuulda ja lastis koguni Saksa piiskoppide läbi paapsti ametist lahti

mõista. Paapst pani seda kuuldes Henriku kiriku wande alla. See sünnitas riigis segadust, sest palju ei tahtnud enam kuninga sõna kuulda ja würestid lubasiwad teda ametist lahti teha, kui ta enne aastat wande alt wabaks ei saa. Kui ükski nõuu enam ei aitanud, wöttis Henrik kätte ja läks Rooma paapstilt armu paluma; keß talwel astus ta üle Alpi mägede teele, kus ta abikaasa ja mõned teenijad teda saatiswad. Teekond oli väga raske; kuninga abikaasa ja tema saatjad naisterahwad jaiwad härja nahtade sisse ömmeldud ja siis kõiega häkilistest mägedest alla lastud. Ometigi sai aastal 1077 Henrik Staaliasse. Paapst oli parajaste sell korral **Kanõssa** lossis wõerusel ja kuningas pidi alanduse märgiks kolm päewa palja jalu ja palja peaga, jäme willane särk seljas, lossi õue peal ootama, enne kui paapst talle armu andis ja kiriku wande alt wabaks mõistis.

4. Kui Henrik Staaliasi koju oli jõudnud, leidis ta juba teise kuninga ees, sest würestid oliwad tema asemelle Shwaabi hertsogi Ruudolwi walinud, teda ka paapst kinnitas. Nüüd algas sõda kahe kuninga wahel. Henrik sai wiimaks wõidu omale. Ruudolwi käsi löödi lahingis otjast ära, mille haawa kätte ta ka warji ära suri. Henrik aga kogus oma sõdawäe kokku ja läks Staaliasse, wöttis Rooma linna ära ja saatis paapsti põgenema, kus Gregoor põgenemisel Lõuna-Staalias ära suri. Henrik lastis ennaft uuest paapstist keisriks kroonida ja pööras Saksamaale tagasi. Aga siin ei olnud tall ka rahu. Sest Gregoori järeltuleja pani teda uueste kiriku wande alla ja wõerad, kui ka ta enese pojad hakkasiwad ta wasta mäsama ja üks ta poegadeist, Henrik, pani teda wangi, kust ta aga oma jõbra juure peasis ja seal ahastuse pärast suri. Aga ta jurnukeha seisis 5 aastat matmata, kunni paapst ta wande alt wiimaks ometi lahti tegi ja kuninglikult maha matta lubas.

Tema pojaga Henrik V. lõppes Branklaste jugu Saksa troonilt otja.

§ 45. Inglismaa. Alured Suur. (871—901).

1. Britannia saarel oliwad Angelsakslased 7 riiki asutanud, mis pärast üheks riigiks kokku julasiwad. Neil oli aga palju wõitlemist Normannlaste wasta, kes nende peale tungisiwad, kunni Alured neid wiimaks peastis ja aastal 871 ise trooni peale sai. Kohe walitjuse hakkatusel hakkas ta wahwaste Normannlaste wasta ja wõitis neid mitmes lahingis. Aga et

neid ikka suuremal hulgal Britanniasse tungis, sattus Alwred kord kitsikusse, nii et ta põgenema pidi ja talweks waeše karjatse lese juurde sulafeks läks, kus ta ennast waenlaste eest warjata lootis. Kui naine kord leiba tegi ja kodust ära minnes teda ahju walwama pandi, laskis Alwred leiwad ära põleda, sest ta mõtles ainult oma rahwa peastmise peale. Kui lest koju tuli, sai Alwred tapelda: „Küll ja leiba süia oskad, aga järele waatamiseks pole sull filmi peas!“ — Teisel kewadel kogus Alwred omad sõbrad ja ustawad enese ümber kottu ja käis selja tagant Normannlaste leeris. Kord läks ta kui kandleööja waenlaste sekka ja kuulas kõik Normannlaste kõned ära ja sai nende seisu üle teadust. Tagasi tulles kutjus ta kõik truud Inglise oma lippu alla, kes rõõmuga endid oma kuningaga ümber kogusiwad. Siis läks ta waenlase peale ja wõitis teda Eddingtoni lahingis ära. Normannlaste kuningas heitis risti usku ja jäi Alwredile laenuks. Alwred kohendas nüüd jälle oma sõdawäge, ehitas rifutud linnad ülesse ja asutas laewawäe. Ta kui Normannlased weel kord tagasi tuliwad, wõitis neid Alwred werise wõitlemise järele jälle ära, nii et sest ajast rahu riigis hakkas.

2. Rahu ajal hoolitses Alwred riigi sisetise korra eest. Ta andis häid seadusi ja waatas iseäranis hoolega selle peale, et kohtumõistjad õigeste kohut mõistiswad. Ta on ühe aastaga 24 kohtumõistjat surmaga nuhelenud, kes ülekohut oliwad teinud. Waljude seaduste läbi kautas Alwred kõik kurjategijad, ära nii et, kui keegi raha koti teele ära kautas, siis wõis ta seda sealt jälle mureta kätte saada, ilma et keegi oleks puutunud. — Rahwa hariduse eest kandis ta hoolt ja laskis selleks palju õpetatud mehi wäljamaalt tulla ning kirjutas ise kasulikka raamatuid. Sga waba mehe käest nõudis Alwred et ta lugeda ja kirjutada oskaks. Ta ise õppis weel 36 aastast Ladina-keelt. Niisamuti edendas ta põlluharimist, käsitööd ja kaubandust. Londoni linna tegi ta riigi pealinnaks ja ehitas palju uusi endiste ärarifutud linnade asemelle. Aastal 902 juri see juur walitseja, kes sõdades 52 lahingit löönud ja rahu ajal palju kasu toonud 52 aastat wana, ära. Ta alamad leinasiwad teda kahetsedes taga. — Peale tema jurma sattus Inglismaa warsti Daanlaste s. o. Normannlaste walit-
suse alla.

§ 46. Slaawi rahwas.

1. Suur Slaawi rahwas elas rahwarändamise ajast saadist Ida-Euroopas laiale lautatud. Lõunas ulatas nende jugu kummi Balkani poolsaareni, Läänes Elbe jõeni ja põhjas Soome juguharudeni. Slaawi rahwas langes mitmesse juguharusse, kes jäult külades, jäult linnades elasiwad. Rõigewanemal ajal oliwad nende eluasemed enamiste jõgede ja järwede kallastel ja iga perekond oma pereisa walitsuse all. Nõuupidamise ajal tuliwad pereisad kokku, kus iseäranis wanade sõna tähele pandi. Need walitsiwad siis eneste keskelt mehi, kes sõas juhatajaks oliwad. Ka oliwad mõnes juguharus würestid olemas, keda knjäsiks kutsuti; Sõatülemaid hüiti woiewoodiks ja bojaariks. Oma elupaiku warjasiwad nad aedade, mullawallide ja kraawide läbi.

2. Wana Slaawi rahwas oli pika kaswuga, pruuni juustega ja halli silmadega. Puhtusest ei pidanud nad suurt lugu, aga seda rohkem oli keharammu ja osawus auu sees. Nad wõisid külma, palawat, nälga ja jänu kergeste kannatada. Rüttime ja kalapüüd oli nende armsam aja- wiide, aga ka põlluharimine, karjakaswatamine ja kaubandus oli edenemas. Sõas oliwad nad waprud ja ei annud waenlaselle ualgi armu. Nende sõariistad oliwad mõgedad, wiiskoad, puust kilbid ja nooled, mille otsad ka wahest kihwti sisse kasteti.

Naisterahwas ei peetud suurt lugu. Kui noormees naist wõtta tahtis, siis pidi ta enne oma pruudi wanematekt ära riisuma ja siis selle eest wanematele maksu maksma. Ka mitme naise pidamine oli lubatud ja kui mees suri, pidi üks tema naistest ühes mehega hauda minema. Sga jugulase surm jai jugulaste poolt mõrtjufalle surma läbi taotud. Muudu oliwad nad heameelelised ja ilma saladufeta; iseäranis lahked oliwad nad wõeraste ja reisiijate wasta. Sga pereisa wastutas wõera hea ülespidamise eest ja kui keegi waene oli, siis wõis ta selleks naabru warast wõtta. Muudu ei olnud ei rööwimist ega wargust Slaawlaste juures. Pidude peal tantfiti ja lauleti iseäranis esiwanemate wahwaißt tegudest. Mänguriistaks oli neil kas Gusli ehk Balalaita; ka sarwe ja wilet puhuti pidudel.

3. Slaawlased oliwad looduse auustajad. Nende ülemjumal, Perún, oli wali ja awaldas ennast walgus ning müristamises. Riiewi pühäl künkal seisis tema kaju puust, hõbedase peaga ja kulbse habemega. Tema ümber seisiwad teiste jumalate kujud, kelle seas pälkese jumal D a s h b o g

ja tuulede jumal *Stribog* tähtsamad on. Peale nende oli neil veel alamaid wainusi olemas, nagu metsawain ehk *lesjowói*, majawain ehk *domowói* j. n. e. Templid ega iseäralikku papiseisust neil ei olnud, aganad uskusiwad ka, et hing peale surma edasi elab.

§ 47. Weneriigi asutus.

1. Slaawlased ehk Wenelased elasiwad praegusel Wenemaal mitmes jugharus laiale lautatud ning oliwad ijekeskis alalises tülis. Ka wälmistest waenlastest ei olnud puudu; ijeärane Normannlased ehk *Waräg-lased* tegiwad neile tüli, kes merd ja maad mööda nende peale tungisiwad. Ometigi saiwad nad wiimaks ühendatud Slaawi sugude jõul ära aetud. Aga kui uus tüli ijekeskis tõuuis, wõtsiwad *Nowgorodi* Slaawlased ühes teistega nõuuks, enestelle üht würsti walida. Et nad aga eneste keskelt farnast meest ei leidnud, läkitasiwad nad jaadikud Normannlaste ehk *Warääglaste* juurde *Rootsi* maale, kus *Russi* jugukond elas. Seie tülles ütlesiwad jaadikud: „Meie maa on suur ja rikas, aga temas puudub kord ja walitsus; tulge meile ja olge meie würstid ja walitsejad!“ Selle kutsumiise peale tuliwad kolm wenda, *Kuurik*, *Siineus* ja *Truuwor* oma jõawäega Wenemaale ja wõtsiwad jeda oma walitsuse alla. *Kuurik* ajus *Nowgorodis* elama, kuna *Siineus* *Bjelosérskis* ja *Truuwor* *Isborskis* aset wõtsiwad. — Peale wendade surma wõttis *Kuurik* ka nende walitsuse osa enese kätte ja oli esimene suurwürst Wenemaal. See oli *Weneriigi* asutus, aastal 862.

2. Kui *Kuurik* suri, jäi walitsus würsti *Dleegi* kätte, seniks kui ta poeg *Sigor* täieialiseks sai. *Dleeg* laiendas riiki, käis *Konstantinoopolis*, wõitis *Greeklased* ära ja tegi nendega ka Juliku rahu. Ka *Küewi* wõttis ta ära ja tõstis ta riigi pealinnaks.

Kui *Kuuriku* poeg *Sigor* täieialiseks sai, läks ta ka *Greeklaste* wasta sõdima. Aga seekord ei käinud Wenelaste käsi hästi: nende laewad pandi põlema, nii et suur osa sõawäest *Bosporuse* laenetes surma sai. Sealt tagasi tülles, sõdis ta naabru rahwaste wasta ja jundis neid oma alla. Siis pööras *Sigor* teist korda *Esargradi* j. o. *Konstantinoopoli* poole, aga enne kui ta sinna jõudis, jaatis *Greeka* keiser talle jaadikud wasta, kes kallid kingituste ja ka Juliku tingimiste läbi Wenelastelt rahu ostsiwad. — Pea selle järele sai ta ühest toorest rahwast ühes oma saatjatega ära surmatud.

Tema noore poja Smjätoslawi asemel walitſes eſiotſa ta abikaasa Olga. See karistas oma mehe mõrtsukaid nende linna ära põletamisega; pärast seda walitſes ta aga targaste ja edendas riigi ſisemist korda. Ta käis ka kord Konſtantinoopolis, aga mitte waenulisel mõttel, waid ta laſi ennast ristida ja oli ſeega eſimene ristiufu walitſeja Wene troonil. Riiewiſe tagaſi tulles, püüdis ta ka oma poega ristiufule pöörda, aga Smjätoslaw ei wõtnud seda wasta ja jäi paganaks.

§ 48. Wladiimir Püha.

1. Eſimene kristlik würſt Wenemaal oli **Wladiimir**, keda pärast Pühaks ehk Suureks hüiti. See oli wägew walitſeja. Tema püümine oli, kõiki Slaawi ſuguharufi üheks rahwaks kokku ühendada. Peale selle, kui ta omad waenulised wennad oli ära wõitnud, jäi ta ſewalitſejaſ. Ta laiendas oma riiki igale poole. Wolga jõe ääres elawad Bulgaarlased heitis ta enese alla ja tegi nendega kindla rahu. Siis pööras ta teiste rahwaste poole, kes Lääne mere rannal elawad ja ſundis neid maksu makſma. Aga palju tähtſam, kui jõad, oli ta walitſus risti uſu wälja lautamise läbi Wenemaal. Peale selle kui ta Greeka linna Herſſoni Krimmis oli ära wõitnud, ſaatis ta ſaadikud Konſtantinoopolisſe ja nõudis Greeka keisri õde Anna omale abikaasaſ. Tema ſoow ſai wasta wõetud, kuid ſelle tingimisega, et Wladiimir ennast ristida laſeb. Wladiimir lubas ja Anna ſaadeti Wenemaale, kus ristimine ja laulatus ühel päewal Herſſoni linnas ära peeti.

2. Riiewiſe tagaſi tulles, laſkis Wladiimir kõik ebajumalate kujud maha hiskuda. Berüni pilt ſai hobuſe ſaba külge kinni ſiutud ja ſiis hobune Dnjeperi jõkke aetud. Selle aja ſees käſſiwad preeſtrid mööda linna, ja kuulutawad risti uſku. Et aga rahwas jeda wasta wõtta ei tahtnud, andis Wladiimir käſu, teiſel päewal kõik elanikud ülemaſt kurni alamani Dnjeperi jõe äärde kokku koguda, kus nad jõe wees ristitud ſaiwad. Kõik rahwas täitis würſti käſku. Wladiimir langes jõe kaldalle põlwili ja tänas Jumalat ſelle armu eest, mis tema rahwalle oſaks ſaanud. Selle peale ehitas ta igale poole kirikuid ja ſell kombel ſai kõiges riigis risti uſk wälja lautatud; ainult Nowgorodis pidi mõel käſule abiks olema. Nii oli ſiis Greeka uſk Wenemaal riigi uſuks tõſtetud ja Riiewi ülem piiskop wõi metropoliit ſeiſis Konſtantinoopoli patriarki kaitſmife all. — Peale risti-

uju wälja lautamist laskis Wladiimir foolisi asutada ja rõhus walju käega kõik ristiuju waenlased maha. Ta oli oma alamate wasta, iseäranes ristimisest saadik wäga armuline; ta jagas waestelle ja haigetelle kõikjugu toidust, kinkis waimulikkudelle rohkest ja andis kodanikkudelle piduist, mis teda ta helbuse pärast kuulsaks tegiwad, nii et selle aja kõigetähtsamad mehed endid tema ümber kogusiwad, kellest weel täna päew muinasjutud räägiwad. Weel kaua auustas rahwas teda oma lauludes ja juttudes. See suurwürist juri aastal 1015 ja sai Riiewi kirikusse oma abikaasa Anna kõrwale maha maetud.

Enne surma jagas Wladiimir riigi oma poegade keskel ära, misläbi riik kahju sai, sest pojad ei olnud ühes meeles, waid hakkasiwad isekeskis tülitsema. Ehk küll Jaroslaw korda jälle jalale seadis, siiski jautas ta riigi enne surma jällegi oma poegadelle ja see jautamise wiis jäi sest ajast saadik Wenemaal pruugitawaks. Selleläbi jündisiwad aega mööda mitmed wähemad würisti riigid, mis aga nõrgad oliwad, end wõderaste rahwaste pealetungimiste wasta kaitsma.

§ 49. Ristisõad. (1096.)

1. See paik, kus meie Önnistegija ja Kristus sündis, elas, õpetas ja juri, on iga ristiinimesele püha. Sellepärast läksiwad ka juba esimehed Kristlased Palästiinasse Teesuse haua juure palwetama; ka Konstantin Suure ema, waga Helena, oli ise seal käinud ja püha paiga peale templi ehitada lastnud. Kui Palästiina Araablaste kätte sattus, ei teelanud need Kristlasi seal käimast. Aga kui Türklased selle maa oma walitjuse alla saiwad, hakkasiwad need Kristlasi piinama ja taga kiusama ning teutasiwad püha kohta. See tegi Kristlaste meeled kurwaks ja kaebtusjed selle üle tõuusiwad aeg ajalt käreدامaks, kurni pühalt maalt tagasi tulnud munk **Peeter**, Amiangi linnast pärit, Kristlaste häda Palästiinas elawa kõnega kujutas ja Jeruusalemma patriarki kirja paapsti Urbanuse II. kätte tõi, kus jees õhtumaalt abi paluti. Selle peale läks Peeter paapsti luuga eesli seljas sõites, jämedas riides, palja peaga ja palja jalu, Teesuse kuju käes, linnast linna ja külast külasse ning kutsus rahwast äratawaks kõnes usmatawate wasta sõdima. Paapst aga kutsus juure kiriku-koggu Klermongi linna kofku, kus ta hulga rahwa ees Palästiina Kristlaste häda seletas ja kõiki usulisi kutsus, püha paika Türklaste käest wabastama. Ta rahwas hõiskas waimustud: „Zumal tahab seda!“ Tuhanded langesiwad põlwili ja

wõtsiwad õnnistust sõa teele. Iga sõamehele pandi parema õla peale punane risti, mispäraft seda sõda ristisõaks hüiti. Sõdijate hull kaswas ruttu suureks, sest paapst lubas neile pattude andeksandmist; niisamuti sai iga pärisõri wabaks, kui ta sõtta läks. Üks jagu waimustatud sõamehi ei suutnud üleüldist mürtside teele minekut ära oodata, waid läksiwad Peeter Amiāngi ja Walteri juhatusel all ees minema, aga et nad rõõwli wiisil tee ääri mööda laastasiwad, sai nendest ka suur osa tee peal maha löödud; teine osa langes Weike-Astias Türklaste mõega läbi, nii et ükski nendest Jeruusalemma ei näinud.

2. Alles sügisel 1096 läks suur sõawägi wahwa hertsogi **Gottwriit von Buljon'i** juhatusel all teele. Õnnelikult jõudsiwad ristisõdijad Konstantinoopoli ja sealt üle Bosporuse mere kitjuse Weike-Astiasse. Siin algas wõitlemine. Türklased kaitseiwad end wahwaste. Aga ometigi langeiwad raske wõitluse järele **Nikäa** ja **Antiookia** linnad Kristlaste kätte. Aga wiimane linn sai kolme päewaga päraft suurest Türklaste wäest ümber piiratud ning Kristlaste häda oli suur. Seal leidis üks Prantsuse preester pea kiriku altari alt „püha oa“ ülesse, kellega Kristus ristisambas läbi olla pistetud. See leidus waimustas risti sõamehi, nii et nad piirajaid sedamaid põgenema ajasiwad. — Antiookiast sammus sõawägi Jeruusalemma poole edasi. Toibus puudus ja tõbed tegiwad palju tüli, fiiski aitas usk ja lootus kõik raskused ära kanda. Aastal 1099 paistiwad esimest korda Jeruusalemma tornid risti sõdijate silma. Rõõmu wärin käis nendest päikese paistel järemaid torni otsasi nähes läbi. „Jeruusalemm! Jeruusalemm!“ hüidsiwad kõik juure waimustusega ja langeiwad Sumalat tänades põlwili. Aga ei olnud mitte kerge Jeruusalemma sisse tungida, sest linn oli hästi kindlaks tehtud ja suur sõawägi seisis sees. Ometigi tormas Kristlaste sõawägi wie nädalise ümberpiiramise järele hüides: „Sumal tahab seda!“ 15. Juulil 1099 linna sisse. Siin algas hirmus tapmine uulitsatel ja templites; kellelegi ei antud armu. Ühes ainsamas moshees tapeti 10,000 Türklast ära! Uulitsad oliwad Türklaste furnu kehafi täis ja veri jooksis jõena. Aga Gottwriit pani omale walge mantli ümber ja tõttas püha hauale palwetama. Leised, tapmisesest wäsinud, tegiwad sedasama. Palja peaga ja palja jalu, käed ristis laulsiwad nad Õnnistegija hauale kiituse ja tänu-laulusi. Gottwriit sai Jeruusalemma kuningaks walitud, aga ta ei wõtnud seda mitte wasta; sest ta ei tahtnud seal mitte kuld krooni kanda, kus Õnnistegija kibumitsja krooni oli kannud. Ta nimetas ennast ainult **püha h a u a k a i t s e j a k s**. Aga noore Kristlaste riigi õnnetuseks suri ta

juba teisel aastal ära. Ta teha maeti püha haua kirikusse maha. Särgmisteks walitsejaks waliti ta wend **Balduin**, kes kuninga nime ja krooni wastu wõttis. Kristlaste riik oli aga nõrk pealetungijate Muhameetlaste wasta pidama; pealegi oli Kristlaste wõim seeläbi nõrgestatud, et mitmed wõrsti riigid asutatud sawad, kes isefekkes tülis elasiwad. Ehk küll õhtumaalt aeg ajalt abiwägegi saadeti, siiski ei jõudnud Kristlased wahwa Egiptuse sultan **Saladiini** wastu panna, kes aastal 1187 Jeruusalemma linna ära wõitis. Linnas kisti ristid maha, aga rahwas seega tema omandusesse ei puutunud keegi. Seega oli Kristlaste 87 aastane walitus Jeruusalemmas otsas.

3. Ehmatades kuulsiwad Euroopa Kristlased seda sõnumet, et püha haud jälle usinatate kätte langenud ja uued sõdawäed astusiwad teele. Aga Jeruusalemm jäi siiski wõitmata. Alles wiimendamast ristisõdas läks keiser **Widrik'ul II.** õnneks, weel kord Jeruusalemma sissetungida, aga et ta kiriku wande all seisis, ei saanud ta Euroopast tarwilist abi, et oma walitust kindlaks teha. Juba 15 aasta pärast sattus linn uueste ühe toore Türgi suguharu kätte, kes kõik pühad paigad ära laastas. Seda kuuldes, tõttasiwad Kristlased kuudemast ristisõdale, aga ka selles sõdas ei olnud neil õnne. Prantsuse kuningas **Ludwig IX.** sattus wangi, kust ta suure hinna läbi peasis. Seitsemendamast ristisõdas lõppes Kristlaste wõimus idamaal täitsa otja ja ristisõdad jäiwad **Akkoni** linna langemisega järele, mis wiimne Kristlaste omandus oli. 1291. Üle 7 miljoni Kristlase oli ristisõdas surma saanud ja siiski jai wõit wiimaks Türglaste kätte, kes tänase päewani püha haua üle walitsewad. Siiski on ristisõda ka mõnda head toonud. Õhtumaa rahwas õppis hommikumaa rahwaste käest palju häid elu wiisi ja kombeid ja haridus kaswas seeläbi Euroopas kiirelt. Palju pärisorje sawad wabaks; põlluharimine ja kaubandus sawad paremat mõju; käsitöö, kunst ja teadus leidis idamaalt palju eeskujulist materjaali ja äratas Eurooplasi järeltegemisele. Ordurüütlite walitus kaswas. Aga ka paapsti wõimus ja auu tõusis ristisõdade läbi kõrge järke peale.

§ 50. Rüütlite seisus.

1. Rüütli seisus on ratsaliste seas wälja kaswanud. Selleks saiwad enamiste rikkad ja suurest su'ust mehed, sest waesemad ei jõudnud oma kulu peal hobuse kui ka sõariistade eest hoolt kanda. Rüütliid oliwad tefkjal kõigewahwamad sõamehed.

Kes rüütliks tahtis saada, pidi juba noorest põlwest saadik ennast harjutama, milleks teda 7 aastajelt ühe teise rüütli juurde anti, kellega ta jahi ja reiside peal käis. Neljateistkümmte aastajelt sai ta sõariistade kandjaks ehk kannupoisiks ja pidi sest saadik oma isanda kaasa pidudelle, wõidumängule ja sõtta minema. Oli ta selles teenistuses 21 aastajeks saanud, siis „löödi teda rüütliks“. Kui ta ennast selleks paastumise, palwe ja püha õhtusöömaaja läbi ette walmistanud, wiidi teda altari ette ja lasti wanduda, igatahes tõtt rääkida, õigust taga nõuda, usku ja tema sulaseid kui ka waeleid ja armetumaid kaitsta ja ühtegi teutust oma sugust naisterahwa wasta sallida ning uskumatate wasta wõidelda. Kui ta selle peale rüütli märgid wasta oli wõtnud, löi üks würist ehk rüütel kolm korda küljeti mõdegaga tema selja peale. See oli nõndanimetud rüütli löök. Tihti saiwad ka noored mehed oma wahwa tegude eest sõas rüütliks lööbud. Nad kandsiwad eneste kilpide peal iseäralisi märka, mis isast pojale pärandatud saiwad ja mis ka wiimaks sugukonna wappideks on jäenud.

Rahuaegadel pidasiwad rüütliid isekeskes t u r n e e r i s i ehk wõidu pidusi, kus nad waatajate ees wõidu platfil teineteise wasta tormasiwad ja wõideldes hobuse seljas oma osawust ja ramnu näitasiwad. Selles wõitluses saiwad mitmed wigastatud ja mitmed surma. Wõitjad saiwad oma auuhindasi kõigeauusamate ja kenamate naisterahwaste käest. Aga hiljem unustasiwad mitmed rüütliid oma auu ära ja hakkasiwad oma kindlastest lossidest rööwi sõitusi pidama ja wõtsiwad mõõdaminejaid wangi, keda nad suure hinna eest jälle wabaks lastsiwad. Neid hüiti rööwirüütliteks.

Ristsõdade ajal ajutati ka waimulikud rüütli ordod. Nende liikmed pidiwad eluks ajaks waefeks, ilma naiseta ja sõnakuulelikuks jäema ja surmani wäärusuliste wasta wõitlema. Neid ordosi oli kolm: *S o a n n e s e*, *T e m p l i* ja hiljem *S a k s a* ordo. Wiimane sai *S h w a a b i* hertsogist *W i d r i k u s t* aastal 1190 ajutatud ning oli kõige tähtsam.

§ 51. Soome sugu rahwad.

1. Soome sugu rahwas elas praegusel Põhja-Benemaal laiali lautatud paljudes suguharudes ja ei olnud oma arwu poolest sugugi weike. Aga kare ja tehwd põhjamaa loodus ei annud neile mahti hariduses suuremat edendada. Jaht ja kalapüük olnud nende toiduse hallikas; hiljemine hakatud ka karja kasvatama. Lattidest tehtud koda olnud neil elu asemeks. Eluhoonete ehitamine tulnud alles põsluharimisega juurde. Kuningat neil ep olnud, waid wanemad walitsetiwad maakondade ehk kihelkondade üle ja oliwad ka sõas eestwedajateks. Uju poolest oliwad nad looduse auustajad.

2. Üks tähtsam Soome sugu rahwas on Magiaarlased. Üheksama aastajaja lõpul tungisiwad nad oma waneina Arpaadi all Ungria maale. Siit käisiwad nad oma wiledate hobuste seljas Greeka ja Saksja riigi piiretes riisumas, kunni keiser Otto I. neid Merseburgi lahingis ära wõitis ja taltfamaks tegi. Nende esimene ristiusku walitseja oli Geisa I., kes oma rahwa seas 973 risti usku püüdis wälja lautada ja riisumist ära kautada. Aga weel enam kandis ta poeg Stepan I. ristiusu wälja lautamise eest hoolt. Ta käs kis risti usju orjad priiks lasta, 1008 kutsus palju õpetajaid Staaliast ja Saksja maalt oma riiki ja ehitas hulga kirikuid ning floostreid. Ka sifemistes riigi walitsetuse asjus toimetas ta tähtsaid tööd. Paapsti lubaga pani ta omale kuninga krooni pähä ning oli seega esimene Magiaari kuningas. Peale teda tuliwad weel mõned wähem tähtsad walitsejad, kunni Neapoli sugust kuningas Ungria trooni peale sai.

3. Soomlased ehk „kaljuwalla“ rahwas rändas oma esirahwast lahkudes Neewa jõe kaudu praegusele Soomemaalale. Siin hüiti neid nende sugufondade järele kolme nimega: läänes Soomlasteks, keskel Sämlaisteks ja idas Karjalaiisteks. Üleüldine Soome nimi on hiljem pruugitawaks saanud. Praegusesse elupaika asudes oskasiwad Soomlased karjakasvatamist ja mesipuude pidamise kõrwal ka juba põldu harida, üksnes põhjapoolne rahwas pidi ennast ainult küttimisest ja kalapüügist toitma. Raubandus ja käsitöö hakkas hiljem edenema. Iseäranis kuulsad oliwad Soome mõdegad, mida ka naabri rahwas pruutisiwad. Kodus oli neil korraline elu ning naisterahwas peeti auu sees; mehel oli üks ainuke naine. Seisusi ei olnud; kihelkondade üle walitsetiwad wanemad, kes ka ühes kohut wõisitiwad. Tähtsamate asjade kohta tehti rahwafogul

otstust. Usudpetus oli Gestlastega ühe wääriline. Kolmeteistkümneal aastafajal langesiwad Soomlased Rootsi walitsuse alla, aga orjaks neid ei tehtud, waid neile jäeti üleüldsed Rootsi õigused, nii et Soome talupojad algusest saadik oma saadikuid riigi päewale wõisiwad saata ja riigi tegewusest osa wõtta.

4. Eesti rahwas lahkus oma Soome esirahwast ja asus Lääne mere randa elama. Millal see sündis, ei ole mitte selgeste teada. Alles 12 aastafajal hakkab ajalugu Eesti rahwa üle teadust andma. Siiski wõib wana Eesti rahwalauludest, nimelt **Kalewipojast**, mõnda Eesti rahwa elust ja tegewusest teadust saada.

Gestlaste toidu hallikas oli põlluharimine ja karjakaswatamine; peale selle peeti weel mesipuid, püüti kalu ja käidi küttimeas. Saarlased ja ranna rahwas oliwad ka osawad laewa mehed ning kardetawad mere-rööwliid. Maal elasiwad Gestlased külades; linnad oliwad ainult kaitsmiseks ehk kindluseks sõaegadel. Naisterahwast peeti auu sees; abielurikkujad nuheldi tulesturma. Seisust ei olnud Gestlastel, waid kõik oliwad ühe õiguse wäärilised. Ka oliwad neil, nagu Soomlastelgi wanemades maakondade üle walitsesiwad. Nõuu pidamiseks mindi „majasse“ (nõnda nimetati nõuukogu) kofku. Kui sõanduu oli peetud, astus m a l e w a ehk sõawägi teele. Oli sõda lõpetatud, tuli igaiks jälle oma tööle.

Wanad Gestlased oliwad palju jumalate auustajad. Nende ülem jumal oli Taara, keda ka Ukus hüiti. Lemale oliwad mitmes kohas ilusad metsa salgad, mida hiiteks kutsuti, pühandatud, kuhu talle ka ohwrid wiidi. Peale teda oliwad weel laulujumal Wanemuine ja sepajumal Ilmarine tähtsad. Ka usuti, et hing peale surma edasi elab ning head hinged jaiwad „Taara kotta“, taewasse, kuna pahad põrgusse pidiwad minema.

§ 52. Ristinju wäljalautamine Piwi- ja Gestimaal.

1. Kord ajas torm ühe salga Breemeni linna kaupmehi oma laewadega Gootlandi saarelt ida poole, kuni nad Düüna jões warjupaika leidnud. Siin saanud nad Liwlastega kofku ja sobitanud kaupa. Roju mimes rääkinud nad kiitusega uuest maast ja tema rikkusest, mis sest ajast saadik palju teisa kaupmehi seie kutsus.

Nõni aeg hiljem, aastal 1185 tuli ka munk **Meinhart** ühe kaupmehe laewaga Liwimaale, kus ta aasta hiljem Düüna kaldalle Üksküla

kohta esimese kiriku ehitas. Siin läks tall ka forda, esimesi tähtsamaid Liivlasi ristida ja mitmeid teisi ristiusule pöördada. Paapst nimetas teda esimeseks Liivimaa piiskopiks. Suureks tueks oli talle Liivlaste wanem **Kaupo**, kes risti usku wõttes oma rahwa wasta jõtta läks. Kui aga Liivlaste käest maksu nõuuti, hüppasiwad nad Düüna jõkke, „pesiwad endid risti usust puhtaks“ ja hakkasiwad usuõpetajaid kimbutama. Meinharti abiline Teodorik peasis põgenema ja läks Rooma, kus paapst Liivlaste wasta risti jõda alustada käskis. Aga enne weel, kui lääneft abi jõudis, jäi Meinhart haigeks ja suri.

2. Teiseks Liivimaa piiskopiks sai **Berthold**. See oli küll südi sõamees aga usuõpetus ei tahtnud tema all edeneda. Kohe oma tulekul leidis ta umbusaldust enese wasta ja pööras ümber, ruttas Rooma, kus ta paapstilt abi palus. Siin sai ta luba, iga üht Liivlaste wasta jõtta kutsuda ja tõutati see eest pattude andeksandmist. Ruttu kogus ta kaunis suure sõawäe Saksamaal koku ja tuli juwel 1168 Liivi maale. Aga Liivlastega sõdides langes ta nende odade läbi ja kõik preestrid ning kaupmehed pidiwad maalt ära minema.

Aga ei kestnud kaua, seal tuli kolmas piiskop **Albert von Buxhöwden** ja sundis Liivlasi mõega abil risti usku wasta wõtma. Seesama ajutas ka aastal 1201 Riia linna ja tegi seda oma walitsuse keskpaigaks. Paapst kinnitas Albert tegemist ja kinkis linnale palju eesõigusi, misläbi linn peagi tähtsaks kaubalinnaks sai. Teodoriki nõuu peale ajutas Albert uue rüütli ordo ja nimetas teda **mõega wenna ste ordoks**.

3. Sõad Gesticlaste wasta algasiwad alles siis, kui Liivlased enamiste surma saanud, riismed alla heidetud ja Lätlased ordo käsualuseks tehtud. Rõigeesimene Saksa sõa wägi ilmus 1208 Dnepää ees, piiras selle ümber ja põletas ära. Uga unialased ja Sakalased tõttasiwad neile järele ja tegiwad Lätlastele, kes Sakslastega ühes sõdinud, palju kahju, aga Bwerini kantsi sisse piiramine jäi poolele. Peale selle käisiwad Lätlaste salgad Sakalas riisumas ja tapmas. Naised ja neitsid wiidi hulga kaupa ära, kuna mehed, poisikesed ja imewad lapjed maha löödi. — Rord kogusiwad Gesticlased endid **Bönnu** lossi alla koku, et juuremat lahingit algada. Lojs oleks ka nende kätte langenud, kui Liivlaste peamees **Kaupo** appi poleks tõttanud. Siiski wõitsiwad Gesticlased **Imera** jõe kaldal Saksa wäe, kellele Liivlased ja Lätlased abiks oliwad, täitsa ära. 1210. Mitu aastat läksiwad wõideldes ja sõdides mööda, kunni werine **Poola lahing** 1217 aastal Gesticlaste wiimise

jõuu maha murdis. Nende peamees Lembit Langes ja enamiste kõik sõamehed said surma. Põhja poolt tungiswad Daanlased Gesti- maale ja võitsiwad osalt maa oma alla, nii et aastal 1222 terve maa võderaste käes oli. Kiüll püüdiswad Gestlased järgmisel aastal võderast ifet ära raputada, aga see ei läinud õnneks. Raudriie ja parem sõakunst jäi- wad wõitjaks. Rahwas tehti orjaks ja ep olnud neil enam midagi oma- dust. Ehk rahwas kiüll ristitud sai ja nime poolest Kristlased oliwad, jüiski teenisiwad nad salaja oma wäärjumalaid ja ohwerdasiwad neile; Jumala teenistusest, mis võderas keeles peeti, ei saanud nad ju sugugi aru. Alles hiljem, kui preestrid rahwa keele kätte oliwad õppinud, wõis risti- ust sügawamalt juurduda.

§ 53. Mongoollased Wenemaal.

1. Keisr-Mafia lagendikkudel elasiwad juba ammu ajast rändajad Mongooli suguharud oma würstide wõi Kaanide walitsuse all. Raheteist- kümmea aastajaja lõpul ühendas nende Ulemekaan ehk Dshingis- kaan Demudshin kõiki Mongoollasi ja tungis nendega Ges-Mastasse kõike maad hirmsjal kombel laastates ja rahwast ning riiki oma alla heites. Sealt tuli ta Euroopasse. Mõned Wene würstid tõttasiwad talle wasta, said aga Kalka jõe ääres 1224 nii löödud, et ainult mõned eluga tagasi peasiswad. Sell korral pöörasiwad aga Mongoollased Mastasse tagasi. Waewalt oli see hirm mööda, kui Wene würstid wanal wiisil jälle isefeskis tülitsema hakkasiwad. Peale selle kurnas weel Wenemaad nälg, katk ja metjade põlemine.

2. Mongoollased ei jäenud mitte Mastasse rahule, waid tuliwad 13 aastad hiljem jälle Wenemaale tagasi. Oma eestwedaaja Bätöi all tungi- siwad nad üle Uraali mägede tappes ja põletates Wenemaale. Siit tungiswad nad edasi Ungria maale ja wõitsiwad Dignitsi lahingis Sakja wäe ära, nii et kõik Euroopa hirmu täis oli. Aga et Bätöi lell Dgotai, kes sell ajal Mongooli riigi üle walitses, ära furi, läksiwad Mongoollased jeda sõnumet kuuldes Lõuna-Wenemaale tagasi, kus Bätöi Mon- gooli riigi ajutas ja Wolga jõe äärde pealinna, nimega Sarái, ehitas, kus kõik Wene würstid oma ameti hakatusel alanduse tunnistuseks ja walitsuse kinnituseks khani ees pidiswad käima. Wenemaa pidi Kaanile raskeid maksusi maksma, mida Mongoollaste ametnikud sõawäe saatusel kofku korjasiwad. Peale selle pidiswad Wene würstid Kaanile ja tema naistele

kallid kingitusi wiima. Aga usu asjade kui ka sisetise elu seadlustesse ei puudutatud mitte.

3. Neg ajalt kogus Wenemaa jälle jõuudu. Tšearanis tähtsaks said Moskwa würstid, kes vähemaid Wene würsti riiki üheks suureks riigiks ühendada püüdsiwad. Kaan jättis neile ka suurwürsti nime pärandawaks, nii et Moskwa Wenelaste pealinnaks peeti. Aga keegi neist würstidest et julgenud Mongoollaste iket ära puistama hakata, kunni würst **Dimitrij Swanowitsh Donskoi** walitjuse oma kätte sai. Et ta noorelt troonile astus, püüdsiwad naabru würstid sellest kaju ja tahtsiwad Moskwa wõimust vähendada. Aga truude bojaaride ja oma metropoliiti abiga sundis ta neid oma sõna kuulama. Kui sisetised tülid lõpetatud, tuli ta pähä see suur mõte, Wenemaad Tatarlaste ifke alt wabastada. Tülide läbi, mis Mongoollaste seas tõusnud, julgustatud, kutsus ta kõik Wene würstid selle suure ettewõtmisele appi, kes ka peaaegu kõik tema kutsjet kuulsiwad.

Waheajal oli Dimitrij Mongoollaste maksjundujaid mõegaga tagasi saatnud. Selle üle sai nende Kaan **Mamái** wihaseks ja tõttas suure sõd-wäega Wenelasi karistama. Aga ka Wenelased walmistasiwad endid sõale. Dimitrij kogus oma wäe **Kolonna** linna juurde kokku ja leidis selle üle lugesdes 150,000 meest suure olema. Seal läks ta oma wäega üle Dooni jõe waenlaselle wasta. **Kulikowo** lagedal said wäed kokku. Siin algas werine lahing. Enne lahingit läks Dimitrij kõrge koha peale, kus ta põlwili maha langedes palwet tegi ja omad käed Õnnistegija pildi poole wälja sirutas, mis suurwürstliku lipu peal seisis. Siis astus ta sadulasse, jõttis wäe jalkadest läbi, neid waprusesse waimustades. Sõda alustusel wahetas ta omad riided ühe bojaariga ära, kes siis suurwürsti riides sõdima läks. Dimitrij astus esimeste sõda meeste ridadesse. Bojaarid ei tahtnud teda küll lasta, aga ta ütles: „Kus teie olete, pian ka mina olema. Ma olen teie eestwõdaja ja pian teie eel käima, et oma elu teistele eeskujuks ohwerdada!“ Pea oli 10 wersta laiune lahing laenetamas; mõlemil pool wõideldi elu põlgatusega, kunni wõit Tatarlaste suurema wäe poole kaalus ja Wene lipp juba waenlaste kätte jattumas oli. Seal ilmus **Bladiimir Bobrok**, kes esiteks metsa salga taha jäi, oma wäega. Tatarlased seda nähes, arwasiwad selle wast Wene pea-wäe olema ja hakkasiwad põgenema. Wenelased kihutasiwad neile järele, wõtsiwad nende leeri hulga warandusega ära ja wõit oli seega Wenelaste käes. Aga ehmatuse oli suur, kui suurwürsti kutsagil leida ei olnud. Raua aega otjiti hoolega,

kunni teda ühe langenud puu alt minestuses ülesse leiti. Wast kübar ta peas oli puruks löödud ja werine. Aga keegi ei mäletanud, kuida suurvürst sinna juhtunud. Kui teised ta ümber seiswad, tegi ta oma silmad lahti ja kuulis oma suureks rõdemuks, et Wene wägi Tatrlastest wõitu saanud. Selle wõidu eest sai ta omale *Donskói* auunimeks.

4. Ehk küll selle wõidu läbi Wenemaa Mongoollaste ifke alt weel wabaks ei saanud, süiski andis see julgust, ja näitas et nende wäed mitte wõitmatad ei ole. Küll tuliwad weel kord Mongoollased ja põletasiwad Moskwa linna ära ja sundisiwad Wenelasi uueste maksu maksma, aga ükskord pibi nende wõimuis ometi Euroopas lõppema. Kolmas walitseja *Dimitrij järele, Joann III.*, raputas Mongoollaste ifke maha ja häwitas *Sarái* ära. Joann oli see, kes Wenemaad ühendada jõudis ja ennast esimeseks isewalitsejaks nimetas.

§ 54. Habsburi Ruudolw.

1. Kui Hohenstauweni sugukond Saksa keisri troonilt oli otja lõppenud, tõusiwad suured segadused walitsuse asjus. Keegi Saksa würst ei tahtnud keisri krooni wasta wõtta, jellepärast waliti wäljamaalt keiser. Aga ka jelles walimises polnud kõik würstid ühised. Ühed tahtsiwad *Hispaania* kuningat, teised *Kornwaalese* hertsogit, *Inglise* kuninga wenda, keisriks. Aga ka need ei wõtnud ametit wasta, nii et Saksa riik 20 aastat ilma keisrita jäi, mill ajal kõigekorratum olek ja rufika õigus walitses. Würstid rõhusiwad oma tuju ja tahtmise järele rahwast ja rööwirüütliid riisusiwad teekäijaid kaupmehi. Ometigi nägiwad würstid wiimaks ära, et see nii edasi ei wõi kesta ja walisiwad Habsburi grahw *Ruudolwi* Saksa keisriks, aastal 1173. See mees wõttis tugewa jõuga walitsuse oma kätte. Peale kroonimist kutjus ta kõik würstid enese juure kofku laenuwannet wanduma. Teised tuliwad kõik, aga *Böömi* kuninga *Ottokar* ei tahtnud Ruudolwi oma keisriks tunnistada, sest et ta teda liig waejeks ja alatuks pidas. Aga keiser läks sõawäega *Ottokari* wasta ja wõitis teda *Marhweldi* lahingis ära. *Ottokar* ise langes lahingis, aga Ruudolw andis maa tema poegadelle. Peale selle pööras ta oma silmad riigi sifemise walitsuse poole. Ta käis ise oma maa risti ja põigiti läbi ning seadis igal pool korda ülesse. Sulga rööwilosijisi laskis ta maa taja teha ja paljude rööwirüütlite päid langeiwad timuka kirwe all. Tema wõimja walitsuse all kofjus Saksa riik jälle kaunile korrale. Oma poega

Alberti enese järeltulejaks walida lasta, ei läinud talle korda. Ta suri kõikiteft auustatud ja armastatud 1291 aastal Reini jõe ääres.

§ 55. Helweetsia maa. Wilhelm Tell.

1. Praegustes Helweetsia ehk Schweitzi mägesdikkudes elas juba wanast ajast saadik üks Saksa sugust waba rahwas, kes Saksa keisrit omaks ülemaks walitsejaks tunnistas. Muidu oliwad tall aga omad ülemad ja juhatajad, ega olnud Helweetslastel Saksa riigiga midagi tegemist. Kui aga Ruudolwi poeg Albert I. keisriks sai, püüdis ta Helweetsia maakondasi keisri riigiga ühendada. Kui Helweetslased seda ei lubanud, saatis ta kaks waljut maawalitsejat, kes rahwast rõhujawad ja suuri maksusi neile peale paniwad. Ta et oma waljut walitjust kindlaks teha, ehitati seie ja sinna lossi, kuhu wastapanejad wangi saadeti.

Kord sõitis üks neist walitsejatest, nimega Gesler, auusa pereisa Stauwwahheri korralisest elumajast mööda ja hüüdis seda nähes: „Kudas tohib see talurahwas ilma minu luata nii toredaste elada!“ Teine, nimega Landenberg, lasi wäheste eksituse pärast peremehe Melhtali adra eest paari härgu ära wõtta ja elatanud pereijale ütelda: „Kui talupojad leiba tahawad süia, siis wõiwad nad ise adra ette astuda!“ Neid sõnu kuuldes lõi Melhtali poeg Arnold riisuja maawalitseja julajelle kepiga kää peale, nii et ta sõrmed wigastatud saiwad. Arnhold põgenes, aga ta isa wõeti kinni ja pisteti tall mõlemad silmad peast wälja. Põgeneja leidis auusa ning targa peremehe Walter Würsti juurest warjupaika, kuhu ka Stauwwahher oli jõudnud. Siin pidasiwad nad kolmekesi nõu, mill wiisil isamaad raske ikke alt wabastada. Dsuje tegemiseks läksiwad nad õõsel, igal ühel kümme ustawat meest kaasas, Neljametsa järwe taha Kütli aasjale koku ja wandusiwad kää taewa poole tõstes, oma isamaa priiuse eest wiimse were tilgani wõidelda, aga seal juures ei kirjulle ega ka Sabsburi sugukonnale mingisugust kahju teha. Lähemal uue aasta õõl 1308 pidi tõutus täidetud saama, seni peeti kõik wagusi.

2. Waheajal oli maawalitseja Gesler ühe isewärki katse wälja mõtelnud, kuda inimesi ära tunda, kas nad keisri wastased on, wõi mitte. Ta laskis Austria hertsogi kübara pika ridwa otja panna ja igauks, kes jellest mööda läks, pidi kübaralle kummardades auu andma ja pea kätte maha wõtma. Kõik tegiwad seda, aga kuulus kätt **Wilhelm Tell** läks ilma

kübaralle aun andmata mööda. Kui Gejsler seda kuulda sai, lastis ta Telli oma juurde kutsuda ja käsks, ilma wabandamisest hoolimata, teda oma poja pea pealt õuuna noolega maha lasta. Küll palus Tell wasta, aga ei aitanud midagi. Ta seadis siis poja ühe pärna puu alla, pani õuna ta pea laele ja — lastis. Nool lendas wuhinal õunast läbi ja mõlemate elu oli peastetud. Aga Gejsler oli tähele pannud, et Tell enne lastmist weel teise noole puntraft wälja tõmbas ning wöö wähele pistis. „Mitspäraft tegid ja seda?“ küsis Gejsler. „See on nii kütide pruuk!“ wastas Tell. Aga kui Gejsler selle wastusega rahul ei olnud ja temalt tõtt kuulda tahtis, kostis kütt: „Oleks esimene nool õunast mööda mu lapse külge läinud, siis oleks teine jedamaid su südamest läbi lendand!“ Nende sõnade peale lastis Gejsler teda kinni siduda ja tahtis teda ise üle Neljametsa järwe Küssnahti wiia, kus igawene wangipõlw teda ootas. Aga järwel tõuustis kange torm ja ahwardas sõiduriista huffa saata. Seal lastis Gejsler Telli sidemest lahti peasta, sest tema kui harjunud sõudja, wõis neid ainult peasta. Telli tugewa käte jõuul jõuudis paat ranna lähemalle. Seal kargas Tell ühe kalju peale ja tõukas paadi mäsjawasje woogudesje tagasi. Waewaga peafis Gejsler maale. Aga kui ta ratsa õenestee peale jõuudis, ootas Tell teda siin oma ambuga, lastis noole talle südamest läbi ja kuri maawalitseja langes furnult hobuse seljast maha. Muidu oli kunni määratud uue aasta õõseni kõik wagusi. Aga jell õõl aeti ka maawalitseja Vandenberg kõige oma abilistega minema ja oma elu eest pidi ta wandega tõutama, iialgi enam Neljametsa maale oma jalga tõsta. Kõik „sunnilosõid“ tehti maa taja ja Helweetslased tõutafiwad wandega, oma isamaa priiust wiimse weretilgani kaitsta.

3. Keiser Alwred tahtis Helweetslastele seda kätte maksta, aga enne kui ta seda teha jõuudis, sai ta oma jugulaseft surmatud. Aga ka järgmised keisrid püüdfiwad Helweetsia maad Austria riigiga ühendada, kuid Moorgarteni lahingis sai Austria wägi 1315 ära wõidetud ja Helweetslased wõisfiwad 70 aastat rahus kojuda. Aga jällegi tungisfiwad Austria wäed waba Helweetslaste kallale. Suur jalk rüütliid seisfiwad S e m p a h i juures wäljasirutatud odadega Helweetslaste wastas. Keegi ei julgenud nende peale minna. 1386. Seal hüidis **Arnold von Winkelriit**: „Mina tahan teile teed teha: muretsege mu naise ja laste eest!“ Nende sõnadega wõttis ta mitu oda, jurus neid oma rindu ja tegi seeläbi tee Helweetslastele lahti, kes niid suure waimustusega rüütlite peale langefiwad ning neid furnuks lõiwad. Sest ajast saadif jätfiwad Austrianalased oma püüdmise Helweetsia kohta järele.

§ 56. Kostnitsi linna kirikufogu. Johann Hufs.

1. Aeg ajalt oli kiriku asjus suur segadus tõusnud. Kolm paapsti walitfesiwad ühe korraga, kellest üks Prantsuse, kaks Staalial maal elasiwad. Igauks neist pani omad mõlemad wastased paapstid kiriku wande alla. Miihamuti elasiwad preestrid ja mungad korratumat elu ja igal pool oli hea kombe kadunud. Selle pärast nõuuti kõigelt poolt seletust kiriklikus asjus ja kutsuti **Kostnitsi** ehk **K o n s t a n t s i** linna suur **üleüldne kirikufogu** kokku. Sinna woolasiwad igast külgest piiskopid ja würestid, muud wainulikud ja ilmalikud mehed kokku, igal ühel oma soow ja nõuue südames. Kirikufogul saiwad kõik kolm paapsti ametist lahti mõistetud, ning waliti nende asemelle uus. See mõistis asja nii käända, et kiriku-, j. o. usu parandamisest midagi wälja ei tulnud. Seega oli ainult ühendus jalale seatud, aga wanad wiad ketsiwad ebasí.

2. Selle kirikufogu ette kutsuti ka kuulus Praaga linna suurkooli õpetaja ja prohweffor, **Johann Hufs**, kes oma jutlustes ja kõnedes kiriklikka wigasi ette tõi ja parandust nõuudis. Keiser Sigismund lubas teda kõige kahju eest kaitsta. Aga kui Hufs fogu ette astus, ei wõetud teda pikemalt kuulda, waid heideti wangitorni, ja lasti keisrille ütelda, et ühe ketseri pärast ei pruugi keegi sõna pidada. Selle peale nõuuti, et ta oma õpetust pidi waleks tunnistama. Aga et Hufs jeda ei teinud, mõisteti ta tulefurma ja põletati aastal 1415 tuleriidal ära. Aasta pärast sai tema sõber **Hironimus** Praagast jelljamaal kombel ära hukatud.

Wiis aastat peale Hufs'i furma, kui sõnamurdja Sigismund ka Böömi kuningaks pidi saama, alustasiwad **Hufslased** werist sõda keisri wasta, mis 16 aastat kestis ja palju kahju sünnitas. Oma eestweddaja **Tsiska** all wõitfiwad nad kõik keisri wäed ära ja laastasiwad ümberkaudseid maid. Wiimaks läkfiwad nad isekeskes tülisje ja siis wast rauges nende wõimus, nii et neid rahule sunniti. Hufslaste keskelt kaswas aeg ajalt **Böömi** wennaste kogudus wälja, mis hiljem grahw **Tsintjendorwi** juhatusje all tähtjaks sai.

§ 57. Konstantinoopoli linna ärawõitmine.

1. Weike-Ausias oli üks Mongooli fugu rahwas, **Türkklased**, omale **Osman I.** all iseriigi asutanud. Noodsamad **Türkklased** tungisiwad 14 aastajajal, peale jeda, kui nad Weike-Aasia oliwad oma alla heitnud, ka

Europasse. Greeka keisririik, sijnemiste tülide läbi nõrgestatud, ei jõudnud wasta panna. Adrianoopol wõeti ära ja tõsteti Türgi pealinnaks. Janitshaarlaste wägi, mis noortest warastatud ja Muhamedi usus kaswatatud Kristlastest kokku seatud ja sõakunstile harjutatud, oli iseäranis wapper, mille abiga sultanid peaaegu terve Balkani poolsaare oma alla heitsiwad. Wõiduahne sultan Bajasid tungis kunni Donau jõeni, kus ta **Niikoopoli lahingis** 1396 suure Kristlaste wäe Ungria kuninga Sigismundi juhatusel all ära wõitis. Siit aga sundis üks wägew wastane teda Weike-Naflasse tagasi pöörama. Suur wõitja Mongoollaste Kaan **Tiimur** ehk **Tiimurlan**, kes India, Pärsia ja Siiria maad oma alla heitnud oli, tõttas Weike-Naflasse. Bajasid läks talle wasta, sai aga wõidetud ja sattus wangi, kus teda puuri sees Tiimuri kaapas ümberweeti, kunni ta häbi pärast oma pea puuri seinte wasta puruks löi ja suri. Aga peale Tiimuri surma lagunes ta riik, ning Türglased wõtsiwad omad maakonnad uueste tagasi. Türgi sultan **Muurat II.** lastis **Konstantinoopoli linna** peale tormi jooksta. Linn ei langenud weel seekord, aga hirm oli suur, pealegi kus **Warna lahingis** Kristlaste wägi ühes Poola kuninga **Wladislawiga** langes, nähti Greeka riigi ots ligi olema.

Waeuall oli Muhamed II. isa auujärjele saanud, kui ta ka juba oma wägedega Konstantinoopoli linna alla läks ja seda maa kui wee poolt sisse piiras. **Konstantin IX.** kaitstes oma wahwa sõameestega linna tubliste. Sadam oli ühe suure raudahela läbi Türglaste eest kinni pandud. Aga sultan lasi ühel ööl laewad raswaga määritud laudu mööda üle maakitjuse sadamasse wiia ja andis käsku teisel hommikul wee ja maa poolt tormi jooksta. Teise päewa algusel hakkasiwad juurtükid paukuma ning Türgi wäed tungisiwad linna peale. Küll wõideldi Greeklaste poolt wahwaste aga ei aitanud: linn langes Türglaste kätte, kes igast küljest sisse tormasiwad. Hirmus tapmine algas; Konstantin ise langes ühes oma wapraste sõameestega, kes peaaegu kõik otja jaiwad. Wajasi ei puudutatud, sest sultan tahtis linna pealinnaks teha. Tore Sohvia kirik sai Türgi mosheeks ümber muudetud ja poolkuu ta peale ülesje pandud. Nii lõppes aastal 1453 Greeka keisririik, kui ta juba 1058 aastat oli seisnud.

§ 58. Orleangi neitsi.

1. Neljateistkümmenal aastasajal oli Prantsuse maal vilets lugu. Inglise võitjad läksid ükstele maa oma alla ja ähvardasid riigile otse teha. Seal ilmus talumehe tütar, nimega **Zohanna d'Arf** ja tahtis oma isamaad waenlastest wabastada. Ta kuulutas kuningalle, et taewast temale käis antud Orleangi linna waenlaste käest peasta ja kuningat ennast Reimsi linna kroonimisele saata. Siis ei tahtud teda uskuda, aga wiimaks wõeti ta nõuu wasta. Ta istus toreda hobuse selga, pani sõamehe riided selga ja, walge lipp ees, sõitis ta wäe hulgaga Orleangi linna ette, mida Inglise ümber piirasid. Õnnelikult peasis ta linna sisse, kus teda hõiskamisega wasta wõeti. Siit läks ta wäe ees sõtta ja Inglise said igal pool wõidetud, sest nad kartsid Zohannat ja arwasid teda nõia neitsi olema. Orleang sai wabaks ja linn linna järele langes Prantslaste kätte tagasi. Reimsi linna jõudes, pandi **Karl VII**. juure toredusega kuninga kroon pähä, sest seal linnas olid Klotwigi (§ 40.) said Prantsuse kuningad kõik kroonitud saanud. Nüüd palus Zohanna luba, isa majasse tagasi minna, sest et jumalik käis täidetud olla. Aga teda ei tahtud lasta ning juure palwete peale jäi ta wasta tahtmist sõawäe juurde. Veel said mõned linnad wõidetud, aga Zohanna jättis Burgundlaste wangi, kes teda Inglisele ära müüsid. Inglise walitus lastis teda kui „nõida“ inkwiisitsiooni kohtu ees surma mõista ja tuleriidal ära põletada. See sündis Ruangi linnas aastal 1431. Sest ajast said oli aga Inglise õnn lahkunud. Prantslane wõttis kõik oma maa, peale Kase linna tagasi ja ta Paris tegi omad warawad endiselle walitsejale lahti. Talu tüdruk Zohanna d'Arf, keda pärast **O r l e a n g i** neitsiks hüiti, oli imet teinud ja oma isamaa waenlaste küüsi peastnud.

§ 59. Tähtjad leidused.

1. Kõigele ilmale üleüldist kasu toiwad mitmed tähtjad **l e i d u s e d** 14 ja 15 aastasajal. Kõige pealt tegi **K o m p a s s** ehk magneeti nõel, mis alati põhjapool näitab, juure merete laewadelle lahti. Kaubaamine ja laewasõit sai seeläbi hoopis teise järje peale. Enne wõidi ainult mööda ranna ääri purjetada, sest juure merele minnes kardeti ära effimist, kunas nüüd kompass teed juhib. Kes tema leidja on, ei teada mitte.

Riinlased on teda juba 2000 aasta eest tunnud, sealt tuli ta Araabia kaudu Itaaliasse, kus teda 14 aastajal laewajuhiks pruukima hakati.

2. Ka püsirohu esimene ülesleidja on teadmata, ehk ta küll Saksa munga Berthold Schwartzi läbi pruugitawaks sai. Ka seda rohtu on Riinlased ja Araablased ammugi enne tunnud. Schwartz, kes kunstlikult kulda teha tahtis, pani ühel päival salpeetrit, wääwlit ja sütt ühe riista sisse, tampis segamine ja pani ühe kivi wautuseks peale. Korraga langes tule säde sinna sisse, pauk käis ja kivi lendas wasta lage. Schwartz tegi jeda katset uueste ja jällegi näitas püsirohi oma wäge. Pea hakati juurtükka ja püssa walmistama ja püsirohi sai tähtsamaks sõa tarwituseks.

3. Tähtsam nendest leidustest oli **trüüki kunst**. Enne seda oli ainult raamatuid olemas, mis suuremal jaul munkadest kirjutati ja kalli hinna eest müüdi, nii et ainult rikkamad endalle raamatuid osta wõisid. Pärast poole hakati terweid lehekülgesi lauakeste peale lõikama, mis siis mustaga üle tehti ja paberi peale trüükiti. Aga ka see töö oli wilets, sest et nende lauakestega ainult üht ja jedasama raamatut trüükida wõis. Wiimaks tuli **Johann Gutenberg** 1440 selle mõtte peale, iga kirjatahte iseäranis lõigata ja neid siis sõnadeks kokku seada. Oli sedawiisi üks lehekülg kokku seatud ja ära trüükitud, siis wõis neid tähta ühest ära wõtta ja teise lehekülge tarwis kokku seada, kunni raamat walmis sai. Gutenberg, kes **Maintzi** linnas sündinud, aga **Strasburis** jeda katset tegi, ühendas ennast kullasepa **Wautiga**, kes weel oma wäimehe **Shöweri** (**Schöffer**) kolmandamaks wõttis. Wiimane walmistas metallist tähed, mis paljuparemad olid, sest et puust tähed kergeste katkesiwad. Et aga Gutenberg waene oli ja trüüki kulust tajuda ei jõudnud, wõttis kullasepp tema trüükimise ära ja hakkas ise trüükima, kunas Gutenberg suure waeuse sisse sattus, milles ta ka suri. Esimene trüükitud raamat oli Ladina keeli piibel, mis tema odawuse pärast ruttu ära osteti. Pea lagunes uus kunst kõiges Euroopas laiali ja nüüd wõis rikas kui ka waene kirjandust lugeda, sest raamatute hind sai seeläbi odawamaks.

§ 60. Ameerika maa ülesleidmine. Kolumbus.

1. Juba 15 aastajal oli kauplemine Ida-India ja Euroopa wahel ditsemas. Aga teekäik maad mööda oli pikk ja waewane. Mere-tee ümber Aafrika lõunatipu oli alles tundmata. Wiimaks usaldasid

Portugali laewa mehed Lääne-Aafrika randa mööda lõuna poole purjetada, kus nad end mitme saarega tutwustasiwad ja wiimaks ka Aafrika lõuna tipu ümbert tee Indiasse leidsiwad.

2. Sellamal ajal elas üks mees, nimega **Kristow Kolõmbus**, kangru poeg **Seenua** linnast. See oli ennast juba noorest põlwest jaadit laewa mehiks harjutanud ja suure isuga reisijate kirju lugenud. Ta hakkas järele mõtlema, kas mitte Lääne poole purjetates Indiasse ei piaks jaama. Tema mõtet tuetasiwad mitmed isewärki leidused merel. Nimelt oliwad Portugaalia laewamehed tundmata pilliroogu, inimeste kätest nikerdatud puu tükk ja kord ka kaks furnukeha isemoodi näufarwa ja kehloomuga läänest tulema näinud. Ka kõnelesiwad wanad jutud ühest kadunud Atlantia maast. Aga keegi ei usaldanud Kolõmbuselle selle tundmata reisu peale laewa anda. Seenua, Portugal ja Inglismaa saatsiwad teda tühjalt minema ja pidiwad teda unenägijaks. Wiimaks pööras ta ennast Hispaania walitsuse poole, aga ka siit ei tahetud esiotsa abi anda. Alles 8 aastase ootamise järele andis kuninga abikaasa **Isabella** Kolõmbuselle 3 weikest laewa 90 mehega tundmata teele kaasa. Julgeste läks Kolõmbus Augusti kuul 1492 Hispaania rannast merele. Tuul oli hea ja laewad jõitfiwad 60 päewa lääne poole, ilma et weel midagi näha oleks olnud. Kolõmbus ise oli alati laewa lael ja juhtis igal pool, kus tarwis. Kuid madrused ei tahtnud enam sõna kuulda ja ahwardasiwad teda merde wjata, kui ta sedamaid ümber ei pööra. Suure waewaga jõudis ta mehi niikaugelle nõuusse meelitada, et nad talle weel 3 päewa aega andsiwad. Kui siis weel maad näha poleks, siis pidi ta ümber pöörama. Aga juba teisel päewal nähti roheliist õhakest punaste marjadega wee peal ujuma ja maa-linnud tuliwad lennates mastide peale. Sõ tuli kätte; weel polnud midagi näha. Kolõmbus lastis purjud ära wõtta, kartes et ehk laew mõne kalju otja juhtuks minema, sest mõedetina oli juba põhja ulatanud. Umbes kesköö ajal nähti eemalt tuld hülgama. Kolõmbus käsitsi wahtisi hoolega walwata ja heitis ise puhkama. Aga mõne tunni pärast hüiti masti otjast: „Maa!“ „Maa!“ ja suurtükk äratas kõiki magajaid unest. „Maa!“ „Maa!“ kõlas iga mehe juust ja rõemu pärast langesiwad madrused üksteise kaela ja nutsiwad rõemupisaraid. Peale selle lauldi Sumalalle kiituse laulu. Hommikul nähti roheliist maad laewa ees. Warsti mindi paatidesse ja sõueti lehwitawate lippude ja muusika mänguga kaldalle. Kolõmbus astus lipp ühes, mõel teises käes mereülema riides 12. Oktobril 1492 kõige ees maale ja wõttis jeda Hispaania walitsuse

nimel oma alla. Maa, kuhu nad juhtusivad, oli Kuanahaani saar, mida Kolumbus San Salwadoriks nimetas. Maale astudes tuliwad saare elanikud ja wahtusivad suure inestamisega wõeraid, tundmata mehi ja nende riistu kui ka riideid; ise olivad nad ilma ihukatteta, wasekawa nahaga ja mitmed kandusivad kuld ehteid oma nina sõrmetes ja kõrwade külles. — Lühikese puhkamise järele mindi edasi, uusi maid otsima ja leiti Kuuba ja Haiti saared ülesse. Ka siin elasivad Indiaanlased, kes kulla wäärtusest teadmata, oma ehteid klaasist helmete wasta ära waha-tasusivad. Aga Kolumbus pidi tagasi reisu peale mõtlema, sest üks laew oli tall rikki läinud, teine salaja ära purjetanud, nii et tall ainult weel üks laew järele oli. Rutuga ehitas ta Haiti saarele weikese kindluse, kuhu ta ühe jäu oma meestest jättis, ning purjutas siis koju poole tagasi. Mitmete hädaohtude järele, mis merel tema elu laenedesse matta ähwardasusivad, jõudis ta wiimaks Hispaaniasse, kus teda suure auustamisega wasta wõeti.

3. Juba 6 kuu pärast walmistas ta teisele teekonnale Ameerikassee. Selleks reisuks oli talle 17 laewa kaasa antud ja enam kui 1000 inimist wõtusivad sellesst osa. Jälle leiti mitu saart, aga kui nad Haiti saarele jõudusivad, ei leidnud nad kindlusest ega meestest midagi enam. Hispaanlaste ülp ja toores olek saare rahwa wasta oli neid sundinud, eneste kaitsemiseks nende kindlust kõigeaga ära häwitama. Kolumbus asutas uue kindluse, mida suurtükid kaitseusivad ja pidi jälle Europasse tagasi tulema, sest ta wastalised olivad teda kuningas ees laimanud. Alles 2 aasta pärast wõis ta kolmat korda Ameerikassee minna. Selle reisu peal tuli Kolumbus Drinoko jõe juhu Lõune-Ameerika maale. Ta ise pidi haige silmade pärast laewa peale jääma, kunas ta seltsimehed maale astusivad. Pea jõudis ta Haitisise tagasi, kus korratu olek uuel asutusel walitses. Kolumbuse peale oli Hispaania walitsuse ees rasket kaebust tõstetud ja kuningas saatis oma saadiku (Bovadilla) Ameerikassee ja see saatis ilma, et asja läbi oleks katjunud, Kolumbuse ahelates Europasse. Siin lasti teda küll jälle wabaks, aga oma teenitud palka, mis talle enne oli lubatud, ei saanud ta mitte kätte. Siiski läks ta neljat korda „uude maailmasse“, kuid õnnetu oli ta teekond. Maru lõhtus kõik laewad ära ja hädawaewalt peasis ta oma seltslastega Jamaika saarele, kus ta 8 kuud ootama pidi, enne kui üks laew teda Hispaaniasse wiis. Siin püüti igapidi tema auu ja tähtsust alandada ja õeldi, et igauks oleks niisama hästi Ameerikat ülesse leida wõinud. Kui ühes seltskonnas, kus palju toredaid

härast fous oli, ford jälle sell kombel räägiti, wöttis Kolumbus ühe muna ja küsis nende käest: „Kes wõib teite seast jelle muna otja peale seisma panna?“ Mitmed katsujiwad aga ei wõinud. „See on wõimata!“ ütlesiwad nad. Kolumbus aga wöttis muna ja wautas ta otja sisse, nii et see laua peale seisma jäi. Nüüd hüüdsiwad kõik: „Seda oleksime meie niisanuti teha wõinud.“ „Wäga õige,“ wastas Kolumbus, „teie oleksite seda teha wõinud, aga mina olen teinud“. Suur Geenualane juri warsti peale selle ja ta teha wiidi Haiti saarele, ning sealt Kuubasse, kuhu teda maha maeti. Ahelad, millega ta köidetud olnud, jaiwad ta enese tahtmise järele temaga ühte hauda pandud. Maa mida Kolumbus ülesse leidis, ei saanud mitte tema nime, waid teda hüiti Itaalia mehe Amerigo järele, kes „uue maailma“ üle esimese kirjaliku teaduse tõi, **Ameerikas**.

III. Uus aeg.

§ 61. Martin Luterus.

1. Kõik katsed, mis siin ja seal usuparandamiseks ette võeti, said paapstist maha rõhutatud. Aga viimaks astus üks mees ette, kes seda tööd kindla meele ja kõikumata julgusega korda saatis. See mees oli **Martin Luterus**. Tema wanemad olivad waesed inimesed. Isa, Hans Luterus, käis mäe kaewanduses tööl. Ta saatis oma noore poja juba aegjaste Magdeburi linna kooli, kus ta jelleaegse wiisi järele teistega ühes maja ukste taga laulmas käis ja ennast seega toitist. Teisel aastal läks ta Eizenahi linna, kus ta efiotsa niijamuti kerjas, kurni üks naisterahwas teda oma juurde wõttis ja talle abi andis. Kui Luterus 18 aastajeks oli saanud, läks ta Erwurdi linna suure kooli peale tudeerima. Tema isa tahtmine oli, et Martiniist seaduse tundja saaks. Aga poeg uuris ennemine teisi teadusi, nimelt piiblit. Pea oli ta oma teadustega niikaugel, et teistele suurkooli õpilastele ettelugemisi pidada wõis. Kord läks ta ühe oma sõbraga jalutama, seal löi pitne ta sõbra furnuks. See sündmus kohutas Luterust nii, et ta sellest päewast saadik ainult Jumalalle elada tahtis. Ta läks flooftrisse. Aga ka siin ei leidnud ta oma hingele rahu. Kahe aasta pärast astus ta sealt wälja ja aastal 1508 tõstis Saksi kurmürst **Widrik Lark** teda Wittenbergi linna suurkooli professoriks. Siinamas linnas oli ta ka õpetajaks ja ta wägewad jutlused aratatiwad palju rahwast teda kuulama. Siit tegi ta ühe reisi Rooma linna, kus ta katoliku kiriku wiltsjat korda ja munkade ning preestrite korratumat, teadusekõhna elu tundma õppis. Kurwal meelel pööras ta Wittenbergi linna tagasi ja õppis ning õpetas wäsimata pühas kirjas edasi.

2. Paapst **Leo X.**, kes kellegil muul wiisil toreda Peetri kiriku ehitamiseks raha ei jõudnud koguda, hakkas pattude andeksandmist kirjutatud tähtede ehk sedelite eest müüma. Mungad käisiwad mööda maid ja müüsi-

wad pattude andeks andmist nagu mõnda kaupa turul, uulitsatel ja kus aga juhtus. Iseäranis alatul kombel tegi seda munk Tetsel, kes Saksi maal ümber reisis. Seesama müis ka tulewate pattude eest andeksandmise tähti juba ette ära. Kui Luterus seda kuulis, sai ta wihaseks ja kirjutas ühe kirja 95 lauses Paapsti wasta, ning lõi selle Wittenbergi kiriku ukse külge. 1517. Ruttu saiwad need laused trükitud ja lagunesiwad üle kõige Saksimaa laiale. Paapst, seda kuuldes, saatis oma kardinali Kajetani Saksa maale, kes asjata Luterust oma õpetusi salgama fundis. Ka teine paapsti jaadik ei jõuudnud seda sõbraliku meelitusega teha. Selle peale lubas paapst Luterust kiriku wande alla panna, kui ta 60 päewa sees oma õpetust tühjaks ei teeks. Ka see ei mõjunud. Luterus wõttis paapsti wandekirja ja wiskas seda kõige ülikooli õpilaste ja rahwa ees tulesse. Seega oli Luterus ennast paapstist wabaks teinud, aastal 1520.

3. Aasta enne seda oli keiser Maksimiliaan Saksimaal surunud ja Karl V. tema asemelle trooni peale saanud. See kutsus kõik wärsid ja kõrged waimulikud mehed Wormsi linna riigipäewale kokku, kuhu ka Luterus kutsutud sai. Mitmed keelasiwad teda sinna minemast ja tähendasiwad, et ta niisamuti ära põletatud jaab, nagu Suus Kostnitsi linnas. Luterus aga wastas: „Kui Wormsis nii palju kiradid oleks, nagu katukse peal kiwa, siis läheksin ma sinna.“ Wormsi jõudes pidi teda suure rahwa hulga pärast, kes Luterust näha tahtsiwad, mööda põiktee siin majasse wiidama, kus nõuukogu koos oli. Luterus astus saali, kus keiser paljude wärs tide, piiskoppide ja rüütlite ees trooni peal istus. Siin näidati Luterusele tema kirjasi ja küsiti, kas ta neid omaks tunnistab. Kui Luterus neid omaks oli tunnistanud, küsiti temalt, kas ta neid tühjaks ei tee ja oma õpetust tagasi ei wõtta. Selle peale palus Luterus mõtlemise aega, mis talle ka lubati. Ja kui teisel päewal temalt wastust nõuti, ütles ta selge sõnaga: „Kui teie mulle pühast kirjast tunnistusi toote, et ma efsinud olen, siis jaan ma oma õpetusi tühjaks tegema ja ise oma kirjasi tulesse wiskama.“ Selle peale tähendati, et siin waidlemiseks mitte koht ei ole ja nõuti lühikest wastust, mille peale Luterus kostis: „Teie tahate lühikest wastust, siis annan ma teile wastuse, kellel jarwi ega hambaid ei ole: Ma ei wõi oma õpetust tühjaks teha, olgu siis, et teie mulle selleks pühast kirjast selgeid tunnistusi toote. Siin ma seis an. Ma ei wõi tei siiti teha. Sumal aitku mind! Amen!“ — Kõik paniwad Luteruse julgust ja sübidust imeks, aga riigikogu nõuudis keisrilt Luteruse wangi heitmist. Keiser wastas: „Kui kõiges maailmas truudust

leida ei oleks, siis piab seda Saksa keisri juures olema!" ja laskis Luteruse wabalt koju minna. Tee peal wõtsiwad teda tundmata mehed kinni ja wiisiwad *Wartburi* lossi peale, kuhu ta 9 kuuks kui tundmata rüütel elama jäi. Sällegi oli kuurwürst *Widrik* tema eest muretsemud; sest tema mehed oliwadgi, kes Luteruse sinna wiisiwad. Seda kaitsmist oli temal ka tarwis; sest keiser, kes paapsti poole hoidis, oli üleühtse riigi kaju wälja annud, Luterust kui kardetawa ketserit kinni wõtta. Selle aja, mis Luterus *Wartburis* elas, tarwitas ta piibli ümber panemiseks, millega ta siin hakatust tegi.

4. Kui Luterus kuulda sai, et *Wittenbergis* pilditüli oli tõusnud; — sest mitmed määratsejad arwasiwad seeläbi usupuhastust edendada, kui pilti ja püha riistu kirikutes purustasiwad — läks ta sinna ja sundis neid oma jutluste ja kõnebiga rahule. Peale selle pani ta munga kuue seljast ära ja kosis endise nunna *Katarina von Boora* omale abikaasaks ja muutis kiriku teenistuse ümber. Siis seadis ta kiriku laulu raamatu kokku, milleks ta ise mitmed wägewad laulud tegi, nagu: „Meil tuleb abi *Sumalast*.“ Ka kirjutas ta juure ja weikese katekismuse ja muretšes koolide eest. Nuttu leidis tema usuõpetus maad ja sai ka *Lääne mere* maades wasta wõetud.

Weel taheti kord *Speieri* riigipäewal 1529 Luteruse usuõpetusele teed kinni panna, aga see oli hilja. Riigi würstid ja ülemad seisused, kes Luteruse poole hoidsiwad, protesteerisiwad, s. o. seisiwad selle wasta, mispäraft neid ka hiljem protestantlasteks hüiti. Nasta hiljem paniwad protestantlased *Augsburi riigipäewa* peal Luteruse usuõpetuse 28 peatükis, mida tema õpetatud sõber *Wilip Melanhton* kokku seadnud, keisrille ette. Aga uueste keelas keiser Luteruse usuõpetuse ära ja wist oleks ta mõdega abiga selle wasta astunud, kui sõda *Türklastega* teda poleks keelanud. Wiimaks sai *Nürnbergis* usurahu tehtud ja Luterus wõis rahus oma tööd edasi teha, kurni ta aastal 1546 omas sündimise linnas *Sislebenis* suri. Ta keha sai *Wittenbergi* lossi kirikusse maha maetud.

§ 62. Huldrif Tswingli ja Johann Kalwiin.

1. Kuna Luterus Sakfamaal usuparanduse tööd tegi, elas *Helweetsia* maal mees, nimega *Tswingli*, kes paapsti ja iseäranis ka andeksandmise kauba wasta wälja astus. Ka *Tswingli*, kui *Tsüriki* linna

õpetaja, püüdis rahvast püha kirjaga tutvustada ja selle järele usu ning kiriku kumbeid endise lihtkorralise järje peale tagasi viia. Tema õpetus leidis Helweetsias palju osalisi, nii et Ladina keele Zumala teenistuse asemelle Saksa keel võeti, preestritelle naist võtta lubati, kloostrid ära kautati ja pühad pildid kirikutest wälja wiidi. Tšwingli õpetus on ainult mõnes kohas teifiti kui Luteruse oma, iseäranis püha õhtu söömaaja wälja jägamises.

Et aga mitmes paigas Helweetsia maal wanast usust kinni peeti, tõusis pea sõda katoliiklaste ja reformeeritud ehk uuendatud usuliste wahel. Tšwingli läks kui wäe õpetaja sõtta kaasa. Aga katoliiklased võitsiwad Kappeli lahingis 1531, kus ta Tšwingli langes, uue usulised ära. Tšwingli furnuteha põletati ära ja tuhk puistati tuulde laiali. Tema järeltulēja **Kalwiin** tegi temast alustatud usuparanduse tööd edasi. Kalwiin oli Prantsuse maal sündinud, aga pidi sealt sellepärast, et ta Tšwingli õpetust laiali lautada püüdis, Helweetsia maale Genwi linna põgenema. Siin tegi ta oma tööd edasi kunni wiimse elu tunnini. Ta suri 1564. Tema õpetus leidis Prantsuse, Hollandi, Šoti ja ka mõnes Sakfamaa jäus maad.

§ 63. Schmalkaldi sõda. Karl V.

1. Niipea, kui keiser Karl Türgi ja Prantsuse sõast mahti sai, läks ta protestantlaste wasta sõdima. Wiimased oliwad endid Schmalkaldi linnas ühendanud, oma usku kaitsma. Seefama Schmalkaldi ühendus, kelle eesotsjas Sakseni kurwürst **Johann Widrik** ja Hesse ni grahw **Willipp** oliwad, läks keisri wasta sõdima. Aga **Müülbergi** lahingis võitis keiser Wiidriku wäe ära ja kurwürst ise sattus wangi. Ka Wittenbergi linn langes keisri wõimuse alla. Kui keisri wäepealik hertzog **Alba** temale nõuu andis, Luteruse luid wälja kaewata ja ära põletada lasta, wastas keiser: „Tema jäegu rahusse! Mina sõdin elawatega, aga mitte furnutega.“ Willipp heitis ennast alanduses keisri wõimuse alla ja palus põlwili andeks andmist, aga füski ei lastud teda wabaks. Kuurwürsti maa võeti ära ja anti tema sugulasele, hertzog **Moorits'ale**, kes ise küll protestant, aga sõas keisrit aitanud oli. Moorits aga kahetjes oma ebatruudust protestantlaste wasta ja pööras oma sõariistad keisri wasta, sest et see tema äia Wilippi wangis pidas. Keiser, kes häda aimamata Tiroomi maal wiibis, peafis hädawaewalt minema, muidu oleks ta wangi jattunud. Põgenetes laskis ta wangistatud würstid wabaks. Warsti

peale seda tegi ta protestantlastega Augsburgi linnas usurahu, mis järele wiimased 1555 oma usku wabalt kuulutada wõiswad.

2. Kui keiser Karl nägi, et protestantlastega midagi teha ei olnud, andis ta kõigest tiidind oma laialise walitsuse käest ära ja läks ise Hispaania maale Justo kloostriisse mungaks, kus ta lugemise, laulmise ja tasku kellade tegemisega oma aega wiitis. Oma poja Wiilipile andis ta Hispaania ja Hollandi maa, kui ka kõik Hispaania walitsuse alused maad Ameerikas, aga ta wend Ferdinand sai Austria maa ühes keisri krooniga. Karl suri mõni päew peale seda, kui ta enne weel oma matuse piu ära oli pidanud.

§ 64. Wiilippi II. walitsus Hispaania ja Hollandi maal.

1. Karl V. poeg Wiilipp, kes Hispaania ja Hollandi maa kuningaõks sai, oli wali ja werejänuline walitseja. Mliti oli ta nägu tõsine ja tige, ning õeldakse, et ta üks ainus ford oma elus naernud. Katoliku ufus ülesse kasmatatud, oli ta juur protestantlaste wastane ja piidib neid hirmsa tagatiusamiste läbi ära häwitada. Sellepärast sawad tuhanded ketserid — nõnda nimetati protestantlasi — tules ära põletatud. Ja kui ford üks protestant temalt abi palus, wastas ta: „Kui mu enese poeg jarnane ketser oleks, kannaksin ma ise puid kofku, et teda ära põletada.“

2. Ka Hollandi maal oli Luteruse õpetus laiale lagunenud; et seda ära häwitada, jaatis Wiilipp sinna waimulikud kohtumõistjad intwiftorid, kes igauht, kellest vähemat protestantlase märki leiti, kohe kinni wõeti ja kui ta silmapilk ei tunnistanud, pandi teda piina-pingile, kus mitmed suures walus ennast jüita siialuseks tunnistasiwad, et surma läbi enese piina lõpetada. Et aga fiiski protestantlaste hulk kaswas, jaatis Wiilipp oma kurja wäeülema hertzog Alba sõawäega neid karistama ja tappa. Suur hulk inimesi läksiwad juba enne tema tulekut wäljamaale. Kui ta sinna oli jõudnud, hakkas ta kohe hirmsat weretööd protestantlastega peale. Iga päew sai inimesi poodud, neljaks kistud, põletatud ja mõegaga tapetud. Alba on ise pärast suurstellenud, et ta 6 aasta sees peale 18,000 inimest olla tappa lastnud. Aga rahwas ei juutnud seda kauem kanda ja tõstiwad mäsju, ning aastal 1587 tegi Hollandi maa ennast Hispaania walitsuse alt wabaks.

3. Et Englased, kus ka katoliku usk ära kaudatud oli, Hollandlasi jelles priiuse sõas oliwad aitanud, walmistas nüüd Wiilipp hirmus juure

laewawäe, *Armaada*, teda ta ise „ilmwõitmataks“ nimetas, Inglise wastas. Aga Inglise ei kartnud sellegi pärast, waid läksiwad oma weikeste wiledate laewadega raske Hispaania sõjalaewade kallale. Pealegi tõuufis suur torm ja Wilippi üle ilma kuulus laewa wägi jai nii hukka, et ainult riismed koju peafiwad. Nii oli see uhke laewastik, mis riigile otjata kulu tõi, mere põhjas. Ja ehk küll laewa täied kulda ja hõbedat Ameerikast Hispaaniasse weeti, siiski oli riigil peale Wilippi jurma 150 miljoni tukatit wõlgu.

§ 65. Rootsi maa. Gustaw Waasa.

1. Põhja riigid, Rootsi, Norra ja Daani maa, oliwad esitja igatiks ise walitseja all, aga Daani kuninga tütar Margareeta, kes oma mehe Haakoni, Norra kuninga, jurma järele walitsuse oma kätte wõttis, oskas Kalmari ühenduse läbi 1397 kõik kolm riiki ühe walitsuse alla seada, kunas igas riigis oma seadused ja wiisid jalale jäiwad. Ühenduse kuningaks waliti hertsog Erik. Aga juba mõne aja pärast kiskus Rootsi maa ennast ühendusest lahti ja seadis enese keskest ülemad walitsejad riigi juhatajaks, kes, ehk küll ilma kroonita, siiski nagu kuningad walitsesiwad. Seal mõtles Daani kuningas Kristjan II. Rootsi-maad täitsa oma alla heita, mis talle ka täide läks. Esiteks lubas ta arawõidetud maad tema endiste seaduste-järele walitseda ja midagi paha teha. Aga kui Kristjani kroonimine Stokholmi linnas suure toredusega mööda oli, pandi kõik linna wärawad lukku, toodi sõawägi platsi ja lasti 94 suurt jugu Rootslasel pead otjast ära raiuda. Niijamuti tehti teistes maakondades, ega antud lastelegi armu. Selles juures kitsikuses ilmus abitooja.

2. **Gustaw Waasa** oli wana Rootsi kuningate sugust. Ta oli õnnelikult Daani wangi tornist Kopenhageni linnast peasnud; sest üks tema sugulastest oli teda suure hinna eest wabaks teinud. Ta oli suure waimu annetega ja laialiste teadustega ning ta isamaa priius seisis tall südames. Kui Kristjan palju tähtsamaid Rootslasi ära oli tapnud, mõtles ta ka Waasa peale, kellest ta kõigerohkem talistust kartis. Sellepärast lubas ta jellele suurt maksu, kes teda kas elusalt ehk surult kätte saaks. Aga Waasa oskas ennast hoida. Ta põgenes esiteks talumehe riides oma sugulaste juurde ja rääkis nendele, et ta oma rahwast priius eest sõtta tutjuda tahab. Aga et need jelle üle ära ehmatafiwad, läks ta siit oma

isa mõisa peale, kus ta peidus elas. Kui Waasa kuulis, mis Stokholmis sündinud ja et ta isa kui ka mitmed sugulased surma saanud, wõttis ta kindlat nõuu, oma isamaad wabastada. Aga kudawiisi pidi ta seda peale hakkama? Ta oli üksi ja pealegi otsiti teda igal pool taga. Igaüht, kes teda oma juures warjas, lubati surmaga nuhelda. Tall ei jäenud muud nõuu üle, kui läks Norwegi mägestikkudesse Dalekarllaste juurde, kes oma sõbruse poolest wõeraste wasta kuulsad oliwad. Tee peal teenis ta ühe rikka talupoja juures sulasena, aga et see teda ära tundis, pidi ta siit edasi minema. Seal wõttis teda jälle üks talumees warju alla. Ühel päewal astusiwad Daani soldatid sisse, kui Waasa parajaste lee ees istus. Seal tuli maja perenaine, hakkas taplema ja nimetas teda laisaks sulaseks ning tõukas wihaga teda tuast wälja. Soldatid uskusiwad ka tõeste, et see sulane oli ja läksiwad minema. Selle peale peitis peremees teda hõle koorma alla ära ja wiis edasi. Aga tee peal tuliwad Daani wahid wasta ja pistiwad odadega mitmest kohast hõle koorma sisse, kus juures ka Waasa jalg haawatud sai. Ja kui ta jalast weri lume peale tilkus, leikas talumees hobuse jalga haawa ja tähendas Daanlastele, et weremärgid hobuse jalast tulla.

3. Ometigi peasis ta mitmesuguste kimbustete järele Dalekarllaste juurde ja kõneles neile isamaa wiletsast põlwest ning kutsus neid Daanlaste wasta wõitlema. Warsi kogusiwad ta ümber wahwad isamaa pojad, kellega ta Daani wägede wasta läks ja neid ära wõitis. Nuttu kaswas ta wäe hulk ja linn linna järele langesiwad Waasa kätte, kunni ta riigi pealinna Stokholmi ümber piiras. Aga ka Daani maal oli märs tõusnud ja Kristjan troonilt ära liikatud. Alles kahe aasta pärast langes Stokholm ümberpiirajate kätte, ja Rootslased nimetasiwad Waasat eneste kuningaks. Kohe wõttis ta riigiparandusi käsile. Luteruse usk sai riigi usuks tehtud, uusi seadusi antud, koolisi asutatud, kaubandus ja laewasõit eendatud, nii et Rootsi maa Waasa 37 aastalise walitsuse ajal tähtjaks sai.

§ 66. Inglismaa. Eliisabet.

1. Kui Henrik VIII. Inglise maal walitses, kirjutas ta Luteruse wasta ühe raamatu, mis eest paapst teda „ujukaitsejaks“ nimetas. Aga et paapst teda oma naisest lahutada ei lubanud, sai ta tema üle wihaseks ja tegi ennast tema uju-sundmusest lahti ning wõttis kätte, ise

oma tahtmise järele üht usuparandust oma riigis korda saata. Mitmeid, kes tema ususeadusi vastu ei tahtnud võtta, lasi ta ära tappa. Aga tema usk ei edenenud. Peale Henriku surma tõusivad ägedad tülid usu asjus, kunni tema tütar **Eliisabet** walitsuse oma kätte võttis. See kautas katoliku usu riigist ära ja seadis ewangiliumi usu, mida „Inglise kirikuks“ hüütakse, selle asemelle. Inglise kiriku ususeadus on Luteruse usust natuke teist wiisi.

2. Eliisabet oli tark ja wägew walitseja. Tema all kosus Inglise riik rohkem kui ialgi enne. Põlluharimine, kaubandus ja käsitöö edenesiwad suurel mōedul; aga kõigerohkem hakkas laewasõit õitsema. Inglise laewad purjetasiwad kõik mered läbi ja asutasiwad mitmesse kohta, nimelt Põhja-Ameerikassee erawalitsusi, mis Inglise riigile palju kasu tõiwad. Sell ajal purjetas ka kuulus mereüleml **Prants Draake** ümber maailma ja tõi esimesed kartoholid Ameerikast Europasse. — Ka sõdades oli Eliisabet õnnelikult wõidelnud, nimelt Hispaania Wiilipi II. vastu, kelle „ilmwõitmata“ laewawägi hukka läks. Aga üks asi on Eliisabeti auu ja kuulsust wähenanud, see on, et ta Shoti maa kuninga abikaasa **Maria Stuartit** 18 aastat wangis pidas ja siis weel ära hukata laskis, arwates, et Maria ühe wande koguga Eliisabeti elu ja walitsuse vastu ühes nõuus olla.

Peale Eliisabeti sai Maria Stuarti poeg, **Sakob**, Inglise trooni peale, kes Inglise ja Shoti maad Suurbritannia nime all walitses.

§ 67. Prantsuse maa. Hugenottlased. Henrik IV.

1. Selweetjia maalt oli uus usupetus ka Prantsuse maal osalisi leidnud, keda siin Hugenottlasteks hüiti. Nende seas oliwad mitmed tähtsad mehed, kelle käes ka oma jägu wõimust oli, nii et, peale selle, kui neid hirmsaste taga kiusati, werisid usujõad Prantsuse maal loitma hakkasiwad, mis kaua wältasiwad. Seal astus **Karl IX.** trooni peale. Aga et ta alles noor oli, walitses seni tema ema **Katariina**, kes kõwaste katoliiklaste poole hoidis. Et laastawad sõad juba palju kahju ja wiletsust maale sünnitanud, tahtis Katariina mõlemate parteide wahel ühendust jalale seada ja lubas selleks oma tütre ühe tähtsama Hugenottlase, **Henrik von Nawarrale**, abikaasaks. Pulmad pidiwad juure toredusega Pariisis peetud saama. Selleks tuliwad palju Hugenott-

laste peamehi kofku, nende seas ka merewäe ülem (admiraal) Kooligni, kes iseäranis noore kuninga poolt lahkestest wasta wõetud sai. Aga Kooligni oli kord Katariinat teega wihastanud, et ütles juba aja olema, et kuningas ise ilma emata walitsema hakaks. Katariina wandus, jeda Koolignile ja kõikidelle Hugenottlastele kätte maitsa ja tungis poja peale, kõiki Hugenottlasi ühel ööl ära tappa lasta. Salajas tehti plaan walmis ja nimetati selleks **Pärtli päewa öö** 1772, 23./24. Augustil. Hirmus öö jõudis kätte, ilma et keegi Hugenottlastest midagi oleks aimanud. Südaöö ajalt kuulufse kuniglikust lossist kella healt, mis katoliiklastele märku annab, tapmise tööd alustada. Kohe selle peale astusiwad mõrtsukad, walge rist täheks mütsi peal, wälja ja hakkasiwad Hugenottlasi jäledal kombel tapma. Igal pool tungiti nende majadesse ja tapeti mehi, naisi ja lapsi maha. Kuningas ise lastis püstoliga alnast põgenejate Hugenottlaste peale. Kooligni sai omas tuas furnuks pistetud ja ta keha alnast uulitsa peale wifatud. Henrik, kes Katariina tütreaga laulatud, peasis hädawaewalt ühte katoliku kirikusse põgenema. Kolm päewa kestis kole tapmine, mis juures peale 30,000 Hugenottlase terwel Prantsuse maal oma elu kautasiwad. Peale jöitis Karl IX. oma saatjatega furnukehadest täidetud uulitsaid mööda, et ennast nende üle rõemustada. Ka Kooligni keha leiti ja kui ta saatjat endid selle pärast ära pöörasiwad, et ta pahaste haiges, astus kuningas weel ligemalle, ja ütles: „Surnud wastalijel on ikka hea hais.“ Paapst aga, kui ta jeda kuulis, lastis kirikutes tänu-Sumalateenistust pidada.

2. Peale neid „werepulmi“ ei löpenud siiski jõad Hugenottlaste ja katoliiklaste wahel otja. Aga Prantsuse maa õnneks juriwad Karl IX., kui ka tema wend Henrik III. pea ära ja esimene õigus trooni peale saada, oli **Henrik von Navarra** käes. Aga katoliiklased ei wõtnud teda oma kuningaks wasta, sest et ta protestantlane oli. Ometigi wöttis ta oma sõbrade nõuu peale wiimaks katoliku uju wasta ja nüüd tegi Pariis oma wärawad tema ees lahti, kus ta kui kuningas auuga wasta wõetud sai. Henrik andis kõikidelle oma waenlastele andeks ja oli pehme oma alamate wasta, nii et kõik teda armastasiwad. Protestantlastele andis ta **N a n g t i k u u l u t u s e** (edikt) läbi katoliiklastega ühewäärilised õigused ja aitas sõdade läbi waejeks saanud talupoegi jeeläbi, et ta nende wõlad neile kinkis. Ta ütles: „Ma loodan nii kaugelle teha wõima, et igal talupojal pühapäewal lana katlasje oleks panna.“ Ise elas ta liht wiisil ja tarwitas oma elu ülespidamiseks wäha. Aga siiski oli temal ka wihamehi, sellepärast, et ta protestantlasi sallis. Sa kui Henrik kord ühte kitsasse uulitsasse jöitis,

kus ta wasta tulewa koorma pärast seisatama pidi, pistis üks nendest, ninega Prants Kawalljak, temale laks korda südamesse; kuningas suri. Mõrtsukas sai küll hirmsal kombel ära hukatud, aga terve Prantsuse maa leinas oma kallist kuningat.

§ 68. Kolmekümne aastane usufõda. Gustaw Adolw.

1. Kolmekümne aastane sõda algas kõigeesite Böömi maal, kus katoliiklased ühe protestantlaste kiriku ära lõhkusiwad ja teise ukseid kinni paniwad. Wiisjed kaebasiwad selle teu üle keisrille, aga saiwad kareda wastuse ja lubati neid pealegi weel muhelda, et kirikut heaga ei lastnud wõtta. See ärritas protestantlased wihale. Ühel päewal 1618 kogusiwad nad endid Praaga linnas kokku, läksiwad lossi ette, tungisiwad sisse ja wiskasiwad kolm keiserlikku ametnikku, kes protestantlaste kõige suuremad wastalised oliwad, aknast wälja, nii et need waewalt eluga peasiwad. Peale selle ei tahtnud Böömlased katoliku keisrit Berdinianti II. oma kuningaks tunnistada ja kutsusiwad kuurwürsti Widriki V. Waltsi omaale kuningaks. Aga warsti selle peale tuli keiserlik wägi ja wõitis Widriku Walge mäe juures ära, nii et ta maalt ära põgenema pidi. Nüüd hukati palju protestantlasi ära ja keelati nende õpetajad jutlust tege-
mast ja kes mitte katoliku usku wasta ei wõtnud, pidi põgenema. Widrik kautas oma maa, mis Baieri hertjogile anti ja põgenes ise Inglismaale. Küll tahtsiwad mõned würstid teda aidata, aga kindral Tilli wõitis nad ära.

2. Selle järele pööras Tilli oma wäega Põhja-Saksjamaa protestantlaste poole, kus talle Daani kuningas Kristjan IV. wasta tõttas. Talle oli wõit Tilli pool. — Aga jelljamaal ajal tõttas üks weel wägewam sõdapealik, kindral Wallenstein, oma kardetawate wägedega protestantlasi karis-
tama. Wallenstein, kõige kuulsam kindral 30 aastases sõas, oli Böömi maa mõisniku sugust. Peale seda, kui ta mitme ülikooli peal tudeerinud ja palju wõderaid maid mööda reisinud, astus ta keisri teenistusesse, kus ta Türlaste wasta wahwaste wõitles. Keiser kinkis talle Wriidlandi hertjogi maa ja nime. See mees lubas, sest et ta rikkas oli, keisrille suure sõawäe kokku seada, ilma, et see talle midagi maksaks. Selle wäega läks nüüd Wallenstein Põhja-Saksjamaale ja wõitis igauht, kes tall wasta sattus, ja ta korratumad wäe salgad riisusiwad ja laastasiwad, mis iial ette juhtus. Ainult Straalsundi linna ei suutnud Wallenstein ära wõtta ja tegi Daan-

lastega 1629 Lübekis rahu. Nüüd oli keiser protestantlased täitsa ära wõitnud ja fundis neid, kõike kiriku warandust, mis 70 aasta eest nende kätte jäänud, wälja andma. Pealegi oli katoliku würostidel lubatud, igat alamat oma ujule sundida. Waheajal tõsteti kaebtuji Wallensteini ja tema soldatite üle keisri ees ja ka katoliku würostid palusiwad, teda teenistusest lahti lasta. Keiser wõttis jeda kuulda ja saatis, ehk küll wasta tahtmisi, Wallensteini minema. Wiimane lahkus rahulikult, sest ta teadis, et teda kord jälle tarwis saab olema.

3. Tuba oli protestantlaste lootus otjas ja nende wäed wõidetud, kui põhja poolt ootamata abi ilmus. Wahwa ja waga Rootsi kuningas **Gustaw Adolw** astus 1630 Pommeri sadamast 15,000 mehega maale. Tema oli väga korraline sõawägi; riijumine oli kõwaste ärakeelatud. Tema sõawäed pidiwad õhtu ja hommiku palwet tegema ja ta ise palwetas kaaja. Kõhe ehtalgu kuisus ta kõik protestantlaste würostid enesega ühes katoliiklaste wasta wõitlema, aga need ei usaldanud teda ja Sakteni kuurwürost keelas Adolwille oma maast läbimineku ära, nii et ta **Magdeburi** linna langemist keelata ei wõinud. Lilli, kes jeda linna ümberpiiras, wõttis tormiga linna, ning ta toored sõamehed tapiswad ja riisusiwad koledal kombel. Kellelegile ei antud armu; niihästi wanad hallpead kui wäetamad lapsed leidsiwad odade otjas furma. Wiimaks põletati terve linn su'utumaks ära; ainult kaks kirikut ja mõni kalamehe onn jäiwad järele.

4. Magdeburi langemise üle kohkunud, ühendasiwad nüüd protestantlaste würostid end Gustaw Adolwiga ja Sakteni kuurwürost palus temalt abi Lilli wasta, kes ennast nüüd Sakteni maa poole pööras. Pea oli ka Gustaw Adolw oma wägedega seal ja **Reiptsi lahingis** wõitsiwad Rootsi wäed 1631 Lilli, kes seismaale 36 lahingis wõitmata olnud, nii ära, et ta ise hädast eluga peasis. Gustaw Adolw tänas selle wõidu eest Jumalat. Protestantlased aga saiwad uut julgust ja elu ning Rootslasi wõeti igal pool rõemuga wasta. Veel kord usaldas Lilli Gustaw Adolwi wasta minna, aga tall ei olnud enam õnne, ta wägi sai wõidetud ning ta ise raskeste haawatud, nii et warji suri. Keegi ei pidanud Gustaw Adolwi tema wõiduteel kinni. Baieri maa, kelle kuurwürost keisri poole hoidis, wärijes tema tuleku ees, pealegi, kus nad Rootsi wangisi kurjal kombel oliwad ära hukkanud. Aga kui Münkeni jaadikud linna wõtmega Gustaw Adolwi juurde tuliwad, ütles ta neile: „Arge kartke, teie elu ega waranduse külge ei saa keegi puutuma.“

5. Et nüüd enam kedagi wägi ei olnud, kes Gustaw Adolwille

oleks julgenud wasta minna, jellepärast palus keiser lahti lastud Wallensteini uueste oma teenistusesse. Alles teisekordse palwe järele kogus see oma wäe kokku ja astus wälja. Enne seda laskis ta ennast aga ainjaks sõda juhatajaks nimetada, kelle üle ka keisril midagi ütlemist polnud. Nürnbergi linna juures sai Wallenstein Rootsi wäega kokku aga ei hakkanud nendega sõdima, waid kinnitas ainult oma seisupaika waenlaste wasta. Siit läks esiteks Wallensteini, pärast Gustaw Adolwi wägi Sakteni maale **Pütseni** linna juurde, kus lahingit alustati. Ühel uduisel hommikul 6. Novembril 1632 laskis Rootsi kuningas oma wäge palwet teha ja laulda: „Weil tuleb abi Zumlaß.“ Ta kui udu lahkuma hakkas, mindi waenlase peale. Gustaw Adolw ise paremat wäetiiba juhatades tungis waenlastest läbi. Aga et pahem wäetiib kõikuma hakkas, ruttas ta ise sinna, aga ägedas wõitluses langes kuningas waenlase kuulijst läbi lastud hobuse seljast maha ja suri. Rootslased oma kuninga langemise üle wihased, tormasiwad nüid niisuguse jõuga Wallensteinlaste peale, et ka kindral **Pappenheimi** wägi, mis neile appi tuli, wasta ei jõudnud pidada. Lahing oli werine aga wõit jäi siiski Rootslastele. Peale lahingit teisel päewal leiti Gustaw Adolwi surmukeha ühe suure kivi äärest, riided ära riisutud ja üle werine. Siit wiidi teda Stokholmi ja maeti seal kuninglikul kombel maha. Sinna paita, kus wahwa kuningas langenud, ehitati pärast mälestuse sanmas.

6. Peale Gustaw Adolwi surma jäi Weimari hertsog Rootsi wäe juhatajaks ja sõda kestis ifka edasi. Wallenstein aga ei näitanud enam sõtta minna tahtna, waid jäi oma wäega Schleesia maale tegewujeta seisma, kust ta wastafega salakaupa sobis, et selle abiga omale Böömi maa kuninga krooni kätte jaada. Aga keiser märkas seda, laskis teda teenistusest lahti ja andis käsku, teda elufalt ehk surmalt Wiini linna wita. Sellepeale läksiwad mõned ohwitseerid keiserlikust wäest, tungisiwad **Segeris** sõjel tema magamise tuppa ja tapiswad ta ära, aastal 1634.

7. Aga ka Wallensteini surmaga ei lõpenud sõda otja. Ka Prantslased jegasiwad endid wiimaks sinna jekka ja aitajiwad Rootslasi, kes Gustaw Adolwi surma järele ka niisamuti riisusiwad ja laastasiwad, nagu Wallensteini wäedgi. Ja pealegi ei olnud nüid enam nende wõitlemine usu, waid wõidu pärast. Ometigi wäjisiwad wõitlejad ja 24. Oktobril 1648 tehti **Münsteri** linnas Prantslastega ja **Dsnabrükis** Rootslastega **Westwaalia rahu**. Protestantlased jaiwad Sakjamaal ühe wäärilisteks katoliiklastega diguste poolest. Üks jägu Pommeri maast jäi Rootslastele

ja Elja s Prantslastele. Nii lõppes siis see 30 aastane sõda, mis ütlemata palju wiletsusi ja waesust maadele oli saatnud. Linnad ja külad seisiwad waremetes ja üle poole nende elanikkudest oliwad surma saanud. Arwatakse, et 30aastane sõda 10 miljoni inimest ära neelas.

§ 69. Prantsuse maa. Ludwig XIV. 1643—1715.

1. Henrik IV. pojapoeg Ludwig XIV. oli alles wiis aastat wana, kui ta trooni peale sai. Kuni tema 23 eluaastani walitses ta ema ja ministrid tema eest, siis wõttis ta walitsuse ise oma kätte ja ütles ministritel: „Nüüd on teil ainult minuga tegemist, sest mina olen riik.“ — Ta püüdis ennast igapidi kuulsaks teha, mis talle ka torda läks. Sõas oliwad tall wahwad kindralid, kodu targad ministrid, kes talle kuulsust tõiwad. Ta kogus enese ümber palju kuulsaid mehi, nagu kunstnikka, luuletajaid ja kirjanikka; tema walitsuse ajal oli Prantsuse maal luuletuskunsti õilme aeg. Kuninglikus kajas oli niisugune toredus, mis weel kufagil enne polnud nähtud. Üks pidu peeti teise järele suure toredusega, mis palju kulu tarwitas, nii et riik wõlgade sisse sattus ja alamad raskete maksude läbi foormatud jaiwad.

2. Ka tahtis Ludwig Prantsuse maad wõidusõdade läbi laiendada ning sõdis sellepärast Saksa, Hollandi ja Hispaania maadega, kellest ta üffikuid maajagusi oma riigi külge kiskus. Ludwigil oli Hispaania kuningas Karl II. õde abikaasaks ja kui Karl ilma lasteta juri, saatis Ludwig oma pojapoja Hispaaniasse trooni pärandama, kes ka kui Wiilip V. Hispaania auujärjele sai. Aga ka Saksa keisril oli üks surnud Karli õdedest abikaasaks ja see nõuudis seepärast Hispaania trooni oma teise poja Karlile. Seeläbi tõuufis Ludwigil ja Saksa keisri wahel sõda, mis 14 aastat kestis. Ludwigil oli aga ka weel teisi wastasi, iseäranes Brandenburi kuurwüri Wiidrik Wille m, nii et ta wiimaks rahu teha tahtis, sest ta sõdawäed jaiwad mitmes paigas ära wõidetud. Kuid wõitjad nõuudsiwad, et Ludwig ise oma sõariistatega enese pojapoja Hispaania troonilt ära ajaks. Seda ei juutnud ta teha, waid tahtis edasi sõdida. Aga jällegi jai ta wõidetud. Waheajal muutsiwad lu'ud teiseks. Saksa keisri poeg Karl, kes Hispaania kuningaks tahtis saada, jai ise Saksa keisriks. Nüüd ei lubanud teised riigid seda mitte, et ta ka Hispaania üle walitsejaks ja seeläbi liig wägewaks jaaks, sellepärasi tehti Prantslastega rahu. Wiilipp jai ikka Hispaania

kuningaks, kuid selle tingimisega, et Hispaania tialgi Prantsuse maaga ühendatud ei saa. Saksa keiser sõdis veel ühe aasta üffi Ludwiga ja tegi siis ka omalt poolt rahu.

3. Sell ajal elasiwad Prantsuse maal umbes 2 miljoni protestantlasi. Neid sundis Ludwig jälle katoliku usku wasta wõtma ja saatis selleks misjonärid wälja. Aga et protestantlased oma usule truuks jäiwad, lastis ta nende kirikud finni panna ja saatis soldatid, neid karistama. Sõpetajad tapeti ära, lapsed wõeti wanemate käest ära ja wiidi katoliiklaste waeste-majadesse kaswatada ja wanu sunniti wägijse katoliku kirikusse. Wiimaks tegi Ludwig Henrik IV. antud Nangti edikti eht seaduse, misläbi protestantlastel katoliiklastega ühe wääriline õigus oli, tühjaks. Palju protestantlasi rändasiwad Prantsuse maalt wälja ja saiwad wõderastes maades lahkest wasta wõetud. Aga mitte kasu, waid kahju tõi see tagasiuamine Prantsuse riigile, sest ta kautas seeläbi palju usinaid ja tublisiid töötegijaid. Ülepea oli Prantsusemaa Ludwigi toreda elu, kui ka palju sõdade läbi waejeks jäenud, nii et kuningas surma üle enam rõemu kui kurbust näha oli.

§ 70. Türlklased Wiini linna all. Sobiëski.

1. Tuba kaua aega oliwad Türlklased Euroopas wõidurikkalt sõdinud ja nende wäed tungisiwad üle Donau jõe ifka kaugemale, kummi nad aastal 1683 Wiini linna alla jõudsiwad. Nende wägi, 200,000 meest juur, Kaara Mustawa juhatusel all, hakkas linna peale tormi jooksmä. Tuba oli linn Türlklaste kätte langemas, kes saagi ja werchimus tema müüri lõhkumijse kallal töös oliwad, kui peastja ilmus. Poola kuningas **Johann Sobiëski** jõudis oma wäega sinna ja löi Türlklased tagasi. Ka Baieri kuurwürst Emanuel ja Sakseni kuurwürst Georg III. andsiwad eneste poolt abi. Wiini linn oli peastetud, aga sõda Türlklastega kestis veel 16 aastat edasi. Iseärane kuulsaks sai Sawoieni prints **Dijheen** (Eugen), oma wõidurikaste lahingite läbi Türlklaste wasta. Lothringeni Karl peastis Ungria maa Türlklaste käest, misläbi see Habsburi jugukonna kätte sai. 1688 wõttis Baieri kuurwürst Emanuel Belgradi linna ära, ta pidi aga jälle tagasi andma. Peale selle, kui prints Dijheen Türlklasi **Tsanta** linna juures oli wõitnud, tehti aastal 1699 sõdariistade rahu.

§ 71. Wenemaa. Peeter Suur. 1682—1725.

1. Wenemaa jaguriikide ühendaja Soann III. saadik oli Tsaaride riik ikka mägewamaks ja tähtsamaks tõusnud. Küll tõusuwad weel mõned sifemised tülid, iseäranes Kuuriku sugukonna lõppemise ajal wale trooni pärijate läbi, kummi wiimats **Romaanowi** sugukonnast würist **Mihael Weodorowitsh** Wene trooni peale tõsteti. Tema kui ka ta järeltuljad on Wene riigile palju kasu toonud. Kõige suurem nende seast ja ülepea üks kõige tähtsamatest walitsejatest ajalu'us oli **Peeter I. Suur**.

2. Peeter oli alles nelja aastane, kui ta isa **Alekséi Mihailowitsh** ära suri. Alekséil oli mitu poega, kellest kõige wanem, **Weodor**, troonipärandajaks jäi. Aga ka **Weodor** suri pea ilma lapsita ära ja Peeter, kes alles 10 aastane oli, nimetati Wenemaa Tsaariks. Esiotsja pidi ta ema **Natalia** jeni kawa walitsema, kummi Peeter täieialiseks oleks saanud, aga ta poolõde **Sohwia** ärritas kirjeltjisi ehk Tsaari kaitsewäge **Natalia** wasta mäsule, misläbi **Sohwia** walitsuse oma kätte sai.

Kuna nüüd **Sohwia** riiki juhatas, kaswas noor Tsaar oma ema juures ilusas **Preobraschénski** lossis wabalt mängides üles. Suba oma noore ia sees awaldas ta suuri waimuandeid ja teaduse himu. Et ta endine koolmeister talle suurt õpetust anda ei jõudnud, walis ta ise eneselle uued. Nende seas oliwad **Shoti** maa mees, kindral **Gordon** ja **Selweetslane Lewoor** tema sõbrad ja iseäranes tähtjad õpetajad. Need rääkisiwad noorele Tsaarile palju wõerastest maadest ja iseäranis Lääne-Euroopa haridusest; see tegi Peetri weel enam uudisühimuliseks.

Waba aja wiitis noor Peeter sõamängudega ära. Oma mängu-sõbradeks wõttis ta riigi ammetnikkude poegi, kellest ta wäljamaa ohwitseride juhatusel nõndanimetatud „nalja roodud“ kofku seadis, millest aga wiimaks esimesed kaardiwäe rügemendid wälja siginesiwad. Kord leidis Peeter ühe wana Inglise paadi ja kui talle üteldi, et sellega purjede abil mitte üksi alla, waid ka wasta tuult sõita wõib, ei jätnud ta enne järele, kui ta ühe **Hollandi** maa laewamehe oli leidnud, kes paadi ära parandas ja Peetrit sellega sõitma õpetas. Nüüd hakkas ta alati weel sõitma ja pea oli tall suur hull sõiduriistu walmistatud.

3. Kui Peeter sell kombel 17 aastaseks oli saanud, hakkas **Sohwia** märkama, et tema walitsus nüüd pea lõppemas on ja püüdis sellespärast salandüül Peetrit ära hukata. Aga Peter sai seda weel aegsaste kuulda ja põgenes ühes emaga **Troitski** kloostrisse. Siit kutsus ta sõamehi oma

kaitsemiseks wälja, kes ka peaaegu kõik endid ta ümber kogusiwad, nii et Sohwia seda nähes andeks palus. Aga Peeter laskis kõik ta abilised ära hukata ja teda ise ühte kloostriisse wangi panna. Nüüd oli Peeter isewalitseja ja hakkas kohe oma plaanisi korda saatma. Rõigepealt kogus ta omale uut sõawäge ja laskis strjeltside ja uue wäe wahel nalja sõdasi pidada, ajutas omale weikese laewastiku ja käis kaksorda Arhangelski linnas, mis sell ajal ainus sadama linn Wenemaal oli. Et aga Arhangelski sadam liig põhja pool ja sealäbi suuremal jäul kinni külmetanud oli, sellepärast mõtles ta Musta-mere äärt, mis sell ajal alles Türlaste käes oli, omale tarwis olema. Ta läks ja wõttis N a s o w i linna Türlaste käest ära ning hakkas sedamaid laewu ehitama. Merewäe teaduste õppimiseks saatis ta palju noori mehi Lääne-Euroopasse, nimelt Weneedigo linna, Inglise ja Hollandi maale. Aga ka ise ei tahtnud ta töötä seista. Ta kutsus ühe seltskonna kofku, kelle eesotsas Dewoor seisis ja läks sellega ühes, mitte kui Wenemaa Tsaar, waid kui liht mees, Peeter Mihailowitsh, Riia linnast läbi Hollandi maale. Kui wäga pani noor Tsaar imeks, kui ta siin nii palju suuri laewu ja nende ehitust, kõikjugu wabrikuid, weskeid, masinaid, töötubasi, kanaalisi ja tammesi nägi! Ta tahtis ise tööle hakata, sellepärast läks ta S a r d a m i külasse ühe laewa puusepa juure töölisteks, ja tegi siin 7 nädalat, kirmes käes, tubliste tööd, ilma et teda oleks tuntud. Ka õpetud mehed ja tublid käsitöölised oliwad Peetri juures auu sees, kellest ta palju oma teenistusesse wõttis.

4. Hollandi maalt reisis Peeter Inglise maale, kus tema auuks mere sõda peeti. See rõnemustas Peetrit üliwäga, nii et ta ütles: „Õdeste, kui ma Wenemaa Tsaar poleks, siis oleks ma Inglismaa merewäe kindral.“ Inglis maalt saatis Tsaar palju sõariistu ja muid kallid asju Wenemaal ja läks ise selle järele Wiini linna. Siin jai ta teaduse, et strjeltsid kodus mäsjamist tõstnud ja tõttas sellepärast Moskwa poole. See peal käis ta jõuu poolest kuulust Poola kuningat August II. waatamas, kellest ta ühe mõega, millega August ühe hoobiga härja pea otjast ära löi, kaasa wõttis, et sellega mäsajaid karistada. Kuid Moskwasse jõudes, oli mäs juba waigistatud. Peeter laskis pea süialused ülesse puua ja häwitas strjeltside wäe ära.

5. Nüüd hakkas Peeter seda, mis ta wäljamaal õppinud, oma riigi kasuks tarwitama. Ta ei sallinud, et pika habemetega käidi ja andis sellepärast käsu, habemeid ära ajada, aga et seda teha ei tahetud, pani ta habeme kandjatele juure maksu peale. Siis muutis ta aasta alguse, mis enne

1. septembriga algas, 1. jaanuari peale, ehitas foolisi ja lastis palju kasulikka raamatuid Vene keelde ümber panna. Sõawäes, kui ka riigi sifemises tallituses wõttis ta parandusi ja uuendusi ette. Aga kõigepealt püüdis ta laewawäge ja kaubandust laiendada, mis Weneriigis jell ajal weel alles algamas oli.

§ 72. Põhja sõda. Karl XII.

1. Tsaar Peeter nägi ära, et laewasõidu ja kaubanduse ebendamiseks Lääne mere ranna maid, mis jell ajal Rootslase käes olivad, hädaste tarwis läheb, sellepärast ootas ta parajat aega, millal nimetud maid oma kätte saada. Seal arwas ta paraja aja tulnud olema, kui 15 aastane Karl XII. Rootsi trooni peale sai. Karl ei näitanud esiotsa walitsusega suurt tegemist tegema, waid wiitis oma aja enamiste jahi peal ära, sellepärast arwasiwad naabrid temast kergeste wõitu saada. Selles mõttes ühendasiwad endid Tsaar Peeter ning Poola ja Daani kuningad ja alustasiwad Rootslastega nõndanimetatud Põhja sõda, mis 21 aastat kestis. Aga Karl oli wägewam wastane, kui ette ära arwati. Ilmootamata ruttu ilmus ta Daani maal, wõitis Daanlased ära ja sundis neid rahu tegema. Siis ruttas ta Tsaari wasta sõdima. Pärnus tuli ta maale, läks Narwa linna alla ja hakkas seda ümber piirama. Wenelased, kes wähem sõale harjutatud olivad, kui Rootslased, ei jõudnud, ehk neid küll wiis korda rohkem oli, Rootslaste wasta seista ja pidiwad aastal 1700 põgenema. Aga Tsaar ei kautanud sellegi pärast julgust, waid ütles: „Ma tean küll, et meie Rootslaste käest weel mitu korda lüüa saame, seeläbi harjutame meie endid; aga aeg saab tulema, kus meie neid lööme.“ Karl aga läks sellepeale Poola kuninga wasta sõdima, wõitis teda ära ja sundis teda, oma trooni teisele andma. Selle aja sees wõttis Peeter Lääne-mere maafonnad, Cesti-, Liwi- ja Kuuramaa ühes Ingermanni maaga ära ja ajutas aastal 1703 Soome lahe äärde uue Wenemaa pealinna **Peeterburi**, seda ehitama mitu tuhat inimest kõigest riigist kofku kutsuti.

2. Karl XII. tuli uueste Wenelaste wasta sõdima. Aga sõdateel oli ta wäel suur toidupuudus, nii et see — kurnatud — **Poltawa** kindluse alla jõudis ja teda ümber piirama hakkas. Pea jõudis ka Peeter oma wäega sinna ja 1709 algas kuulus **Poltawa lahing**. Mõlemilt poolt wõideldi suure wahwusega, aga Rootslased saiwad löödud, ehk küll Karl neid weel põgenemisel wahwustada püüdis. Ta ije peasis 150 mehega lähe-

masse Türgi kindlusesse, *Benderisje*, põgenema, kus teda auustamisega wasta wõeti. Siin wiibis ta mitu aastat ja kihutas Türglasi Tšaari wasta sõdima. Pruti jõe ääres saiwad Wenelased wõidetud ja Peeter ise oleks peaaegu wangi sattunud, kui ta abikaasa Katariina teda oma kawalusega poleks peastnud. Türglased oliwad aga juba Karlilt ära tüdinenud ja jultan andis talle käsu nende maalt lahkuda, aga kui Karl tema käsku ei täitnud, lasi ta oma sõdawäge Karli wasta wälja saata. Wiimane kaitjes ennast fenni, kui ta maja katus juba ära oli põlenud, siis tormas ta mõel paremas, püstol pahemas käes, keskelt waenlastest läbi, aga ta pikad kannused jäiwad rohtu kinni, nii et ta maha kukkus ja wangi sattus. Seda wõitlust nimetasiwad Türglased „löwijahiks“ (kalabalik) ja nende auutundmus Karli wasta kaswas weel suuremaks. Aga nüid pidi Karl oma riigi rahutuma korra pärast kodumaale töttama ja sõitis 14 päewa jees 280 penikoormat maad ratsja ära ning jõuudis Nowembri kuul 1714 koju. Siin walmistas ta uuele sõdale Daanlaste wasta, sai aga Norweegia kindluse Briidrikshalli ümberpiiramise juures maha lastud. Weel 3 aastat wältas sõda, siis tehti *Niistatis* rahu, mille järele Balti maad jäedawalt Wenelasele jäiwad. Nüid oli Peetri soow täidetud ja ta nimetas ennast „*Wenemaa Keisriks*.“ Peale rasket põhja sõda hoolitjes Peeter igapidi riigi hea korra eest uusi seadusi andes ja mõnda tähtsat tööd toimetates. Aastal 1725 nägi fuur Tšaar Peeterburi ligidal üht paati soldatitega merehädas; ta läks neile appi, peastis õnnetumad ära, sai aga ise sealjuures üle märjaks, nii et ta end ära külmetas ja mõni aeg hiljem furi. Tema tahtmise järele sai ta abikaasa **Katariina I.** trooni peale.

§ 73. Põhja-Ameerika.

1. Peale selle, kui Kolúmbus Ameerika maa ülesse oli leidnud, ajusiwad palju Eurooplasi sinna elama. Suur jagu rändasiwad usu tagasiusamise pärast, palju aga ka hõlpsa põlwe ja rikkaks saamise pärast uude maailma. Mitmed waesed saiwad seal oma agaruse läbi ka tõeste rikkaks.

Et nüid Põhja-Ameerika ajunikud suuremal jaul Inglise oliwad, piidib Inglise walitsus seda maad oma alla suruda ja pani neile maksu peale. Ameeriklased lubasiwad ka maksta, aga nõudsiwad, et Inglise walitsus nende seast ka saadikuid Londonisse riigi nõuufogule wasta wõtaks.

Seda ei lubatud, waid liikati nende soom tagasi. Ameeriklased aga ei tahtnud sellega mitte rahule jääda, waid nõudsiwad ka edespäi oma õigust ja kui neile seda ei antud, wõtsiwad nad sõariistad kätte, et endid Inglise ikke alt lahti teha. Seega oli kuulus Põhja-Ameerika priiuse sõda alustatud, mis aastast 1775 kuni 1783 kestis. Palju Inglisei sai selles sõas Ameerika rabades ja soodes otsa. Ameeriklaste peamees **Georg Washington** (l. Wäshingt'n) kogus suure waewaga omale wäe kokku ja läks sellega Inglise wasta. Aga **Benjamin Wrankliin** saadeti Prantsuse maale, neid enestelle appi kutsuma. Prantslaste ja Hispaanlaste abiga wõitsiwad nad ka wiimaks Ingliseid ära, kelle wägi Yorktowni juures Wirgiinias wangi sattus. Bersjalje linnas Prantsuse maal saiwad rahu tingimised alla kirjutatud, mille järele Põhja-Ameerika wabatriigiks tunnistati. Washington waliti esimeseks wabatriigi presidendiks, ning tema järeltuljad saawad iga nelja aasta tagant uueste walitud. Wrankliin oli efiotsja raamatu trükkija ja leidis juba sell ajal piksewarda ülesse. Oma terawa mõistuse pärast tõsteti ta wiimaks kõrgete ametite peale ja läkitati Prantsuse maale saadituks.

2. Peale selle, kui Põhja-Ameerika wabatriigiks oli jaanud, hakkas sinna igast küljest rahwast kokku woolama ja endille eluasemeid walmistama. Linnad tõusiwad ruttu ülesse, laewad sõitsiwad mööda jõgesi ning jõe wesi ja pärast jooksiwad raudteed kõikidest maanurkadest läbi. Lühikese ajaga oli Ameerika maa wägewaks ja jõuukaks saanud, kus käsitöö ja kaubandus õitsesiwad. Harimata maad tehti põlluks, metsjad rüüri maha ja päris rahwas, Indiaanlased, pidiwad kas sügawatesse metsadesse ära taganema, ehk uute peremeeste pärisorjaks heitma. Põlastaw orja kaup kestis kaua, kuni üks jagu ühentatud riikidest presidendi **Pinkolni** all ennast selle wasta tunnistas. Lõuuna poolne jagu oli aga orja kauba poolt ja jeeläbi tõuuisis kodusõda. Raske wõitluse järele wõitis ometigi Pinkolni partei, aga ta ise sai aastal 1865 mõrtsuka käe läbi surma. Särghmine president **Johnson** kautas pärisorjuse ära ja andis orjadelle täie kodaniku õiguse.

§ 74. Preisi maa. Wädit II. Suur. 1740—1786.

1. Neg ajalt kaswas ja kofus Wenemaa naabruses weike Preisi maa. Enne Luterust oli see maa ordomeistri walitsuse all, kuni aastal 1466 üks jagu Preisi maast Poola kuningale kätte langes ja teine jagu teda oma ülemaaks walitsejaks tunnistama pidi. Siljem wõitis ordomeister

Luteruse usu wasta ja muutis seniaegse ordo walitfufe hertsjogi riigiks. Aastal 1618 ühendas Preisi hertsjogi riik ennast Brandenburi kuurwürsti riigiga ja jäi ühe walitfija alla. Aastast 1630—1688 walitfes jeda maad suur kuurwürst Widrik Willeml, keda Preisimaa wõimuse põhjendajaks peetakse. Kuurwürst Widrik III. nimetas ennast aastal 1701 „Preisimaa kuningaks“ ja sest saadik walitfewad Preisimaal kuningad.

2. Üks Preisimaa kõigetähtsamatest kuningatest oli **Widrik II. Suur**. Tema isa pidas teda noorest põlwest saadik kōwa karistuse all ja et temast tubli soldat pidi saama, andis isa talle juba aegfaste püsfi kätte ja saatis teda wahj peale. See oli noorele Widrikulle raske, ta armastas ennemine raamatuid lugeda, salmikuid teha ja wilet puhuda. Et aga isa teda selle eest kōwaste karistas ja raamatud ära wõttis, mõtles ta Inglis maale põgeneda. Aga tee pealt toodi noor kroonprints tagasi ja ta pidi selle eest wangi torni minema. Isa tahtis teda tagasi tulekul mõdegaga läbi pista, aga üks wana kindral kaitses teda seekord. Tema sõbral leitenant **Kattel** laskis kuningas pea otjast ära raiuda, sest et see Widrikut põgenemisel oli aitanud. Ka teda ennast oleks see surm ootanud, kui ta isalt andeks poleks palunud. Peale selle püidis Widrik oma walju isa tahtmist täita ja sai niipalju usaldust, et see teda ühe rügemendi ülemaks tõstis ja talle lustlossi kinkis. Seie kogus Widrik enese juurde õpetatud mehhi ja kunstnikka, iseärane Prantslasi. Aga et ta seal juures ka oma rügemendi korras pidas, oli isa temaga rahul.

3. Peale isa surma astus Widrik Preisi trooni peale, 1740, ja walitfes 46 aastat, mille aja sees ta mitte üffi oma riigi rajasi ei laendanud, waid ka sijemistes asjus kui osaw walitfija riiki juhtis. Ta nimetas ennast riigi esimeseks teenriks ja wõttis igauht oma jutule. Ta ütles: „Waejed inimesed teadwad et ma riigiisa olen, ma pian neid kuulma, sest selleks olen ma seatud.“ Ta reijis iga aasta kord riigist läbi ja waatas igal pool hea korra järele, kus juures ta juhtuwatel kordadel talupoegade ja alamate inimestega sõbralikult kõneles.

4. Kohe oma walitfufe hakkatusel pidi Widrik Austria riigi wasta sõtta minema; sest Austria walitfija **Maria Tereesia** ei tahtnud Shleesia maad ära anda, mis diguse poolest Preisi riigi omandus oli. Aga esimeses Shleesia sõdas, mis 2 aastat kestis, jäi Widrik wõitu ja Shleesia maa pidi temale jäetama. Ka teises Shleesia sõdas oli Widrik õnnelik. Aga Maria Tereesia ühendas ennast jällegi Sakfeni, Wene ja Prantsufe

maaga, kellele pärast ka veel Rootslased ja teised Saksa würstid ligi astusivad. Nii oli siis Wibrifil peaaegu kõige Euroopa riikide wasta sõbida. Ta sai ühendatud wastaliste salanduu kuulda, ruttas nendele ette ja läks kõigepealt Sakteni maaga sõdima. Sellega oli **seitsme aastane sõda** alustatud. Selles sõas sai Wibrif oma wõitude läbi üle ilma kuuljaks. Küll oli tall mitme wastafega tegemist, aga enamiste jäi ta igas lahingis wõitjaks. Iseäranes tähtjad nendest wõidu lahingitest oliwad esite **P r a g a** linna juures, kus ta wahwa kindral **S h w e r i i n** langes, siis, peale selle, kui ta **R o l i i n i** lahingis löödud sai, wõitis Wibrif **R o s s b a h h i** juures Prantslaste wäe ära ja **L ö i t e n i** lahingis saiwad Austria wäed löödud. Ka Wenelased saiwad Wibrifi wägemat kätt **Tjorndorwi** werises lahingis maitsta. Aga nii mitmete lahingite läbi sai ta wägi nii nõrgestatud, et wõim wähenemas oli. Pealegi ühendasiwad endid Austria ja Wene wäed, misläbi Wibrif **R u n n e r s d o r w i** lahingis täitsa wõidetud sai. Peale selle wõitis aga Wibrif jälle **L i i g n i t s i** ja **T o r g a u** lahingites, kus ta kuulus kindral **T s i i t e n** wahwust ülesse näitas. Aga jellegi pärast tuliwad Wibrifulle kitsad ajad kätte, sest Inglise ei annud enam abi ja Wenelased tungisiwad juba Berliini linna. Küll trööstis teda mitu kord waga **T s i t e n** ja tähendas, et wiimaks kõik weel heaste lähel. „Tead sa siis weel üht abilist?“ küsis Wibrif. Tsiiiten näitas ülespoole ja wastas: „See abiline seal ülewal elab weel!“ Ta peagi pööras asi teisiti. Wibrifu wastane Wene walitseja **E l i i s a b e t** suri ja **P e e t e r III.** sai trooni peale. See tegi Wibrifiga rahu ja ühendust. Peale selle, kui Wibrif seitsmendamas sõaastas weel wõidurikkalt sõdinud, tehti **H u u b e r t s b u r i s** rahu, mille järele Schlesia maa jäedawalt Preisi riigi omanduseks jäi. Seitsme aastase sõdimise järele, peaaegu kõige Europa riikide wasta, ei olnud Wibrif mitte üht ainust küla oma riigi küllest kautanud. Ilma toreduseta sõitis nüüd wägew isamaa kaitsja ja kuulus wõitja Berliini linna tagasi, kus ta esimene mure oli, sõda haawu parandama hakata.

§ 75. Sõad Türglaste ja Poolakatega.

Katarina II. (1762—1796.)

1. Zuba Peeter I. oli Türglaste käest **U a s o w i** linna Musta-mere kaldal ära wõtnud ja tall oli nõuu, seal laewawäge asutada. Aga põhja sõda, kui ka warane jurm keelasiwad tema ettewõtmisi löuuna maades täide

faatmaist. Alles **Katariina II.** walitsuse ajal langes terve Musta-mere äärne maa Wene walitsuse alla. Ta saatis oma wahwa kindrali **Numäntjowi** Türlaste wasta sõdima. Türlasi ja Tatarlasi oli 150,000 meest aga Wenelasi ainult 17,000. Siiski andis Numäntjow käsku waenlase wäe peale tungida. Lahing algas **Kaaguli jõe** kaldal ja kestis mitu tundi. Wõit jäi Wenelaste poole ja Türlased pidiwad üle Donau jõe põgenema. Selljamaal ajal saatis Katariina ka oma merewäe **Orlowi** juhatusel all Bahemeresse, kus ta Tshemeni sadamas Türgi sõjalaewad ära põletas. Siiski kestis sõda weel mitu aastat edasi kuni 1774 rahu tehti, mille järele Donni ja Dnjeperi jõgede juud, kui ka waba sõit mööda Bahemerde Wenemaa päralt jäi. Riisiantuti saiwad ka Krimmi Tatarlased Türgi sultani alt lahti.

2. Warsti pärast seda sai ka Krimmi poolsaar Wenemaaga ühendatud. Aga Türgi sultan ei olnud sellega rahul, waid alustas Wenemaaga uueste sõda. Selles sõas tuli Austria keiser **Joseph II.** Wenemaale appi. Ülemaks Wene sõawäe juhatajaks nimetas Katariina oma kindrali **Patjomkini**. Aga iseäranes kuulsaks selles sõas sai kindral **Suwoorow** oma wõitude läbi. Patjomkin wõttis nõuuks, Türlaste kõige kindlamat kantši, **Ismaeli**, Donau jõe kaldal ära wõtta ja saatis selleks ühe jau sõamehi kantši ümberpiirama. Aga Türlased paniwad wahwaste wasta. Talw tuli peale ja Wene wäes hakkas katku tõbi möllama nii et pealikud juba Ismaeli kindlust rahule tahtsiwad jätta ja ära minna. Aga seal läkitas Patjomkin Suwoorowi sinna ja käskis kindlust ära wõtta. Uus elu ärkas soldatite sees, kui nad Suwoorowit eneste keskelt nägiwad. Kiireste hafati tormi wastu walmistama. Enne tormi jooksmist laskis Suwoorow Türgi sõapealiku käest küsida, kas ta ilma tormita kindlust ära ei annaks, sai aga wastuseks: „Ennemine jäeb Donau jõgi seisma, kui Ismael langeb“. Tormijooksmine algas. Küll paniwad Türlased tubliste wasta; sest iga maja oli kindlaks tehtud ja ka nende elanikud sõdijsiwad kaasa, siiski langes kindlus Wenelaste kätte 1790.

Ehk küll Patjomkinil nõuu oli, Türlasi Euroopast wälja ajada, siiski ei läinud see tall korda, sest Inglise, Preisi ja Rootsi riigid ei soowinud Türgi riigi langemist ja seisiwad selle wasta. Patjomkin suri ja mõni kuu hiljem tehti **Sasji** linnas Türlastega rahu, aastal 1791, mille järele põhja poolne Musta-mere rand Wenemaa külge jäi.

3. Poola riigi sijemine walitus oli jell ajal korratu oleku sisse langenud. Kuningal ei olnud mingisugust wõimust. Riigi walitus oli

juuremal jäul mõisnikkude käes, nii, et pärast iga kuningas surma uue valimise juures juured tülid tõuusiwad. Peale selle oli waimulikutes asjus suur segadus. Katoliku preeftrid ei jallinud Wene ega Luteruse usu rahwast, ega antud nende liikmetelle maapäewal ega senatis heale õigust. Sa kui Katariina II. ja Preisi kuningas Widorik Wene ja Luteruse usulistele nende õigusi nõuudsiwad, milleks Poola maapäewa peal üks plaan wõi eeskiri ette pandi, tõmbasiwad Poolakad mõegad tupest wälja ja tõstsiwad suurt kára, nii et sekretär, kes plaani ette luges, wait pidi jääma. Kolm aastat hiljem pidiwad Poolakad ometigi Wene jaabiku nõuudmise peale Wene usulistele need õigused tagasi andma. Aga katoliku piiskopid hakkasiwad rahwast mäsajule kihutama ja Poola mõisnikud sõariistad käes, kogusiwad Barri linna kofku et Poola kuningat P o n i a t o w s k i t, kes Katariina II. tahtmise järele walitud oli, troonilt maha liikata ja Poola maal seiswat Wene wäge ära ajada. Sellepärast tõuusis nelja aastane sõda. Wenelased saiwad wõidu ja mõned Poola maakonnad jagati Wene, Preisi ja Austra riikide wahel ära. 1772.

4. Asta 20 pärast tõstsiwad Poolakad uueste mäsju. Nende pea mehiks oli wahwa kindral Kostjushko, kes Poola lõuuna maakondades Wenelaste wastu sõdis. Pealinnas oliwad aga rahwas Wene sõapealiku I g e l s t r ö m i hoolkuse läbi endid mäsjamisele walmistanud ja tormasiwad homniku wara Wenelaste peale. Seda pealetungimist nimetatakse „Warshawi linna homniku palweks“. Igelström põgenes oma wäega linnast wälja ja mäs lagunes üle maa laiale. Mäsajad oliwad juuremal jäul mõisnikud, kunas alam rahwas, kes nendest kurnatud saiwad, Poola riigi langemist külmal pealt waatasiwad. Katariina jaatis mäsajate wasta Suwoorowi, kes Kostjushko wäe ära wõitis. Poola riik kautati 1795 aastal ära ja Wene maa sai eneselle W a l g e - W e n e m a a, W o l h ö i n i a maakonna ja L e e d u ning K u u r a m a a omanduseks.

5. Aga mitte üksi wõidurikkad sõad ei teinud Katariina walitsuse aja tähtjaks, waid ka riigi sijemise edenduse eest kandis kõrge keiseriina hoolt. Katariina jautas Wene maa 50 kubermanguks, seadis uued kohtud sisse ja ajutas palju uusi linnu. Kohtu aluste piinamise kautas ta ära. Rahwa harimist püidis ta igal pool edendada, selleks lastis ta palju koolisi ja kaswatamise majasi ehitada. Ka on Katariina ise oma käega mõned õpetlikud jutud ja näitemängud kirjutanud, milles ta rahwa wigu ette kujutas.

§ 76. Prantslaste mäis.

1. Juba Ludwig XIV. oli oma õnnetuma walitjuse ja toreduse armastawa elu läbi Prantsjuse maa wõlgade sisse saatnud, aga jeda rohkem tegi jeda ta järeltuleja Ludwig XV., kelle walitjuse ajal alatu eluford ja pahad kumbed kuninglikus kijas maad leidsiwad, mis siit ka rahwa jekka tekkisiwad. Sellejuures elati suurelt ja peeti lustipiduji, mis ütlemata palju kulusi tegi. Selleks pidi rahwgs raha andma, kellele rasked maksud peale pandi ja kes kaua aega niijuguse walitjuse ifke all ohkas. Dmetigi suri Ludwig XV. ära ja ta järeltuleja Ludwig XVI. astus 1774 trooni peale. See oli waga ja hea tahtmistega walitseja, aga liig nõrk oma maad jellest wiletsast korrast wälja aitama. Ta kutsus kolmest seisusest, nimelt mõisniku, waimuliku ja kodaniku seisusest jaadikud Berssälje linna kofku, et nõuu pidada, kuda riigi sijnemist olu parandada. Aga jaadikute keskes tõuufis tüli: Mõisnikkude ja waimulikude seisus ei tahtnud oma õigusi, mis nad nõrga walitsejate ajal oma kätte kiskunud, ära anda, see ärritas kolmat seisust nende wasta ülesse ja kutsus kuningaga luaga üleüldise rahwakoogu nõuupidamiseks kofku.

2. Nüüd algas wäginwaldne muutmine riigi sijnemises asjus ja rahwas fogus ennast salkades kofku ja tormas mööda Pariisi uulitsaid, lõhkus wangimaju maha ja tappis wangihoidjad ära. Küll saatis kuningas wäed Pariisi ja Berssälje linna wahela wälja, aga see ei aitanud midagi. Mäis lagunes üle kõige riigi laiale, nii et igal pool suurematele kitsikut tehti. Waheajal oli rahwakogu kõik mõisnikkude ja waimulikude eesõigused ära kautanud ja tunnistas kõiki Prantsjuse riigi kodanikka ühesuguse õiguse wääriliseks. Rahwas, seeläbi weel julgemaks tehtud, läks suures jalgas Berssälje linna, mäsjas ja tappis kuningaga teenijad ära ja sundis kuningat ennast ühes abikaasaga Pariisi linna kaasa tulema, kuhu ka rahwakogu läks. Pariisist püidis kuningas ära põgeneda, sai aga ühe jaamaülema läbi, kes ta ära tundis, finni wõetud ja Pariisi tagasi wiidud, kus teda nüüd kui wangi hoiti.

3. Rahwakogu oli jällegi uue seaduse wälja arwanud, mida kuningas tingimata wasta wõtma pidi, ehk see küll peaaegu kõik tema walitjuse wõimu ära kautas. Aga rahwas ei olnud weel jellegagi rahul, waid tormas kuningliku lossi peale, kust Ludwig hädawaewalt põgenema peasis ja nõuufogusse läks. Siit jaadeti teda ühes oma perekonnaga ühte wanasse wangihoonesse. Ka teised Pariisi wangihooned oliwad kuningaga jöpradega

ja tema poole hoidjatega täidetud, nende seas suurem jägu mõisnikka ja waimulikust seisusest mehi, kes timukate kirweste all surma leidfiwad.

4. Rahwakogu ehk nõndanimetatud konwent kautas 1792 kuningriigi ära ja tegi Prantsuse maa **Wabatriigiks**, kelle eesotsas Jakobii-lased, kui kõigemeeletumad mäsajad seišfiwad. Rõik, kes kuningaga ja ja endise walitsuse poole hoidfiwad, mõisteti armuta surma. Tapmises oli üks iseäraline masin, güilljotiine, ehk suur kulkumise kirwes wälja mõeldud, millega awaliku platši peal päid maha raiuti. Ka kuningas kutsuti nõuukogu ette ja mõisteti sellepärast süidlasteks, et ta põgeneda tahtnud ja anti timukate kätte, kus ta pea sellesama kirwe all otsast ära raiuti. Mõni kuu hiljem pidi ka Ludwigi abikaasa Maria Tereesia tütar sinna tapmise paika minema, kus ta pea kirwe all langes, kunas ta 9 aastane poeg ühe kingsepa juurde õpipoisiks pandi, kus ta warši suri.

5. Wabatriiklaste peamees oli werejänuline **Robespierre**, kes kõigi oma wastalisi ära hukkas. Tema walitsuse aega nimetaks „hirmuwalitsuseks“. Ka ristiusk kautati riigist ära ja seati selle asemelle nõndanimetud „mõistuse ust“, kelle jumalaks üks naisterahwas tehti ja keda toreda wankre peal mõõda uulitsaid weeti ja kellele Notredame kiriku altari peal ohwerdati. Aga see ei kestnud kaua; Robespierre nägi, et rahwas see üle rahutumaks jäi, käskis ta jälle Jumalat teenida. Aga ka Robespierre tund oli tulnud. Ta enese parteilased, kes ta käsku ei suutnud täita, heitsiwad teda wangi, kus ta ise eneselle otja teha püüdis, mis tall aga korda ei läinud. Teisel päewal wiidi ta weriselt ühes mõne seltsilistega sellesama kirwe alla, kus tema käsu järele enne tuhanded oliwad ära hukatud, ja selle hirmsa mehe walitus oli jeeaga otsas. 1795. Sellepeale waliti **direktoorium** ehk walitsuse kogu, kelle läbi juba inimlikum walitus jalale seati. Siiski ei lõppenud segadused enne, kui wägew kindral **Napoleon Bonaparte** Prantslasi juhutama hakkas.

§ 77. **Napoleon Bonaparte.**

1. Prantsuse maa oli oma mäsju läbi peaaegu kõige Euroopa riikidega tüllise sattunud, kes teda karistada tahtfiwad; kuid karistatud saiwad nad ise, liiategi siis, kui noor Prantsuse kindral **Napoleon** wae juhatajaks sai.

Napoleon Bonaparte oli Ajatshia linnas Korsika saarel kui adwokati poeg sündinud. Ühe Prantsuse kreiskooli peal sai ta ohwitseriks

ja läks 14 aasta wanusena Pariisi linna, kus ta mõne aja pärast juurtükki wäe peale teenistusesse astus. Siin sai ta oma truu ja osawa teenistuse pärast juba 26 eluaastal kindraliks tõstetud.

2. Direktoorium andis Napoleoni ülema sõjawäe juhatusse Itaalias kätte ja saatis ta sinna Austria wägede wasta sõdima. Ta oskas halvadest soldatitest tublisi sõamehi teha, nii et wõit wõidu järele tema sõateed ülendasiwad ja mõne kuuga oli terve Itaalia maa tema käes. Sellepeale tuli ta Austria maale ja sundis mõega wael jeda maad Prantslastega kasuliku rahu tegema. 1797. Nüüd saadeti Napoleoni Egiptuse maale, jeda ära wõitma, et siis Inglasi Indias karistada. Ta sõitis oma sõameestega üle Wahemere ja sai õnnelikult Egiptuse maale. Wana kuuljate piramiidide juures tuli Egiptuse wägi talle wasta. „Prantslased!“ hüüdis Napoleoni oma sõameestele, „täna saate teie Egiptlaste wasta sõdima. Urge unustage ära, et aastatuhanded nende piramiidide pealt teie wahwust waatavad!“ Pea algas ka lahing, kus Egiptuse wäed täitsa wõidetud saiwad. Aga Prantsuse laewawägi sai Inglisest Abukiri linna all ära häwitatud. Napoleoni pööras, peale selle, kui ta Siiriasse oli tunginud, ruttu Prantsuse maale tagasi, kus teda suure auuga wasta wõeti. Siin kautas ta direktooriumi ära ja laskis 1799 kolm konjuli walida, kelle seas Napoleoni esimene oli. Nüüd wast hakkas Prantsuse maal hea kord walitsema ja Napoleoni parandas mõndagi wiga riigi toimetustes.

3. Prantsuse maa wasta oliwad waheajal endid Wene, Inglis ja Austria maa ühendanud. Wene keiser Paul I. saatis oma sõjawäe wahwa kindrali Suwoorowi all Itaaliasse, kus ta peaaegu terve Itaalia maa Prantslaste käest ära wõttis. Aga et Austria lased oma mõistujeta tegewuse läbi Suwoorowi wõitusi asjatult tegiwad, wõttis ta raske teekonna üle Alpi mägede ette ja keiser Paul kutsus oma wapra sõjawäe wõitluse wäljalt tagasi. Ka Keini jõe ääres oliwad Prantslased wõidurikkalt sõdinud, sellepärast tehti nendega rahu, mille järele kõik maa pahemalt poolt Keini jõe Prantslastele jäi. Rahu ajal oli Napoleoni sijemistes riigi toimetustes tegew; ta ajutas kooli, ehitas teesi ja seadis igal pool head korda jalale. Selle eest waliti teda eluaegjeks konjuliks ja paar aastat hiljem, 1804, tõsteti ta „Prantsuse maa keisriks“.

4. Aga Inglis ja Wene maa ei tunnistanud Napoleoni keisriks, waid ühendasiwad endid Austria maaga tema wasta. Nüüd Napoleoni tungis wõidurikkalt Wiini linna ja pööras sealt põhja poole, kus Wene keiser

Aleksander I. Austria keisri Prantsuga endid ühendanud oliwad. **Austerliti** linna juures algas nõندانimetud „kolme keisri lahing“. Si aitanud Venelaste ega Austrialaste waprus; Napooleon wõitis mõlemad wäed ära ja sundis Austria keisrit rahu tegema, mille järele Baieri ja Württembergi riigid kuningriikideks saiwad ja Weneediku linn Itaalia, Tirol aga Baieri maa külge jäi. Siis ühendas ta 16 Saksa würsti Reini ühenduse nime all, kes ennast Saksa keisri alt lahti ütlesiwad ja Napooleoni oma ülemaks walitsejaks tunnistasiwad. Et Saksa keisri nimel siis enam tähtsust ei olnud, nimetas Prants jesi jaadik ennast Austria keisriks. Napooleon kinkis nüüd oma wendadelle ja jugulastele maid ja krooniji.

5. Preisi maa oli ennast jeni ajani jõast eemal hoidnud ja Preisi wägi waatas kõrkusega oma wõidetud waenlaste peale. Aga kui nende kuningas **Widrik Willem** Napooleoni wasta läks, sai ta **Zeena** ja **Auerstäti** lahingites täitsa ära wõidetud, nii et enamiste kõik Preisi kindlused alanduses oma wärawad Napooleoni ees lahti tegiwad. Pea läks ta oma wäega Berliini linna ja seega oli Preisi maa Napooleoni wägewa käe all. Siit pööras fuur wõitja hommiku poole ja wõitis kahes lahingis ühendatud Wene ja Preisi wäed ära. Sellepeale tehti **Tilsitis** rahu, kus Wene ja Prantsuse keiser esimest korda kokku saiwad. Selle rahu lepingu järele kautas Preisi riik poole omast maadest. Napooleon tähendas, et ta ainult Wene keisri pärast Preisi kuningalle tema trooni jätab. Mõlemad keisrid lubasiwad teineteisele tueks olla ja Aleksander wõttis Napooleoni tingimise wasta, mille järele kauplemine Inglismaaga finni pandi. Siit läks Napooleon õhtu poole, wõitis Portugaali ja Hispaania maad ära ja pani oma wenna sinna trooni peale. Aga wahe ajal püüdsiwad Austrialased Napooleoni iket ära raputada, kuid ruttu tuli ta ja rõhus selle katse wägewa käega maha ning Wiini rahulepingus kautas Austria mitmed maakonnad ja keiser Prants pidi oma tütre, **Marie Luiise**, Napooleonile abikaasaks andma. Nüüd seisis Napooleon oma wõimuse kõigekõrgema tipu peal. Peale Wene ja Inglismaa oli terve Euroopa tema walitjuse all ja täitis tema käsusi. 1810.

§ 78. Napooleoni langemine.

1. Et Wene keiser Aleksander kauplemisest Inglismaaga siiski mitte ära ei keelanud, jesi et see Wenemaale palju kahju tõi, walmistas Napooleon Wenemaa wasta sõtta. Kõiki oma alla heidetud Euroopa wägefi oma

kaasa fundides, tuli ta peale 500,000 mehega aastal 1812 Wenemaale. X Aleksander kogus umbes 250,000 meest oma väge kokku ja seabis seda kahte jalku ja saatis ühe jau kindrali Barklai de Tolli, teise kindrali Bagrationi all lääne poolse riigi rajale. Aga et Barklai ettevaatlikult Prantsuse juurema wäe kui ka Napooleoni osawuse eest tagasi taganedes ennast lahingist eemal hoidis, andis Aleksander ülema wäe juhatusel kindral Kutuufowi kätte. See astus **Borodino** küla juures Prantsuse wäe wasta ja lahing algas. Mõlemilt poolt wõideldi ägedaste; wahwaste paniwad Wenelased wasta. Kümne tunnilise werise wõitluse järele taganes Wene wägi ja üksi suurtüki lastmine kestis weel edasi. Aga et Wenelased poole omast wäest kautanud ja paljude kindralite seas ka Bagration langenud, ei uuendanud Kutuufow lahingit, waid andis käsku taganeda. Ka Moskwa linn jäeti waenlase päralt, kust, peale mõne waesema inimise, kõik wälja põgenesiwad. Prantslased tuliwad linna alla. Napoleon astus hobuse seljast maha ja wotas jaadikuid linnast teda wasta wõtma tulema. Aga kui wäga pani ta imeks, kui sõlbi, et linn inimistest tühi on. Ta läks oma wäega linna sisse ja wõttis ise Kremlis aset. Kui keiser Aleksandrile teatati, et ta wäed wõidetud ja Moskwa waenlase käes, ütles ta: „Kui muul ükski soldat enam üle ei jae, siis tahan ma omad truu alamad kutsuda ja neid ise sõtta wiia ja kui kõik asjata on, rändan ma Siberimaa lagendikudelle, enne kui ma üht teutawat rahulepingut alla kirjutasin!“

2. Prantslastele oli waheajal tibe kätte tulnud. Toiduse, kui ka peawarju puudus sünnitas wäe hulgas laastawat tõbe, nii et Napoleon juba rahu paktus, mis Aleksander mitte wasta ei wõtnud, enne kui Prantslased maalt wäljas on. Wenelased aga kogusiwad uut wäge, mille kuludeks rahwas priitahtlikult suured jummad raha ohwerdas. Dmetigi ei jäenud Napooleonil muud nõuu üle, kui andis wägedelle käju, koju poole pöörata. See teekond sai ilmaajalu'us tähtsaks. Napoleon pidi oma wäega seda jama teed tagasi minema, mida mööda ta tulnud, kuid ümberringi oli kõik ära laastatud ja külm läks karedaks. Tuhandeid ja kümneid tuhandeid tappis nälg ja külm. Beresina jõe juurde jõudes lastis Napoleon kaks jilda üle jõe tõmmata, kust ta oma wäega üle minema hakkas. Siin tõusis suur tungimine Prantslaste seas; sest Wenelased oliwad neil kannul ja lastiwad wahetpidamata nende pihta. Palju nendest langesiwad jõkke ja uppusiwad, palju jäiwad wankre rataste alla ja saiwad furnu's muljutud. Wiimaks saiwad jillad ära lõhutud ja üks osa Prantslasti fattus wangi. Prantslaste juurest wäest jäiwad ainult riismed järele,

kes oma kodumaad näha saavad. Napooleon ise sõitis ühes saanis Pariisi linna, kus ta uut wäge koguda tahtis.

3. Waewalt oli sõnum läbi Euroopa kōlanud, et suur Napooleoni wāgi Wenemaal otja saanud, kui kõik wūrstitid jeelābi julgustatud, Prantslaste ifet āra tahtiwad raputada. Keiser Aleksander kutjus nūid kōiki rahwaid priiuse kaitsemiseks eneselle appi ja ei tahtnud enne järele jätta, kui Euroopa Napooleoni ifke alt peastetud on. Preisji maa ühenddas ennast kōigeesiteks Wenemaaga, peale selle Austria ja teised. Ühendatud wūrstitid kogusiwad oma wāe kofku, mis 300,000 meest suur oli ja jagasiwad seda kolme jalku. Napooleonil oli 200,000 meest. Mitme wāhemate wōitluste järele kogusiwad kõik wāed Leiptsiigi linna lähedalle kofku. Siin algas suur **Leiptsiigi lahing**. Peale 7813 suurtüki pōrutasiwad teineteise wasta, nii et maa kaugekt ümberringi wārises. Napooleon juhatas lahingit ühe kõrge koha pealt; tema wastas teise kõrgestiku peal seisiwad keiser Aleksander I., Prants I. ja kuningas Widrik Willem III. Küll wōitlesiwad Prantslased wahwusega, aga Napooleoni tund oli tulnud ja wōit jäi ühendatud wāele. Napooleon taganes Leiptsiigi linna. Kolm ühendatud wūrstiti aga langesiwad wōiduwäljal põlwili ja tanasiwad Jumalat selle nii tähtsa wōidu eest, mis neile oľaks antud. See wōit oli aga palju mehi maksnud; ühendatud wāest oliwad 50,000 ja Prantslaste wāest 70,000 meest langenud. Teisel päewal tungiti Leiptsiigisse Prantslaste kallale, kes nūid põgenedes koju poole ruttasiwad. Ühendatud wāed tormasiwad neile järele ja jõuudsiwad mõne wōitluse järele Pariisi linna, aastal 1814. Siin tõugati Napooleon troonilt maha ja saadeti Elba saarele elama. Endise tapetud kuninga wend sai kui Ludwig XVIII. troonile tõstetud. Sa Pariisi rahulepingus määrati Prantsusumaa piirid 1792 aasta olekusje tagasi.

4. Et nūid jälle wana korda Euroopas jalale seada ja Napooleoni läbi lõhutud maid ühendada, kutjuti üleüldne nõuukogu ehk kongress Wiini linna kofku. Ka Prantslastele anti heale õigus. Aga kui Euroopa wūrstitid alles Wiinis nõuu pidasiwad, tuli Napooleon Elba saarekt jalaja Prantsuse maale, kus teda suure rõemuga, iseāranes soldatite poolt, wasta wōeti. Kuningas Ludwig põgenes ruttu āra ja Napooleon läks Pariisi linna, kus ta ennast jälle keisriks nimetas. Kuid Euroopa wūrstitid kogusiwad kiireste oma wāed kofku ja läksiwad Napooleoni wasta. Ehk küll wiimane neile kirjalikult tõutas, rahu pidada, siiski ei ufutud teda ja saadeti wāed tema wasta jõtta. Esimeses lahingis wōitis Napooleon, aga

Waterloo lahingis, kus wahwa Preisi kindral **Blücher** Inglise kindrali **Wellingtonile** appi jõuudis, sai ta täitsa löödud. Napooleon ise põgenes Pariisi ja Blücher oli oma jurmawa mõdegaga Prantslaste kannul, kuni ta 11 päewa pärast nende pealinna jõuudis. Napooleon püüdis Ameerikasse põgeneda, aga pidi ennaft Inglastele wangi andma, kes teda ühe üfsiku Atlandi mere saare peale wangi saatsiwad, kuhu ta eluks ajaks walju wahi alla pidi jääma. Siin, **Helena** saarel, suri ta aga juba 5 aasta pärast murest rõhutatud ära. Ta luud saiwad pärast Pariisi toodud ja maha maetud.

§ 79. Hommikumaa ehk Krimmi sõda. 1854—1855.

1. Juba Peeter Suurest saadik on Wene ja Türgi maa wahel tihti sõdasi olnud, misläbi Türglased ikka enam Donau maadest on pidanud taganema. Üks tähtsamatest sõdadest oli aastal 1828, kus Wenelased wõidurikkalt ühe kindluse teise järele oma alla heitsiwad ja wahwa kindrali **Dübitshi** all üle Balkani mäe kuni Adrianoopoli linnani tungiswad, misläbi Greekumaa Türgi ikke alt lahti sai ja iseriigiks tehti. 1829.

2. Aga raskem ja tähtsam, kui kõik esimesed sõad Türglastega, oli **Krimmi sõda**. Türgi walitsus oli Kristlastele omas riigis Muhamedi usulistega ühe wäärilised õigused lubanud, ning tahtis neid kaitsta. Aga et see ei sündinud ja Kristlasi Weike-Masias mitmes paigas hirmsaste taga kiusati, nõuudis keiser **Nikolai I.** hommikumaa Greeka kiriku ülemat kaitsewalitsust enese kätte. Kuid Türglane, kelle poolt Inglise ja Prantslased oliwad, ei wõtnud seda nõuudmist wasta, mispeale Nikolai omad wäed Donau äärde Moldau ja Wallahaise saatis. Kui Sultani nõuudmist, Wene wägesi Donau äärest tagasi jaata, mitte ei täidetud, kuulutas ta, Inglise ja Prantslaste poolt tuetatud, Wenemaale sõda. Esimesed wõitlused algasiwad Donau jõe ääres, kus Türglased õige wahwaste sõdisiwad. Wene merewäe kindral **Nahimow** põletas Türgi laewawäe **Sinope** lahingis ära ja **Gortshakow** tungis üle Donau Türglaste kallale. Aga seal ühendasiwad endid Prantslased ja Inglise Türglastega ja kuulutasiwad Wenelastele ka sõda; esimestele pärast weel astus Sardiinia riik ka ligi. — Peale seda, kui Wenelased asjata oliwad püüdnud Silistria kindlust Türglaste käest ära wõtta, jätsiwad nad Wallahéi ja Moldau, kui ka wõidetud Dobrutsha maha ja taganesiwad üle Pruti jõe tagasi. Inglis-Prantsuse laewawägi jõuudis Septembri kuul 1854 Krimmi poolsaare

alla, kus Wene tähtsama kindluse **Sewástopoli** ümber piiramine algas. Vääne-meres oli Inglis laewawägi kõik sadamad kinni pannud ja kindlused Kronstadt, Wiiburg ja Sweaburg saiwad waenlase suurtükkidest lastud, aga ilma, et neid ära oleks wõtta jõutud. Sewástopoli all wõideldi aga ime wahwusega. Esimene üleüldne torn kindluse peale löödi tormajate suureks kahjuks tagasi. Aga alaline lastmine ühendatud wäe poolt tegi kindlusele palju kahju. Aga ka Englise ja Prantsuse wägedel oli raske seisupaik. Talwe otsa pidiwad nad Sewástopoli ees leeris seisma, kus kolera ja joetõbi neid palju laastas. Wahelajal sai Wiinis rahu tingimiste üle nõuu peetud, aga sellest ei tulnud midagi wälja. Seal juri 2. Märtsil 1855 keiser Nikolai ära ja ta poeg **Aleksander II.** astus trooni peale. Aga weelgi ei lõppenud sõatuli, waid algas sell suwel weel suurema ägedusega. Nus Prantsuse wäejuhataja **Belissié** tungis suurema jõuga Wenelaste kallale ja wõttis mitmed kindlad kohad nende käest ära, sai aga Malakowi torni juures ise tubliste löödud. Kuid ägedas wõitluses langes 8. Septembril 1855 Malakowi kindlusejagu ühendatud wäe kätte ja seega oli Sewástopol wõidetud. Wenelased lastsiwad ise oma laewawäe mere põhja ja taganesiwad põhja poole ära. Aga Aasia sõaplatstil oliwad Wenelased Türgi kindluse **Kars'i** ära wõtnud, mispeale rahutingimisi käsitse wõeti ja mis alles 1856 **Pariisi rahulepingus** diendati. Wenemaa sai Sewástopoli tagasi, pidi aga tüki Beksaraabias, oma kui ka kaitsewalitsuse Türgi maal elawate Kristlaste üle ära andma. Nii lõppes see raske sõda, mis palju inimeste elu, kui ka kulu oli maksnud.

§ 80. Saksa-Prantsuse sõda. 1870—1871.

1. Et Preisimaa aastal 1866 Austria wasta wõidurikkalt oli sõdinud ja seega oma naabru rahwa Prantslaste kadedust, kellega nad ifka wihamehed olnud, oma peale ärritanud, sellepärast otsiti Prantslaste poolt põhjust, et sõda läbi oma nüüd wõimsat naabru-riiki alandusele sundida. Põhjus, sõda algada, leiti selles, et Preisi walitsus Hohentolleri printsi Leopoldi Hispaania troonile olla tahtnud tõsta, mida Prantsuse maa ei lubanud. Sa et Preisi kuningas Prantsuse saadiku, kes selles asjus tema jutule nõuudis, ilma wasta wõtmata ära saatis, kuulutas Prantsuse walitsus Preisi maale sõda. Kuid mitmed wõisturiigid Lõune-Saksamaal, kelle abi peale Prantslased lootnud, langesiwad nüüd Preisi

maa nõuusse. Peagi paistis välja, et võiduvaim Preislaste pool oli; sest ehk küll Prantslased Saarbrükeni linna ehitaks tormiga ära võtta jõudsiwad, siiski langes see werise lahingi järele Spihheri mäe juures jälle Preislaste kätte tagasi. Riisamuti sai ka Mat Mahooni wägi Böörti juures täitsa löödud. Keiser **Napoleon III.**, kelle üle Pariisis nurin oli tõusnud, andis ülema sõawäe juhatusse oma kindrali Bafene hooleks, aga ka sellel ei olnud suuremat õnne. Werises Grawelotte lahingis sai Prantslaste wägi jällegi wõidetud ja nende kindlus Mets jäi seeläbi ikka kitsama piiri sisse. Siin püüdis kindral Mat Mahoon oma wäge Bafene wäega ühendada, kuid Preislased jõudsiwad serwiti kiirmarsi läbi aegjaste wahela ja surusiwad mõlemad wäed tagasi. Tähtjas **Sedaani** lahingis sattus Mat Mahooni wägi 25,000 meest ühes nende keisri Napooleoniga wangi. Kuid loodeti rahu tehtama. Kuid Prantslased Pariisis, kes Sedaani langemist äraandmise tööks pidasiwad, lükkasiwad rahwatogu otjusel Napooleoni Prantsuse keisritroonilt maha ja tegiwad Prantsuse maa **wabatriigiks**. Uued wabatriigi efmehed (Gambetta ja Baawer) ei tahtnud nende tingimiste all, mis Preislased pakkusiwad, rahust teada ja uued wäed saadeti välja. Aga ka need ei jõudnud keelata, et Pariis ja Mets ikka kitsamalt ümberpiirati. Wähemad kindlused langesiwad üksteise järele Preislaste kätte; ka Strajsburg tegi oma wärawad neile lahti. Aga hoopis suuremat muutust tõi kindluse **Metsi langemine**, kus 173,000 Prantslast wangi sattusiwad. Ka **Werdöoni** kindlus langes selle peale pika ümberpiiramise järele Preislaste kätte. Aga Orleangi linna, mis Preisi wäest ära wõetud, wõitsiwad Prantslased tagasi. See andis neile lootust Pariisi ümberpiirajatest wabastada, mis aga korda ei läinud. Mitmete vähemate wõitluste järele jõudsiwad Preisi wäed nii kaugelle, et Pariisi linna suurtükkidega lastma hakati. Linnas läks häda toiduse puuduse pärast aeg ajalt suuremaks. Mitmed tähtsamad mehed püüdsiwad õhu laewadega Pariisist põgeneda, mis neil ka õnneks läks. Wahel ajal oli Preisi kuningas **Willemlennast Saksa keisriks** nimetada lastnud. Nii sai siis jälle Saksa keisririik jalale seatud, kunas ta Napooleoni I. ajast saadik 65 aastat oli uinunud.

2. Peale selle, kui Prantslased wiimist katses, Pariisist välja tungida, asjata teinud, tehti kolme nädala peale sõariistade rahu, mis ka wiimaks päris rahuks muutis. Prantsuse riik pidi Elsassi ja ühe jaur Lotringeni maakondadest Preislastele andma ja 5 miljardi franki sõakulu maksma.

§ 81. **Wene-Türgi sõda.** 1877—1878.

1. Krimmi sõda, mis ristiusu elanikkubelle Türgi riigis kaitset ja abi pidi tooma, ei võinud seda Inglis ja Prantsuse maa wahel tekkimise pärast mitte tuua ja Kristlaste tagakiusamine kestis Türgi laenu-riikides, kui ka mujal maakondades endist viisi edasi. Nii saiwad aastal 1876 kaks Euroopa konsulit Tesfaalia maakonnas ära tapetud. Nasta enne seda oliwad Bosnia ja Hertjogowiina Kristlased Türgi walitsuse wasta mäsju tõstnud, misläbi ka Serbia ja Monteneegro riigid endid sõale walmistama hakkasiwad. Ja et Türlased Euroopa riikide poolt nõuutud muutusi Kristlaste olu parandamiseks mitte täielikult ei täitnud, alustasiwad Serbialased ja Monteneegrolased Türlastega sõda, milles nad tihti õnnelikult sõdisiwad. Aga et nende wahene jõuud Türlasi ometigi sundida ei võinud järele andma ja asjata palju werd walati, mis ka Türlaste poolt tihti süüta tapmise läbi sündis, astus Wene walitus sinna wahel ja nõuudis sõariistade rahu, mis ka kahe kuu peale tehti. Selle aja sees astusiwad Euroopa riikide saadikud Konstantinoopoli kokku, et homnikumaa Kristlaste asja diendada, kus juures Inglise walitus Türlase kaju filmas pidas. Et aga Türgi walitus ka siin Euroopa suure riikide poolt tingimisi wasta ei wõtnud, lõpetati konwerents ilma otsuseta ja Wenemaa walmistas ennast Türlaste wasta sõtta. Ka Rumeenia wüerstiriik ütles ennast Türgi kaitsewalitsuse alt lahti.

2. 22. Juunil aastal 1877 läksiwad Wene wäed Simnitja linna juures üle Donau jõe, kunas Aafia sõaplatzil juba Mai kuu algul wõitlusi alustadi. Esiteks tungisiwad Wene wäed Kaukaasia poolt tulles wõidurikkalt kunni Kars'i linnani ja weel edasi. Aga siit pidiwad nad taganema ja Kars'i ümberpiiramise poolele jätma; üksi Ardahan jäi weel nende kätte. Ka Donau wäed oliwad ejiotja ruttu edasi tunginud. Kindral Krüdner wõttis 15. Juulil Donau kindluse Nisskõpõli ära ja tegi Wenelaste tee Balkani poole enam lahti, kunas kindral Gurko ime kiirusega Tirnoowo linna kaudu üle Balkani mäe läks ja Kasanliki linna ühes Shipka õenestega ära wõttis. Aga Wenelaste seijukoht läks pahemaks. Osman pasha tuli oma wäega Serbia rajalt, tungis Wene wäe parema tiiva peale ja lõi neid Plewna ja Lowtsha juures tagasi. Ka Suleimann pasha tungis Adrianoopoli poolt tulles Gurko peale. 30. Juulil püüdiswad Wenelased Plewnat torniga ära wõtta, saiwad aga suure kahjuga tagasi löõdud. Ka Dobrutshas ei olnud Wene-

lastel midagi hakkamisi. Kindral Gurko pidi üle Balkani taganema ja ainult põhja poolne jagu Shipka õenestest jäi Wenelaste kätte.

3. Nii oli Augusti kuu algul Wene wäel kaunis tibe seisukord. Pea aga jõudis hull uut abinõu juurde ja ka Rumeenlased ühendasiwad endid Wenelastega ühes Türgi wasta sõdima. Shipka juures wõideldi 20. kuni 25. Augustini ägedaste, ilma et wõit kummagile poole oleks kaalunud. Septembri kuul wõideldi Plewna juures wahwusega Osman pasha wäe wasta, kes seal eneselle kindlat asupaika oli wõtnud. Ehk küll wahwa kindral **Skoobelew** mitu korda Türgi kantside peale tormi lastis jooksta ja mõnest ka Türglasi wälja ajas, siiski jäi Plewna tormiga ilu-wõitmataks ja pidi pikalise ümberpiiramise läbi, mis kindral **Tootleebeni** nõuu peale ette wõeti, järeleandmiselle sunnitud saama. Aasia sõdaplatsil tungis Wene wägi kindral **Pors Mõlikow**i juhatusel all uueste wõites Kars'i linnani, piiras selle ümber ja läks Armeenia pealinna Erzerumi poole. 18. Nowembril wõeti Kars tormiga Wenelastest ära. Ka Gurko oli Plewna kaitse wäge tubliste löönud, nii et Osman pasha oma wäega kitsama piiri sisse sunniti. Ka **Mehmed Ali** wägi, mis Plewna wabastamiseks oli saadetud, wõideti mitmelle korraks ära. Ometigi langes 11. Detsembril, peale selle, kui Osman pasha weel kord wälja tungida püüdis, Wenelaste kätte. Osman pasha, kes haawatud, jättus kõige oma wäega wangi. Peale selle läksiwad Wenelased kange külma ja lume tormiga üle Balkani mägede, wõitisiwad seal weel kord Türglasi ja jõudisiwad 4. Jaanuaril 1878 **Sohwia** linna. Ka Shipka sai sisse piiratud ja tema kaitsem Türgi wägi werise wõitluse järele wangi wõetud. Siit läksiwad Wene wäed Adrianoopoli poole, kuhu nad peale selle, kui Gurko Suleiman pasha ära oli wõitnud, ilma wastapanemata sisse läksiwad. Türglased ruttasiwad **Konstantinoopoli** kaitsema; sest Wene wägi sammus juba Türglaste pea linna poole ja oli peagi Dardanelli merekituse juures. Seal tehti 31. Jaanuaril sõariistade rahu ja määrati mõlemille sõawägedele oma seisupiir ära. Nüüd hakati rahu tingimisi sobitama ja alles 3. Märtsil jõudis asi nii kaugelle, et Konstantinoopoli lähedal weikeses linnas **St. Stewanus** rahu tehti, mis Wenemaa kohta kasuline oli.

Aga teised Euroopa riigid, nimelt Inglis ja Austria maa ei olnud St. Stewaano tingimistega rahul. Ja kui Wene walitsus järele anda ei tahtnud, hakkas Englane ennaft sõda wasta walmistama ja ka Austria wõttis selleks joont. Türglane ei annud oma kindlusi Shumlat, Warnat ega Baatumit Wenelaste kätte. Ometigi wiimaks astus kongress Berliini

linna kofku, milles Bismarcki juhatusel all nii kaugelle jõuati, et **Berliini rahuleping** 13. Juulil alla kirjutati, mis St. Stewano tingimised teiselt muutis. Selle rahulepingu järelle tehti Bulgaaria maa würsti riigiks, aga üks jagu sellest, Ibarumeelia nime all, mis teine pool Balkani, seati isäralise kubeneri alla ja lahutati würstiriigist ära. Wenemaa sai Baatumi, Kars'i ja Ardahaani kindlused omale ja Makedoonia, Tesfaalia, Epiirus ja Kreeta saiwad enestele kriislikud maawalitsejad.

Pisa: Wainuwald.

1. Terwe ajalugu kõneleb algusest saadik kunni lõpuni sõdadeist ja lahingiteist, mis näitab, nagu oleksivad sõad ajalü'us kõigetähtsamad sündmused. Aga kas nemad seda ka siis ei ole? Mitte sõda ifeeneses ega wastastikune tapmine pole tähtjas, waid tähtjad on muutused, mis sõdade läbi ilma ajalü'us ette tulnud. Sõdade läbi on riigid asutatud, sõdade läbi on nad langenud ja sõdade läbi on pea üks, pea teine rahwas kuulsaks ja tähtjaks saanud. Sõudis üks rahwas sõdade läbi eneselle priiuft kätte saada ja seda alal hoida, siis wõis see rahwas ka oma **wainuwalda** laiendada. Greeklased oliwad kuulsad sõdades ja saiwad ka wainuwara poolest tähtjaks.

Wana Greeka rahwa juures õitses kunst ja teadus ja weel tänini uuritakse Greeka kirjasi ja püitakse nende kunsttöösi järele teha. Iseärane kõrge järjele jõudis ehituse ja nikerduse kunst. Toredad ja kuulsad jumalate templid nagu Panteon ja Diána tempel Gewesufes; ka laulumaia odeon oli kuulus. Kuulsamad ehitajad oliwad Mneesikles ja Polikletus. Nikerdajate seast oli **Wiidias** kõige osawam; tema walmistas juure Juupitri kuu ja Pallas-Ateena kujud. Tähtsamateks maalimise kunstis aiwad Polignotus Pärsia sõpiltide ja Apéllus kujumaalimise läbi. Kõigeenam aga õitses luuletuskunst, kelle tähtsam meister **Homeerus** oli, kes faks suurt lugulaulu, ehk eepost luuletas. Eimene, Iliada, jutustab Trooja sõast, teine, Odisee, kõneleb Odiseõsi kojutulekust. Hesiodus on oma jumalate luuletuste pärast kuulus. Nooremate laulikute seast on mõlkuwluules ehk liürikas Pindaarus ja Sawo kuulsad ja dramaatika ehk näiteluules on **Geshilus** (Aeschylus), **Schwofles** (Sophokles) **Diripides** ja rõdemängis **Aristoowanes** (Aristophanes) kuulsad. Kõnekunstis oli **Demostenes** kuulus.

2. Teadustes tähtsamad olivad *historika* ehk ajalugu, kelle kuulsamad kirjutajad **Herodootus**, **Tukiidides** ja **Xenewoon** (Xenophon) olid. Mõttetarkadest oli, kui wanem, **Pitagoras** kuulus, aga **Sokratese**, **Platoni** ja **Aristotelese** läbi jõudis ta kõige kõrgema järjele. *Matematika* teaduses oli **Arhhimeedes** kõige kuulsam.

3. Ka Rooma rahwas on tähtsat waimuwara tulewikule järele jätnud; aga juuremal jaul omandasiwad nad jeda Greeklaste käest, keda nad oma alla heitjivad. Kuulsamad Rooma ajalu'u kirjutajad olivad **Pliwius** ja **Taatsitus**; aga ka **Tsääfar** kirjutas oma sõdade üle tähtsaid raamatuid. Luuletajatest on **Haratsius**, **Virgilius**, **Dwiidius** kõige tähtsamad. Mõttetarkuse eest kandsiwad **Tsiitsero** (Cicero) ja **Seneeka** hoolt. Kõigeaugemalle aga jõudis Rooma rahwas *kohtu ja diplomaatika*, ehk riigi teaduses, mis täna päewani seaduse tundjatele eeskujuks on. Ka *taktika* ehk sõadunsti jõudis kõrge järje peale. Nende kohtukirjadest on juur kogu **Korpus juris** järele ja uuritakse teda weel tänapäew.

4. Keelraeg on ka mõnda tähtsat tööd kunstis ja luules järele jätnud, kunas teadus ehk sholastika, mis sell ajal munkade hoole all seisis, kiburalt edasi läks, kunni keelaja lõpus humanismuse läbi uut elu ja arastust tuli. Kõige tähtsam oli **Kopernikuse** õpetus, mille järele maakera ümber päikese käib ja ümmargune on, kunas teda enne tajaseks maats peeti, kelle ümber päike käies walguft pidi andma. Luuletuse ja maalimise kunstid olivad Itaalias õitjemas. Kuulus luuletaja **Dante** laulis omas 100 lu'ulises „jumalikus komöödias“ põrgut, puhastustuld ja taewast ette. **Petrarka** sai oma armastuse laulude läbi kuulsaaks. Prantsuse maal oli terve laulikute osakond, „trubaduurlased“, olemas ja Sakjamaal laulsiwad „minnelaulikud“ õrnu armastuse laulufi. Ka Sakja rahwa eeposed, **Riibelungid** ja **Gudrunn** jõudsiwad praegujelle näule. Maalimises jaiwad Itaalia meistrid **Rawael** ja **Mihael Anshelo** kõigekuuljamaks.

5. Uus aeg on teaduse, kunsti ja leiduste poolest kõigerikkam. Iseärane looduse teadus ja loomuse wägede ära tundmine, ning nende tarvitamine on inimestele otjata kasu toonud. **Auuruwõim**, mida **Zakob Watt** ülesse leidis, ja **tratapost** ehk telegrahw on uuema aja tähtsamad leidused. Esimese läbi pannaakse kõiksugu masinad ja aurulaewad käima, teisega jaadetakse elektri wõimu abil üle maailma sõnumeid. Teaduse wald on mitmesuguste katsete ja uurimiste läbi laiendatud jaanud, misläbi endine umbusj ja wõeriti arwamine tõe teaduse ja selguse eest ära kadus.

Luuletuse põllul on tähtsaid mälestusi järele jäetud. Kuulus Inglise luuletaja **Shäffpiir** (Shakespeare) on näiteluuletust kõige kõrgema järjele tõstnud. Ka Prantsuse luuletaja **Voltäär** (Voltaire) ja Saksa luuletajad Shiller ja Götte (Göthe) on tähtsaid töösi sünnitanud. Vene luuletajate seas on Krõilów oma mõistu jutude, Púshkin näitemängude, Lermontow ja Turgénjew jutude ja laulude läbi kuulsaks saanud. Wiimsel ajal on ka Soome rahwalaule kokku korjatud ja ühes kogus „**Kalewala**“ nime all Dr. Lönnrotist välja antud. Ka Gestlaste 20 lu'uline lugulaul, **Kalewipoeg**, mille Dr. Kreuzwaldt kokku korjanud ja välja annud, on oma ilu ja luulerikkuse poolest tähtjas. Muusika põllul on Beethoven, Mootsart ja Haiden kuulsaks saanud.

**G. Kuchs'i kuluga Rakweres on trükitud ja igas
raamatu poodis saada:**

Rop.

Wene riigi ajalugu. Slowaiskij järele Wenekeelest P. Koit. („Cesti Kirjameeste Seltfi“ toimetused.) Hind	40
Lühikene geograafia eht. Maade teadus küla koolidele. Kokku seadnud F. J. Lorenzsonn. Hind	12
Palwe raamat. Kirja pannud J. Elken. Hind	10
Paste raamat. Kirjutanud J. Kunder. Hind	15

Kirjakirjutaja eht juhatus, kuidawiisi tuleb mitmesugusi
kirjasi, kontraktisi, kwitungisi, wõla- ja wolikirjasi,
testamentisi, rehknungisi, wekslid ja armastuse kirjasi
kirjutada. Kirja pannud P. Jakobson. Teine trükk. H. 40

Koit ja Hämarik. Rahwaluulelik näitemäng kahes pildis.
P. Jakobson. Hind
 10 |

Wõistikk selfsiline. Noore rahwalle õpetlikuks ajawiiteks
ja juhatusjeks selfsilikus elus. Lisaks: Armastuse
kirjad ja armastuse laulud, lillekõne, Cesti-
Soome jumalad, nime-salmid j. n. e. Kirju-
tanud P. Jakobson. Hind
 20 |

Mitmesugused armastuse kirjad ja wastused. Juhata-
tus noore rahwalle armastuse ja kosja asjus. Hind
 20 |

Tarkuse ja wooruse pildid ajalouft. (Cesti Kirjameeste
Seltfi toimetused). A. J. Raudkepp. Hind
 15 |

Rahwa head ja wead, eht: kümme lühikest kodu õpe-
tust. H. Krickmann. Hind
 12 |

Kolmed wanemad. Õpetlik kõne. J. W. Sommer.
Hind
 10 |

Puunin ja Babuurin. Swan Turgenjew'i järele juttus-
tanud J. Linnamägi. Hind
 20 |

Cesti rahwa wanad juttud. Rahwa suust üleskirju-
tanud: P. Käär. Hind
 12 |

	Kop.
Naal ja Damajanti. Üks ilus India maa wana jutt.	
Hind	13
Alshiiri tüdruk. Kirjutanud F. A. Br. Hind	10
Põlgdus ja armastus. Eesti rahwalle juttustanud F. Brever. Hind	25
Wäikesed Ameerika elu pildid. Tutustus noorele rah- walle. Hind	12
Surnu pruut. Ilus ja hale jutustus Rootsimaal. J. M. Sommer. Hind	8
Kaksteistkümmend aastat Mustlaste seas, ehk: Kuidas külw, nõnda lõikus. Õpetlik jut, M. J. Eijen. Hind	6
Zoonas merehädas. Üks väga hale ja armas jutt. Kirja pannud C. Krickmann. Hind	8

